

Gedragswetenschappen in context

Gedragswetenschappen in context

Essays over beleidsrelevantie en wetenschappelijke uitdagingen

Redactie Kees Vos en Véronique Timmerhuis

Sdu Uitgevers, Den Haag 1999

Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid



Dit boek is uitgegeven in de reeks AWT-Achtergrondstudies als
Achtergrondstudie nr. 16.

Den Haag, Oktober 1999

Het secretariaat van de AWT is gevestigd aan de:

Javastraat 42

2585 AP Den Haag

tél 070 - 363 99 22

fax 070 - 360 89 92

e-mail: secretariaat@AWT.nl

URL: <http://www.awt.nl/>

Eindredactie: Kees Vos en Véronique Timmerhuis, Den Haag

Omslagontwerp: Balyon, grafische vormgeving bv [willem], Zoeterwoude

Uitgave: Sdu Uitgevers

Bestellingen: tel 070 - 363 99 22

fax: 070 - 360 89 92

of via de boekhandel

Auteursrecht voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder toestemming van de uitgever en van de AWT.

Den Haag, oktober 1999

ISBN 90 399 1692 6

Nugi: 606

Inhoud

Voorwoord Jozien Bensing	7
Douwe Draaisma De cardanusringen van wetenschap	9
Annemarie Mol Mooie woorden en verplaatsbare praktijken	21
Inez de Beaufort en Margo Trappenburg Het geeft te denken. Gezondheidsethiek en sociale wetenschappen	35
Tineke Willemsen De psychologische naïviteit van emancipatiebeleid	47
Bram Buunk en Pieterneel Dijkstra Sociale psychologie op het scharnierpunt van maatschappijwetenschappen en biologie	71
Edward de Haan De neurobiologische benadering in de psychologie	93
John Michon Criminaliteit en rechtshandhaving. Gedragswetenschappen in de justitiële waagschaal	107
Cees Midden Techniek voor mensen	145
Erik Andriessen Arbeid, gedrag en ICT. De rol van gedragswetenschappen met betrekking tot informatie en communicatietechnologie in de arbeidssituatie	159
Maarten Janssen Over economisch beleid en micro-economische theorie . Leren van het veilen van etherfrequenties	173
Frans Stokman Strategische besluitvorming	189
Fred van Raaij Consumentengedrag. Een bijdrag uit de economische psychologie	207

Over de auteurs	223
Lijst van afkortingen	225

Voorwoord

De voorliggende bundel essays over de beleidsrelevantie en wetenschappelijke uitdagingen van de gedragswetenschappen is tot stand gekomen in het kader van de verkenningsgентаak die de AWT (Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid) van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen heeft gekregen. De verkenningen zoals de AWT die uitvoert hebben hun startpunt in toekomstige, te verwachten maatschappelijke vragen of problemen. Aansluitend is de vraag of door de kennisinfrastructuur (universiteiten en publieke onderzoeksinstituten) goed c.q. voldoende wordt ingespeeld op de fundamentele alsook op de meer toegepaste kennisvragen, gerelateerd aan die maatschappelijke vragen of problemen. Deze essaybundel is een eerste, oriënterende stap in een verkenningstraject van de gedragswetenschappen.

Waarom een verkenning rond de gedragswetenschappen?

Uit gesprekken met beleidsmakers, zowel bij de overheid als in het bedrijfsleven, over prioritaire onderwerpen c.q. invalshoeken voor verkenningsactiviteiten blijkt keer op keer dat er een wezenlijke behoefte is aan kennis over het menselijk gedrag. Veel beleid is gericht op een zekere beïnvloeding van mensen, de praktijk blijkt echter telkenmale weerbarstiger dan was voorzien of bedoeld met dat beleid.

Deze observatie leidt tot een eerste hoofdvraag voor deze bundel essays: wat hebben de bestaande gedragswetenschappelijke inzichten te bieden aan beleidsmakers? Deze vraag impliceert een reflectie op wat de stand van zaken is in de gedragswetenschappen: wat is reeds bereikt, wat is de beleidsrelevantie van huidige onderzoeksagenda's?

Een tweede hoofdvraag in deze bundel is meer toekomstgericht: welke maatschappelijke vragen of ontwikkelingen komen er op ons af die de inzet c.q. benutting van gedragswetenschappelijk kennis vergen en zijn gedragswetenschappers wel toegerust om met die vragen om te gaan?

Waarom de keuze voor essays?

Behoeftte aan kennis over en inzicht in menselijk gedrag is een zeer brede thematiek. Menselijk gedrag speelt een (vaak zeer belangrijke) rol in een enorme diversiteit aan beleidsterreinen. Men denke aan terreinen van overheidszorg als onderwijs, verkeer en vervoer, milieu, gezondheidszorg, criminaliteit etc., maar ook aan meer bedrijfsmatige beleidsterreinen als marketing en productontwerp. Deze breedte van thematiek maakt het ondoenlijk in één studie 'de' betekenis van 'de' gedragswetenschappen aan de orde te stellen. In plaats daarvan is gezocht naar een werkwijze of benadering waarbij op een meer casuïstische manier inzichtelijk gemaakt kan worden wat gedragswetenschappen aan specifieke beleidsterreinen kunnen bijdragen, voor wat betreft de analyse en mogelijke aanpak van problemen, nu en in de toekomst. Een dergelijke meer casuïstische werkwijze denken we gevonden te hebben door hoogleraren, werkzaam op verschillende deelsterreinen, uit te nodigen om in essayvorm (dus niet in een wetenschappelijk doorwrocht artikel) aan te geven wat zij zien als de belangrijkste bijdrage van hun deelgebied en wat zij, met het oog op de toekomst, van belang vinden voor de vraagstellingen en ontwikkeling van hun vak. De oogst van deze benaderingswijze ligt voor u.

Een brede, eclecticische benadering

Bij de selectie van vakgebieden en hoogleraren is bewust gekozen voor een brede, mischien ook wel wat pragmatische definitie van het begrip ‘gedragwetenschappen’, namelijk die wetenschappen waarin het menselijk gedrag een belangrijk object van onderzoek is. Dat betekent dat ook wetenschappers van buiten het hart van de gedragswetenschappen zijn uitgenodigd een bijdrage te leveren. Tegelijkertijd mag duidelijk zijn, dat deze bundel essays niet de pretentie heeft een volledige dekking te geven van de gebieden waarop kennis over het menselijk gedrag nodig dan wel voorhanden is. De breedte van het gebied, maar ook – heel platvloers – drukke agenda’s van beoogde auteurs hebben ertoe geleid dat deze bundel een zeker eclecticisch karakter heeft gekregen. Ondanks de onmiskenbare lacunes in de bundel beoogt hij desalniettemin voldoende breed en gevarieerd te zijn, zodat de lezer een goed beeld krijgt voorgeschoteld van de mogelijke betekenis van de gedragswetenschappen.

Om het inderdaad zeer gevarieerde beeld in deze bundel essays te voorzien van een overkoepelende visie op de bijdrage van de gedragswetenschappen, wordt in het eerste essay (Draaisma) een overzicht gegeven van enkele rode draden die uit de oogst aan essays gehaald kunnen worden.

Vervolgactiviteiten in het verkenningstraject voor de gedragswetenschappen

Zoals gesteld, deze bundel essays is een eerste oriëntatie in het kader van een verkenning gedragswetenschappen. Vraag is dan natuurlijk welke vervolgstappen gezet zullen worden. Allereerst geldt dat elk van de afzonderlijke essays laat zien waar voor de specifieke beleidsterreinen nog werk aan de winkel is. In meer algemene zin biedt het eerste essay, waarin de rode draden in de diverse essays zijn benoemd, aanknopingspunten voor verdere inhoudelijke discussie, advisering en actie ten aanzien van de gedragswetenschappen. De AWT hoopt dat deze bundel essays bijdraagt tot een beter begrip bij beleidsmakers van wat de gedragswetenschappen hebben te bieden, en dat het de verantwoordelijken voor de inhoud van gedragswetenschappelijk onderzoek inspireert tot vernieuwing van de onderzoeksagenda. Om deze gewenste effecten te stimuleren neemt de AWT het op zich om in de nabije toekomst, in het verlengde van deze bundel essays, de nodige activiteiten te ondernemen. U hoort nader van ons.

Mw. prof.dr. Jozien Benzing

Raadslid AWT,

Directeur NIVEL, Nederlands Instituut voor Onderzoek van de Gezondheidszorg,
Hoogleraar klinische psychologie en gezondheidspsychologie, in het bijzonder m.b.t. de volksgezondheid en de gezondheidszorg, Universiteit Utrecht

Douwe Draaisma

De cardanusringen van wetenschap

Iedere onderzoeker hangt gefixeerd in zijn eigen tijd, als een kompas in cardanusringen. Ook als hij positie kiest tegen de heersende opvattingen wordt hij ongemerkt door de inzichten van zijn tijd meegevoerd. Hij bedient zich van methoden die als de meest geëigende worden aanvaard, kiest de instrumenten die op dat moment voorhanden zijn, beroept zich op argumenten die als geldig worden geaccepteerd en is afhankelijk van tientallen conventies die hij deelt met zijn tijdgenoten en daarom nauwelijks opgemerkt worden. Onderzoekers zijn met vrije speelruimte en al opgenomen in de wetenschaps-cultuur van hun tijd.

De cardanusophanging van wetenschap wordt – niet toevallig – het duidelijkst zichtbaar als onderzoekers buiten hun tijd proberen te treden en zich een voorstelling trachten te maken van wat hun wetenschap aan de inrichting van een toekomstige maatschappij zou kunnen bijdragen. In de jaren twintig en dertig beleefde in de gedragswetenschappen het genre van de wetenschappelijke utopie een korte maar intense bloei.¹ De Duits-Amerikaanse psycholoog Münsterberg, pionier van de toegepaste psychologie, publiceerde in 1916 een utopie waarin gedragsdeskundigen in alle sectoren van het openbare leven bijdroegen aan het maatschappelijk welzijn. In *The Island of Eugenia* (1921) van de sociaal-psycholoog McDougall was de samenleving ingericht volgens eugenetische principes. De behaviorist Watson zag zijn utopie als een samenleving die zich richtte naar het ideaal van ‘behaviorist happiness’, voortgebracht door wetenschappelijke vorming en experimentatie. In ons land presenteerde de grondlegger van de Nederlandse psychologie, Gerard Heymans, al in 1909 een bevolgen schets van wat hij “de toekomstige eeuw der psychologie” noemde.²

Wat opvalt aan deze utopieën, terugkijkend, is hoe moeilijk het is te ontsnappen aan wat achteraf relatief simpele en beperkte extrapolaties van de eigentijdse inzichten blijken te zijn geweest. In McDougall’s utopie weerspiegelt zich het optimisme over de eugenetica als wetenschappelijk verantwoord instrument voor de verbetering van mens en maatschappij. Münsterberg en Watson waren al even optimistisch over de potenties van hun wetenschap, zelfs op een terrein als religie. Ook Heymans zag de toekomst in het directe verlengde van het kleine deel dat hij kon overzien: in de eeuw der psychologie zou de persoonlijkheidsleer het richtende beginsel worden. De keuze van een huwelijks-partner of een beroep, meende Heymans, zou zoveel gemakkelijker zijn voor wie “zichzelf kent als een exemplaar van de zooveelste groep uit de zooveelste klasse uit de zooveelste hoofdafdeling eener psychologische classificatie.” Ook een visionair kan blijkbaar niet over de horizon van zijn tijd heen kijken.

¹ J.G. Morawski (1982).

² G. Heymans. (1909).

Aan de auteurs van de in deze bundel verzamelde essays is gevraagd hun gedachten te laten gaan over wat ‘hun’ wetenschap zou kunnen bijdragen aan de maatschappelijke problemen van deze tijd. De essays zijn bedoeld als een verkenning en de auteurs zijn derhalve ook uitgenodigd te reflecteren op de betekenis van de gedragswetenschappen voor de problemen die op ons af lijken te komen. Wie de elf essays overziet kan vaststellen dat geen van de auteurs de behoefte voelde een utopie te schetsen. Er zijn wel idealen geformuleerd, maar die hebben eerder betrekking op de koers die men de gedragswetenschappen het liefst ziet inslaan dan op een gewenst ontwerp van de samenleving. Het resultaat is een verzameling onderzoeksagenda’s.

Hierin zit een paradox verscholen. Münsterberg, Watson en Heymans behoorden tot de eerste generatie van gedragswetenschappers. Het vak dat zij vertegenwoordigden was nog nauwelijks op gang gekomen. Het aanbod aan toepassingen was beperkt en werd gereserveerd ontvangen. In onderwijs, beroepsleven, gezondheidszorg, verkeer of communicatie speelde gedragswetenschappelijk onderzoek geen rol van betekenis. Voor de huidige generatie van gedragswetenschappers liggen de verhoudingen volkomen anders. De kracht van hun methoden en technieken is een veelvoud van die van het vroegere instrumentarium. Toepassingen, zoals tests van allerlei soort en adviezen, zijn overal gedrongen en vertegenwoordigen vaak een aanzienlijke commerciële waarde. Er is geen sector van het publieke en private leven te noemen die niet de invloed van gedragswetenschappelijk onderzoek heeft ondergaan. De gedragswetenschappen hebben zich ontwikkeld tot een belangrijke maatschappelijke factor. De paradox is dat de huidige generatie veel meer reden heeft voor zelfvertrouwen en tegelijkertijd veel minder optimisme aan de dag legt dan de generatie van de pioniers. Een verklaring voor deze wonderlijke asymmetrie – zo zal blijken – is in de essays te vinden.

In wat volgt zullen drie stellingen worden geponeerd die de in de essays behandelde ‘cases’ met elkaar verbinden. De stellingen zijn zo gekozen dat ze de dilemma’s die in de verschillende bijdragen naar voren komen misschien niet oplossen, maar wel signaleren en ook een verklaring suggereren waarom het juist deze dilemma’s zijn. De stellingen luiden als volgt:

1. De gedragswetenschappen creëren de condities voor hun eigen verbreiding.
2. De gedragswetenschappen hebben een essentieel aandeel verworven in processen van maatschappelijke standaardisering.
3. De gedragswetenschappen leveren niet alleen theorieën en toepassingen, maar ook *methoden*.

De gedragswetenschappen creëren de condities voor hun eigen verbreiding

Versillende essays signaleren dat mensen hun gedrag meer en meer lijken te richten naar de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. Mol verwijst naar het onderzoek onder leiding van de socioloog De Swaan rond de vraag waarom mensen uit lagere sociaal-economische milieus en met weinig opleiding ondervertegenwoordigd waren in de psychotherapeutische hulpverlening. Een van de conclusies luidde dat mensen die wél hulp vroegen hun problemen al interpreteerden in de termen die de deskundige hanteert. Ze gedroegen zich in dit opzicht als ‘proto-professionals’ en verwachtten dienovereenkomstig dat hun problemen door de expertise van professionele hulpverleners zouden kunnen worden verlicht. Mensen die hun eigen gedrag niet in deze termen interpreteerden zochten geen toegang tot psychotherapie. Dit proces van protoprofessio-

naliserings betekent dat mensen al vóór de fase van de hulpverlening beschikken over de kennis om hun problemen in de termen van de expert te zien en daarnaar te handelen. Kennelijk raken gedragswetenschappelijke inzichten ruim buiten de professionele kring verspreid en hebben ze vervolgens een faciliterend effect op de verdere distributie van die inzichten.

Dergelijke cycli van toenemende verwetenschappelijking zijn ook in de economie aan te wijzen. In zijn case-study over het veilen van etherfrequenties voor mobiele telefonie bespreekt Janssen verschillende veilingmethoden. Die methoden lopen nogal uiteen. Sommige zijn gunstig voor de biedende partijen, andere vooral voor de verkopende partij. Ze kunnen in één ronde of in verschillende rondes worden gehouden. Partijen kunnen al dan niet informatie krijgen over het bod van de rivalen. Het te veilen object kan in zijn geheel of in kavels worden aangeboden. Gezien de complexiteit van de theorievorming over veilen en de zeer hoge financiële belangen die met het veilen van etherfrequenties zijn gemoeid – de veiling zou uiteindelijk 1,8 miljard gulden opleveren – liet de overheid zich adviseren door een gespecialiseerd onderzoekscentrum. Ook de biedende partijen lieten zich bijstaan door experts. In de wederzijdse wetenschap dat alle partijen theoretisch optimaal geïnformeerd zijn zullen de experts hun cliënten adviseren zich te gedragen volgens de rationaliteit van het model. Het gevolg hiervan is dat de feitelijke gedragingen van de partijen overeenstemmen met de theoretisch voorspelde gedragingen. Janssen wijst op het mechanisme dat als mensen hun gedrag afstemmen op economische inzichten, de theorievorming ook een steeds adequatere beschrijving van de economische realiteit zal geven. Daar is aan toe te voegen dat het een zichzelf versterkende cyclus is: het zal in het belang van individuen en groepen zijn om zich naar de predicties van economische modellen te richten.

In de informatie- en communicatietechnologie (ICT) doen zich tientallen van dergelijke ‘selfpropelling’ processen voor. De essays van Midden en Andriessen liggen beide op het snijpunt van techniek en menselijk handelen. Ontwikkelingen in de ICT hebben zo goed als alle sectoren van het maatschappelijk bestaan beïnvloed, vaak zeer ingrijpend. Onderwijs, handel, gezondheidszorg, nieuwsvoorziening, werk, transport en bestuur zijn verregaand gecomputeriseerd. Diezelfde computerisering genereert de noodzaak tot verdere computerisering. De mogelijkheid om grote hoeveelheden informatie in databases op te slaan – om het bij één voorbeeld te houden – vereist zoekmachines en browsers om gebruikers te helpen hun weg in die informatie te vinden. Sommige delen van de gedragswetenschappen worden door de slipstream van de ICT meegezogen en veroorzaken zo hun eigen expansie. Cognitief psychologen, geeft Andriessen aan, zijn betrokken geweest bij de constructie van expertsystemen. Om programma’s van digitale experts te ‘voeden’ zijn gedragswetenschappelijke experimenten ontworpen waarin menselijke redeneerpatronen werden geanalyseerd. Na de introductie van deze expertsystemen schakelde men gedragswetenschappers in om de interactie tussen het expertstelsel en de menselijke gebruikers te onderzoeken. Op basis van hun bevindingen werd het expertstelsel aangepast en opnieuw getest. Dit punt heeft een ruimere strekking. Door hun aandeel in de ontwikkeling van nieuwe technologie helpen de gedragswetenschappen transformaties teweeg te brengen waarvan ze zelf de consequenties moeten onderzoeken.

In zijn economisch-psychologische analyse van consumentengedrag wijst Van Raaij op een ontwikkeling in de ICT die nu al maatschappelijke transformaties met zich mee heeft gebracht: de opkomst van internet. Het internet heeft de markten waarop consumenten zich bewegen transparanter gemaakt. Of consumenten hun informatie nu rechtstreeks van het net halen of zich laten bijstaan door ‘informatie-leveranciers’, in beide

gevallen hebben ze toegang tot kennis die hun keuzevrijheid vergroot. Tegelijkertijd, argumenteert Van Raaij, vermindert die vrijheid de voorspelbaarheid van hun gedrag. Om het koop- en gebruiksgedrag van consumenten toch te kunnen verklaren en voorspellen zullen gedragswetenschappers derhalve nieuwe variabelen en methoden in hun onderzoek moeten betrekken. De expansie van internet heeft zo een rechtstreeks stimulerend effect op gedragswetenschappelijk onderzoek.

Processen als protoprofessionalisering, het inschakelen van experts bij complexe problemen en het zelfvoortstuwende karakter van de ICT hebben – bij alle verschillen – hun zelfversterkende effect gemeen. Het zijn, in het jargon van de ICT, processen met positieve terugkoppeling. Protoprofessionalisering, eenmaal op gang gekomen, vergemakkelijkt de toegang naar professionele hulp en vergroot daarmee ook de vraag. Toepassing van geavanceerde theoretische modellen bij praktische maatschappelijke kwesties vergroot de behoefte aan de bijstand van deskundigen en de adviezen die zij geven convergeren in de richting van het theoretische model. Het gedragswetenschappelijk onderzoek in de ICT, tenslotte, maakt deel uit van de explosieve groei die deze sector doormaakt en schept zo zelf de behoefte aan verder onderzoek. Door de werkzaamheid van cycli als deze creëren de gedragswetenschappen de voorwaarden voor hun eigen verbreiding.

De gedragswetenschappen hebben een essentieel aandeel verworven in processen van maatschappelijke standaardisering

Zelfvoortstuwung is maar een deel van de verklaring voor de prominente positie die de gedragswetenschappen in de hedendaagse samenleving hebben verworven. In vrijwel alle essays is een tweede factor te identificeren die bijgedragen heeft aan de ontwikkeling van de gedragswetenschappen. Om die in het juiste perspectief te zien is een terzijde over een historische parallel op zijn plaats.

In de tijd dat de voorlopers van de huidige gedragswetenschappen zich vormden, het laatste kwart van de vorige eeuw, was in de natuurwetenschap een nieuwe tak van fysica tot bloei gekomen, de *metrologie*, de wetenschap van het ontwerpen en verfijnen van meetinstrumenten en standaarden.³ Dit vak was enkele decennia lang het snelst bewegende front in de fysica. Deze onstuimige expansie hing samen met ontwikkelingen in de samenleving. De opkomst van nieuwe technieken in industrie, vervoer en communicatie vereiste omvangrijk metrologisch onderzoek. Alleen al voor telegrafie en elektriciteit moesten tientallen eenheden worden afgesproken, grootheden gedefinieerd, standaarden ontwikkeld, ijkingsprocedures opgesteld. Voor de ontwikkeling van technologie was het werk van metrologen tegelijk voorwaarde en effect. Of het nu galvanometers, voltameters, manometers, fotometers of polarimeters betrof, al deze technieken moesten worden gecalibreerd, geuniformeerd en geharmoniseerd, processen die op hun beurt de verdere distributie van techniek stimuleerden en weer nieuwe metrologische opgaven creëerden.

In deze tijd ontwikkelden zich ook de conventies die we als die van ‘onze’ wetenschap herkennen.⁴ Wetenschap begon een professie te worden. De klassieke figuur van de *gentleman scientist* maakte plaats voor de specialist. Onderzoek werd niet meer aan huis

³ Wise (1995)

⁴ Lightman (1997)

maar in laboratoria of bedrijfswerkplaatsen verricht. De resultaten werden gepubliceerd in de vakbladen die de oude correspondentienetwerken hadden vervangen. Ook het onderzoek zelf kreeg de trekken die het nu nog heeft: het experiment als de koninklijke weg naar kennis, geavanceerde instrumentatie, kwantificatie, precisiemeting, de inzet van verfijnde statistiek. Onder de hoge hoed van de negentiende-eeuwer zaten al de idealen van de witte jas.

De historicus van de statistiek Porter heeft in zijn studie *Trust in numbers: the pursuit of objectivity in science and public life* (1995) de vraag gesteld hoe deze zelfde waarden zich ook in de sociale- en gedragswetenschappen tot dragende idealen konden ontwikkelen.⁵ Vanwaar zo'n snelle opkomst van kwantificatie en formalisering in wetenschappen die een heel ander object van onderzoek hadden dan de fysica? Porter situeert het antwoord op die vraag in de aflossing van traditionele vormen van gezag en beheer door bureaucraatistisch bestuur. In deze nieuwe verhoudingen kon macht niet langer worden ontleend aan uitverkiezing of geboorte of andere vormen van persoonlijke autoriteit. Het geloof in de expertise van individuen maakte plaats voor vertrouwen in de objectiviteit van tellen, meten, rekenen. Statistiek ontwikkelde zich tot een onmisbaar instrument voor maatschappelijk bestuur. Voor de sociale wetenschappen betekende deze omslag een beweging in de richting van procedures, formalisering en standaardisering. De prominente plaats van 'methoden & technieken', zo karakteristiek voor de huidige gedragswetenschappen (en zo afwezig in de natuurwetenschappen) heeft zijn oorsprong in de maatschappelijke transformaties van de late negentiende eeuw.⁶

In het geval van de sociale- en gedragswetenschappen laat de analogie met de fysische metrologie zich goed combineren met het perspectief van Porter. De geschiedenis van deze wetenschappen is in aanzienlijke mate te beschrijven als de ontwikkeling van een 'sociale metrologie'. De gedragswetenschappen hebben al vanaf het begin van deze eeuw een belangrijk aandeel gehad in het ontwerpen en toetsen van technieken voor maatschappelijk beheer en bestuur. Intelligentiest, school- en beroepskeuzetests zijn vroege voorbeelden van instrumenten voor sociaal beheer. Maar ook buiten publieke domeinen als onderwijs en arbeid introduceerden de gedragswetenschappen een toenemende mate van kwantificatie en standaardisering. Zo werden via consultatiebureaus standaarden voor de normale motorische en geestelijke ontwikkelingsfasen in de opvoeding gedistribueerd. Gedragswetenschappelijke inzichten vonden hun weg naar personeelselectie, reclame, geestelijke gezondheidszorg, militaire selectie en nog tientallen andere toepassingsvelden.⁷ De technieken, tests en procedures waarin de gedragswetenschappelijke kennis en kunde hun neerslag kregen, zijn bij uitstek instrumenten die het aandeel van persoonlijke interpretatie en individuele autoriteit proberen te reduceren, ten gunste van een zo goed mogelijk gestandaardiseerde kwantitatieve uitkomst. De CITO-toets is één uit duizenden voorbeelden: de scores zijn numeriek, landelijk genormeerd, onafhankelijk van persoonlijke oordelen.

Dat standaardisering vele gedaanten kan aannemen en zelf ook weer een infrastructuur aan kwantificeringen veronderstelt komt in verschillende essays naar voren. Willemsen behandelt in haar essay de vraag wat de gedragswetenschappen kunnen bijdragen aan het beleid voor vrouwenemancipatie. Dit beleid heeft tot dusver wisselend succes gehad. De verdeling van huishoudelijk werk en kinderverzorging valt nadelig uit

⁵ Porter (1995)

⁶ Dehue (1996)

⁷ Jansz & Drunen (1996).

voor vrouwen. Van regelingen voor ouderschapsverlof maken mannen in veel mindere mate gebruik dan vrouwen. De mannelijke identiteit is nog steeds sterkverbonden met kostwinnerschap. De instroom van vrouwen in hogere functies laat te wensen over. Willemsen argumenteert dat veel emancipatiebeleid is gebaseerd op veronderstellingen over menselijk gedrag die psychologisch naïef zijn, juist op gebieden die gelden als de speerpunten van beleid, zoals huishoudelijk werk, kinderverzorging en betaald werk.

Willemsen spant haar betoog op tegen een achtergrond van kwantitatieve gegevens. Nederland neemt de zevende plaats in op de *Human Development Index*, een door de Verenigde Naties opgestelde rangordening op basis van gezondheid, scholing en welvaart. Tegelijkertijd is er geen land ter wereld waar de arbeidsparticipatie van vrouwen zo gering is. De attitudes van Nederlanders ten opzichte van emancipatie en sekserollen, gemeten met de *Attitudes towards Women Scale*, zijn bijzonder vooruitstrevend. Ook op vragenlijsten over seksisme scoren Nederlanders progressiever dan de Amerikaanse studenten waarop de schaal geijkt is. Maar op de concrete vraag – gesteld in opinieonderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau – of men er bezwaar tegen zou hebben als een vrouw werkt en haar jonge kinderen dan naar de crèche stuurt, antwoordt 39% bevestigend. Ook de opvattingen over mannelijkheid, gemeten met de Nederlandse Sekse-Identiteit Vragenlijst, zijn nog sterk verbonden met het kostverdienschap. De discrepanties tussen attitudes en feitelijk gedrag leiden tot een pleidooi voor een betere benutting van gedragswetenschappelijke kennis bij het ontwerpen van emancipatiebeleid.

Willemsen voert de lezer in haar betoog langs een reeks van kwantitatieve maten, standaarden, gevalideerde vragenlijsten, schalen, tellingen, enquêtes, indexen en statistieken. De sociale realiteit is in hoge mate een geregistreerde realiteit. Dat die achtergrond niet meer als zodanig opvalt is misschien wel het overtuigendste bewijs dat kwantificering en objectivering vanzelfsprekende waarden zijn geworden. Ze hebben de transparantie van het evidente gekregen.

Ook het essay van De Haan over de neurobiologische benadering in de psychologie is geschreven tegen de achtergrond van neurotificatie. De klinische psychologie ontwikkelde zich aan het eind van de negentiende eeuw in een wetenschapscultuur die in het teken van precisiemeting stond.⁸ De kwantificatie van gewaarwordingen, de meting van reactietijden, de formele wetten van het geheugen, al deze metingen waren geïnspireerd door fysiologische methoden en technieken en verwezen naar de beginselen van repliceerbaarheid en standaardisering. In het neuropsychologische programma dat De Haan bepleit, zijn dit nog steeds de leidende principes. Veel van het onderzoek is 'techniekgestuurd': nieuwe medische beeldvormingstechnieken als PET-scans en MRI geven neuropsychologen de mogelijkheid 'oude' vragen als de lokalisatie van spraak, geheugen en emoties, de verdeling van functies over beide hemisferen of verschillen tussen hersenen van mannen en vrouwen opnieuw te stellen. Deze technieken zijn gecali-breerd en de uitkomsten die men er mee verkrijgt worden ingetekend in gestandaardiseerde hersenatlassen of vinden hun weg naar gevalideerde psychodiagnostische tests. Ook dit onderzoek vindt plaats in een fijnvertakt netwerk van metrologische activiteiten.

Het streven naar standaardisering en objectiviteit, voor gedragswetenschappers een tweede natuur, heeft in het juridische domein een iets andere betekenis en juist waar die twee betekenissen met elkaar in contact komen vallen interessante verschijnselen te observeren. In het essay van Michon over de bijdrage die gedragswetenschappen kunnen

⁸ Benschop & Draaisma (1997-1998).

leveren aan rechtshandhaving komt verschillende malen de tendens naar uniformering en normering naar voren. In 1993 verzocht de Raad van Europa de lidstaten te streven naar een consistent systeem van straftoemeting. Hiermee wordt op Europese schaal een wens herhaald die ook op nationaal niveau is geformuleerd. Voor ieder delict zijn in de wet maximumstraffen geformuleerd, maar rechters hebben de vrijheid elk delict afzonderlijk te wegen en binnen de marges van de wet naar eigen inzicht een strafmaat te bepalen. Tegelijkertijd bestaat er behoefte aan richtlijnen die moeten voorkomen dat de straffen voor overeenkomstige delicten al te grote discrepanties vertonen. Michon laat vervolgens zien dat de feitelijke straftoemeting zich gedraagt als een zelforganiserend systeem, waarin robuuste wetmatigheden zijn te ontdekken en krachtige compensatiemechanismen optreden. Het gedrag van rechters als collectief gehoorzaamt aan wetten waardoor het systeem zich instelt op een nieuw evenwicht. Dit 'strafbalansmodel' beschrijft verbanden als dat tussen het aantal veroordelingen en de zwaarte van de opgelegde straffen en kan van dienst zijn bij het voorspellen van de effecten van wijzigingen in het strafbeleid.

Bij het uitvaardigen van richtlijnen voor de strafmaat of het uniformeren van rechtsstelsels is standaardisering het doel. Maar standaardisering kan ook het onbedoelde gevolg van andere processen zijn. Het essay dat Midden aan de menselijke omgang met techniek heeft gewijd bevat een analyse van de effecten van automatisering. Mensen lijken voortdurend op zoek, signaleert Midden, naar middelen om persoonlijke belasting te reduceren. Die wens ligt in het verlengde van wat zich ook *binnen* een persoon laat observeren: handelingen krijgen door herhaling en routine een automatisch karakter en worden tenslotte 'machinaal' uitgevoerd. In een verregaand geautomatiseerde omgeving – zoals de cockpit van een Boeing 757 – is de menselijke intelligentie een schakel tussen andere vormen van intelligentie, belichaamd in gestandaardiseerde procedures, zoals het geheel van gecomputeriseerde handelingen dat bekend staat als de automatische piloot. De gedragswetenschappen hebben een belangrijk aandeel in het onderzoek naar de effecten van automatisering op het menselijk handelen. Veroorzaakt de reductie van persoonlijke belasting in de cockpit geen fatale vermindering van de alertheid? Of dichter bij huis: gaan door het gebruik van zakjapanners rekenvaardigheden verloren? Maar wat ook de psychologische of maatschappelijke gevolgen zijn van automatisering, het proces zelf impliceert een beweging in de richting van standaardisering. Iedere handeling die van het menselijke naar het machinale domein verschuift ondergaat – per definitie – een codificering. Tegen die achtergrond van standaardisering kan vervolgens opvallen, zoals Midden opmerkt, dat psychologische factoren als vertrouwen of wantrouwen ten opzichte van automatische systemen niet altijd goed gecalibreerd zijn. Met dat laatste is weer een opgave voor gedragswetenschappelijk onderzoek geformuleerd.

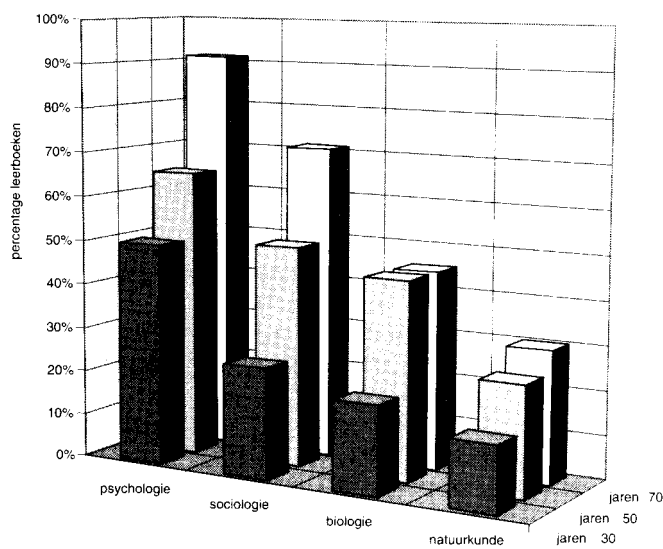
Elk van de in deze paragraaf opgevoerde essays raakt aan het thema van standaardisering, zij het elk ook op een iets andere manier. De standaardisering die beoogd wordt met het opstellen van richtlijnen voor straftoemeting verschilt van de standaardisering die het gevolg is van het automatiseren van menselijke handelingen. De standaardisering die nodig is om functionele hersenkaarten te tekenen valt niet samen met de standaardisering die vereist is voor het ijken van vragenlijsten of het valideren van psychodiagnostische tests. Standaardisering kan optreden als doel, als voorwaarde, als ideaal, als neven-effect. Maar waarin al die verschillende vormen overeenkomen is dat ze objectivering en formalisering als voorwaarde hebben en vervolgens verdere formalisering stimuleren. Een test, eenmaal gevalideerd, stelt de gebruiker in staat in korte tijd een grote hoeveelheid nieuwe kwantitatieve informatie te vergaren. Wat Porter in de ondertitel van zijn

boek aanduidde als *the pursuit of objectivity* is een proces dat zijn eigen bekrachtiging voortbrengt. Eenmaal op gang gekomen creëert het de voorwaarden voor het eigen succes. Onder deze omstandigheden ontwikkelden de gedragswetenschappen zich – meer nog dan de natuurwetenschappen – tot de leveranciers van methoden en technieken.

De gedragswetenschappen leveren niet alleen theorieën en toepassingen, maar ook methoden

Een recente studie van de wetenschapsonderzoekers Winston en Blais wees uit dat onderwijs in methoden en technieken in de opleiding van gedragswetenschappers een veel prominentere plaats heeft dan in wetenschappen als fysica en biologie.⁹ De inleidende handboeken van psychologie en sociologie bevatten vrijwel zonder uitzondering een aparte methodensectie. In de fysica is dat veel minder gebruikelijk. Dat verschil tekende zich al in de jaren dertig af (zie figuur 1).

Figuur 1 *Afzonderlijke methodensectie in leerboeken psychologie, sociologie, biologie en natuurkunde.*



Bron: Data ontleend aan Winston & Blais (1996).
Nederlandse grafiek overgenomen uit Dehue (1996).

⁹ Winston & Blais (1996).

Deze zorg voor het eigen onderzoeksinstrumentarium, die ook tot uitdrukking komt in afzonderlijke leerstoelen methodologie, vestigt de aandacht op ‘methoden en technieken’ als een gedragswetenschappelijk product *naast* de gebruikelijke producten als theorieën en toepassingen. Het onderzoek naar collectieve besluitvorming waarover Stokman rapporteert is daar een duidelijk voorbeeld van. De modellen voor strategische besluitvorming zijn tot stand gekomen door zoveel mogelijk factoren te kwantificeren. De bij de beslissing betrokken partijen kunnen bijvoorbeeld hun belang bij de gewenste uitkomst of hun macht om die te realiseren uitdrukken als positie op een schaal. De interacties tussen dergelijke factoren kunnen vervolgens in simulatiestudies aan computerprogramma’s worden gevoed en zo in korte tijd onder een reeks van condities experimenteel getoetst worden. De uitkomsten leiden tot verfijning van de modellen. Op basis van evaluatiestudies van politieke beslissingen, meldt Stokman, kan geconcludeerd worden dat de modellen verbazingwekkend accuraat zijn. Daarmee heeft het onderzoek een techniek opgeleverd voor daadwerkelijke toepassing in gevallen van complexe besluitvorming.

Veel gedragswetenschappelijk onderzoek heeft als opbrengst een techniek, een procedure, een onderzoeksdesign, een evaluatiemethode, een testprotocol, en hiermee oefenen de gedragswetenschappen een invloed uit die zich tot ver buiten de grenzen van het eigen onderzoek uitstrekt.¹⁰ Het design van het gerandomiseerde experiment (volgens toewijzing aan condities, controlegroepen, dubbelblinde opzet) heeft zijn oorsprong in de gedragswetenschappen en is later ook elders, bijvoorbeeld bij farmacologisch onderzoek, geïntroduceerd. De quasi-experimentele designs waarmee de effecten van beleid worden getoetst zijn in de meeste gevallen door gedragswetenschappers ontworpen. Beleidsevaluatie is inmiddels een discipline met een groot arsenaal aan experimentele technieken.¹¹ Concrete voorbeelden van de distributie van gedragswetenschappelijke methoden zijn ook in deze bundel te vinden. De Haan schrijft in zijn essay dat diagnostische technieken uit de neuropsychologie zijn overgenomen door ARBO- en loopbaanbegeleidingsbureaus. Janssen meldt dat de experimentele economie, waarin economische hypothesen in laboratoria worden getoetst, sterk in opkomst is.

De verbreiding van gedragswetenschappelijke onderzoekstechnieken roept ook de noodzaak op om na te denken over de grenzen van hun toepassing. In hun essay over de verhouding tussen gezondheidsethiek en de sociale wetenschappen argumenteren De Beaufort en Trappenburg dat de in veel opzichten wenselijke samenwerking tussen ethici en empirische onderzoekers niet impliceert dat de grenzen tussen hun vakken nu gewist zijn. Deze overweging is relevant tegen de achtergrond van de ‘empirische wending’ die zich in de ethiek heeft voltrokken, met ethici die zich trainen in onderzoekstechnieken als participerende observatie of gestructureerde interviews. Dit onderzoek heeft waardevolle kennis opgeleverd over de praktijk waarin de feitelijke beslissingen worden genomen. Maar tegelijkertijd blijven er vragen over die tot het normatieve domein behoren en waarvan de analyse een filosofisch instrumentarium vereist. Het vak van ethicus valt niet samen met dat van een empirisch onderzoeker.

Het essay van De Beaufort en Trappenburg heeft als strekking dat de ‘studeerka-mergeleerde’ en de ‘doctorandus opinieturven’ als de karikaturale uiteinden van een schaal inmiddels achterhaald zijn. De ethicus die wil weten welke ethische principes verstopt liggen in de dagelijkse praktijk of in institutionele ordeningen zal zich in de empi-

¹⁰ Dehue (1996).

¹¹ Vught (1983).

rische realiteit moeten begeven. Gedragswetenschappers kunnen met longitudinaal onderzoek inzicht geven in kwesties waarbij het ‘hellende vlak’ in het geding is. Leidt de legalisering van euthanasie daadwerkelijk tot erosie van de norm ‘Gij zult niet doden’? Longitudinale studies zouden ook kunnen achterhalen of de komst van prenatale diagnostiek het acceptatievermogen ten opzichte van gehandicapte kinderen heeft vermindert, of kinderen die verwekt zijn met donorsperma inderdaad de blijvende behoefte hebben hun vader te leren kennen, etc. Empirisch onderzoek, in de juiste verhouding door medische ethiek gemengd, kan de kwaliteit van het maatschappelijk debat over ziekte en gezondheid verhogen.

Utopie en realiteit

In de inleiding werd een paradox gesignaleerd. De eerste generatie van gedragswetenschappers verbond aan de uitkomsten van het nog maar net op gang gekomen onderzoek de hoogste verwachtingen. Wetenschap zou kennis leveren die een rationele inrichting van de samenleving mogelijk maakte. De ideale maatschappij van de toekomst had zich de waarden van de wetenschap eigen gemaakt. Men hoefde de lijnen van het al verrichte onderzoek maar te verlenen om de contouren van een utopische samenleving te zien. Dit optimisme is bij gedragswetenschappers van de huidige generatie niet meer aan te treffen. Zij vertegenwoordigen een domein van onderzoek dat een enorme expansie heeft ondergaan en overall zijn invloed doet gelden, maar voelen zich niet geïnspireerd tot utopische ontwerpen. Een eeuw van gedragswetenschappelijke ontwikkeling heeft klaarblijkelijk terloops ook een forse dosis realiteitszin door het optimisme gemengd. Vanwaar die bescheidenheid nu er, op het oog, zoveel meer reden voor zelfvertrouwen is dan aan het begin van deze eeuw?

Het begin van een verklaring is te vinden in het essay van Buunk en Dijkstra. Zij ontwikkelen daarin een evolutionair perspectief op de sociaal-psychologische realiteit. Met een sociale uitwisselingstheorie en een sociale vergelijkingstheorie als premissen leiden ze een aantal specifieke hypothesen over het sociale handelen af die ook consequenties hebben voor maatschappelijke problemen als ziekteverzuim, *burn-out*, loopbaanproblemen of gewelddadig gedrag. Deze benadering is deductief en verloopt van theorie naar toepassing. De uitkomsten van het onderzoek zijn in veel gevallen ook geformuleerd in de termen van de theorie die als premisse fungeerde en dit kan aansluitingsproblemen met het niveau van de beleidsmakers veroorzaken. Zeker waar ontwerpers van beleid hun achtergrond niet in een gedragswetenschap maar in juridische of bestuurswetenschappen hebben, schrijven Buunk en Dijkstra, kan een onderbenutting van sociaal-psychologische inzichten ontstaan: door de theoretische articulatie zijn sommige onderzoeksuitkomsten simpelweg niet als beleidsmatig relevant te herkennen.

Dit aansluitingsprobleem is uiteraard symmetrisch. Soms zijn de verzoeken om advies vanuit overheid of bedrijfsleven zo rechtstreeks op een concrete toepassing gericht dat het onderzoek de theorievorming niet of nauwelijks vooruit zal helpen. Van Raaij geeft in zijn essay aan dat dit een van de verklaringen kan zijn waarom in zijn vak, de economische psychologie, teveel wordt teruggegrepen naar ‘oude’ theorieën uit de sociale en cognitieve psychologie. Soms ontstaan aansluitingsproblemen omdat een gegeven vraagstuk een formulering krijgt die een gedragswetenschapper niet als een interessante onderzoeksvraag kan opvatten. Hier lijkt sprake van wat men, nogmaals De Swaans term lenend, een tekort aan wederzijdse protoprofessionalisering zou kunnen noemen: door

onvoldoende kennis van het professionele jargon van de andere partij maakt geen van beide partijen optimaal gebruik van wat de ander zou kunnen bieden.

Behalve aansluitingsproblemen lijkt er nog een tweede factor te zijn die de absorptie van gedragswetenschappelijke inzichten bemoeilijkt. Deze factor is – paradoxaal genoeg – een gevolg van wat juist vaak als een succes van de gedragswetenschappen wordt gezien: de rigoureuze gerichtheid op formalisering en objectivering. Zowel Mol, als De Beaufort en Trappenburg formuleren reserves op dit punt. Mol argumenteert dat concentratie op het methodologisch ontwerp de aandacht verplaatst van het *wat* naar het *hoe* van het onderzoek. Een adequate methodologie kan wel de validiteit van de uitkomsten garanderen, maar niet de relevantie of het nut. Bovendien zijn de huidige dominante methoden geïnspireerd door het laboratoriummodel van onderzoek: de manipulatie van een beperkt aantal variabelen onder strikt gecontroleerde condities. Aan dit model ontleende instrumenten bieden weinig hulp als de praktijken waarin men om kennis verlegen zit zich kenmerken door een samenhang die niet in variabelen uiteen gelegd kan worden. De Beaufort en Trappenburg waarschuwen dat uitkomsten van empirisch onderzoek, ondergebracht in cijfers en grafieken, soms wat al te kritiekloos als ‘harde feiten’ worden aanvaard. Het door hen gewenste longitudinale onderzoek zou de vorm moeten hebben van ‘kwalitatief diepteonderzoek’.

Overwegingen als deze sluiten aan bij sceptis die ook in kringen van beleidsmakers is aan te treffen. Hoe generaliseerbaar zijn studies onder laboratoriumcondities? Worden concrete problemen niet teveel op de maat van het beschikbare instrumentarium gesneden? Beneemt het primaat van de methodologie niet het zicht op relevantie en nut van de onderzoeksvragen? Vragen als deze zijn een duidelijke indicatie dat de tendens tot formalisering en objectivering reserves oproept. Het dilemma dat daarmee voor de gedragswetenschappen ontstaat kan hier niet opgelost worden, maar is te wezenlijk om niet te signaleren.

Tenslotte is er nog een derde factor waardoor gedragswetenschappelijke uitkomsten niet zonder meer in beleid kunnen worden getransformeerd: soms spreken ze elkaar simpelweg tegen. Er zijn letterlijk duizenden studies verricht naar de invloed van televisiegeweld op gedrag, vaak met verfijnde methodologische designs; de uitkomst van al dat onderzoek is dat men voor iedere denkbare maatregel wel empirische ondersteuning kan aanvoeren. Soortgelijke strijdigheden zijn aan te treffen in studies over de optimale klassegrootte, de invloed van crèches op jonge kinderen of het effect van compensatieprogramma's. De enorme expansie die het gedragswetenschappelijke onderzoek heeft ondergaan vergrootte ook het aantal discrepanties, een consequentie van het type waaraan Johan Cruyff de definitieve conceptualisering heeft gegeven: ‘Teder voordeel hep se nadeel’.

De hier besproken factoren – de lijst is niet uitputtend – hebben gemeen dat ze niet zouden bestaan als de gedragswetenschappen zich niet tot zo'n krachtige maatschappelijke institutie hadden ontwikkeld. Dat laatste is als het ware de achtergrond waartegen ze zichtbaar worden. Daarmee is ook de spanning uit de paradox verdwenen. De utopieën uit het begin van deze eeuw dankten hun ontstaan aan het vertrouwen dat de methoden en uitkomsten van onderzoek zonder omhaal hun weg zouden vinden naar het maatschappelijk beheer en bestuur. Op dat punt hebben de gedragswetenschappen ons wijzer gemaakt.

Literatuurverwijzingen

- Benschop, R. & Draaisma, D. (1997-1998). 'Omwille van de precisie', *Feit & Fictie*, jrg. 3, nr. 4, pp. 69-89.
- Dehue, G.C.G. (1996). *De beproefde procedures*. Groningen.
- Dehue, G.C.G. (1996). 'De beleidsmaker. Maatschappelijke experimenten en het dilemma van de verzorgingsstaat'. In J. Jansz & P. van Drunen (Red.), *Met zachte hand. Opkomst en verbreiding van het psychologisch perspectief*. Utrecht. pp. 241-258.
- Heymans, G. (1909). *De toekomstige eeuw der psychologie*. Groningen.
- Jansz, J. & Drunen, P. van (Red.). (1996). *Met zachte hand. Opkomst en verbreiding van het psychologisch perspectief*. Utrecht.
- Lightman, B. (Ed.). (1997). *Victorian science in context*. Chicago/Londen.
- Morawski, J.G. (1982). 'Assessing psychology's moral heritage through our neglected opias', *American Psychologist*, vol. 37, no. 10, pp. 1082-1095.
- Porter, T.M. (1995) *Trust in numbers. The pursuit of objectivity in science and public life*. Princeton.
- Vught, F.A. van (1983), *Beleidsexperimenten in openbaar bestuur*. Den Haag.
- Winston, A.S. & Blais, D.J. (1996). 'What counts as an experiment? A transdisciplinary analysis of textbooks, 1930-1970', *American Journal of Psychology*, 1996, vol. 109, no. 4, pp. 599-616.
- Wise, M.N. (Ed.). (1995). *The values of precision*. Princeton.

Annemarie Mol

Mooie woorden en verplaatsbare praktijken

Over kennis die werkt

De AWT vraagt zich af, en vraagt aan ons, schrijvers van de hier verzamelde essays, of *de gedragswetenschappen* van nut kunnen zijn bij het hanteren van een aantal van de praktische problemen die zich voordoen in de huidige Nederlandse samenleving. Het antwoord, mijn antwoord, is: zeker. Maar daar zit dan wel van alles aan vast.

De eerste, meest banale, maar daarom niet minder belangrijke kwestie is die van het geld. De hoeveelheid geld die in Nederland wordt uitgetrokken voor het SCP, het NIZW en de paar andere instituten die sociale en gedragswetenschappelijke kennis genereren, staat in geen verhouding tot wat er wordt besteed aan de technische poten van instituten als RIVM en TNO. Ook op de universiteiten zijn de verhoudingen tussen wat er wordt gespendeerd aan sociale en geesteswetenschappen enerzijds en natuur- en technische wetenschappen anderzijds buiten alle proporties. Zeker: wie geen deeltjesversnellers, megacomputers en windtunnels nodig heeft, kan best met wat minder geld goed onderzoek doen dan wie afhankelijk is van dergelijke kostbare apparaten. Met veel minder geld zelfs, maar niet zonder geld.

De tweede kwestie dient zich meteen aan: *goed onderzoek*. Wil onderzoek nut hebben, wil het iets in beweging kunnen zetten, dan zal het goed moeten zijn. Maar de vraag is: wat is 'goed onderzoek'. Op dit moment staan onderzoekers op universiteiten in nog altsaam toenemende mate onder druk om internationale publicaties af te leveren, en wel liefst zo veel mogelijk, en in tijdschriften waarvan citatieanalyse aangeeft dat ze een hoge *impact factor* hebben. In een rustig gesprek in de luwte geven alle betrokkenen toe dat deze werkwijze niet per se tot 'goed onderzoek' leidt. Citatieanalyse is een te grof instrument om impact te meten en werkt voor verschillende takken van wetenschap verschillend uit.¹ Internationale tijdschriften zijn niet per se het meest geschikte forum voor het bespreken van problemen zoals, pakweg, die van de wachtlijsten in Nederlandse ziekenhuizen. En een auteur die elke twee of drie jaar één werkelijk weldoordacht artikel schrijft, kan meer te bieden hebben dan iemand die elke maand de transformatie van nóg een variabele uitschrijft. Puur kwantitatieve publicatiedruk is, kortom, een slecht beleidsinstrument om kwalitatief goed onderzoek te stimuleren. Maar het is wel prettig hanteerbaar voor de *spreadsheets* van het management.

Waar managers publicaties tellen, beoordelen wetenschappers elkaar in de praktijk dikwijls aan de hand van onderzoeksmethoden. Methodische oordelen spelen bijvoorbeeld een grote rol als het gaat om de vraag welke onderzoeksplannen al dan niet voor

¹ Zie voor de opkomst en een analyse van het genre: Wouters (1999).

financiering in aanmerking komen. Ze lijken daarvoor ook aantrekkelijk. Ze zijn immers voorafgaand aan het onderzoek te vellen, want de methode is niet afhankelijk van de uitkomst: hij moet juist de *validiteit* van die uitkomst garanderen. Aantrekkelijk is ook dat het beoordelen van methoden van de beoordelaar niet vraagt dat deze tot in de details op de hoogte is van het onderwerp van studie. Bij het vellen van methodische oordelen schuilt de gezochte kwaliteit immers niet in *wat* er over het onderwerp gezegd wordt, maar in *hoe* het wordt benaderd. Naarmate de vereisten voor een ‘goede benadering’ meer in algemene termen geformuleerd zijn, en de methodische eenheid binnen een onderzoeksveld en tussen onderzoeksvelden groter wordt, ontlenen de betrokkenen een alsmaar groter gevoel van zekerheid aan het idee dat ze *wetenschappelijk* te werk gaan. Maar in diezelfde beweging worden de eisen aan het onderzoek alsmaar formeler, en leger. De vraag of er behalve *valide* ook *vruchtbare* kennis geproduceerd wordt, raakt op de achtergrond.

De gangbare methodische eisen zijn bovendien inhoudelijk niet per se bevorderlijk voor het genereren van wat in uiteenlopende praktijken *nuttige* kennis kan blijken. Ze incorporeren een specifiek kennisideaal, dat past bij slechts enkele onderzoekssituaties. De huidige dominante methoden zijn toegesneden op die situaties waarin óf één enkele variabele gemanipuleerd wordt onder laboratoriumcondities (dat wil zeggen: terwijl de overige variabelen constant blijven), óf waarin geïntervenieerd wordt in een enkele variabele in een populatie (waarbij de overige variabelen zo divers zijn dat ze elkaar uitvlakken). De praktijken waarin men om kennis verlegen zit, vertonen echter vaak heel andere karakteristieken. Ze zijn niet uiteen te leggen in van elkaar los te maken ‘variabelen’, maar vertonen samenhang en complexiteit.²

Ook als het goed lukt methoden in te zetten, is het van belang aandacht aan hun specificiteit te besteden. Methoden veranderen immers de situatie die ze onderzoeken. Dat gebeurt meestal op verholde wijze. In artikelen waarin wetenschappelijke kennis gerapporteerd wordt, wordt de methode immers weliswaar nauwkeurig omschreven *in*, maar ook verbannen *naar*, de *materials and methods section*. In de rest van het artikel gaat het dan onbemiddeld over *het object*, en komt de methode niet meer ter sprake. Dit schept de illusie dat een (correct gehanteerde) methode een transparant medium is. Louter een middel, kortom, iets dat niet hoort bij de onderzochte werkelijkheid zelf. Dat is niet bevorderlijk voor een juist begrip van die werkelijkheid, waar de verdonkeremaande methodische interventies immers deel van zijn gaan uitmaken tijdens het onderzoeksproces. Hoe jammer ook voor het begrip van de werkelijkheid, erger nog is het apart zetten en verder ‘vergeten’ van de *interventies* die er aan (alle) onderzoeksmethoden vastzitten, voor het thema waar het ons op dit moment om gaat, het potentiële *nut* van kennis. De *verplaatsbaarheid* van methodisch verzamelde kennis van een onderzoekssetting naar andere praktijken, is immers afhankelijk van de mate waarin ook de praktische en materiële voorwaarden waaronder de methode werkte, verplaatst kunnen worden.³ De verplaatsbaarheid van kennis hangt (op zijn minst) af van de verplaatsbaarheid van de interventies waarmee ze tot stand is gebracht.

² Zie voor een nadere analyse van wat methoden doen bijvoorbeeld: Lynch (1993).

³ Voor de natuurwetenschappen is dit nagegaan in analyses van de experimentele situatie en de mogelijkheden en beperkingen van het verplaatsen daarvan. Zie bijvoorbeeld Hacking (1993). Voor de problemen om de methodische werkwijzen verbonden aan rationaliseringsinstrumenten naar de geneeskunde te verplaatsen, zie Berg (1997).

Er valt over dit onderwerp beslist meer te zeggen. Op dit moment is het me er echter slechts om te doen de vraag wat *goede kennis* is open te gooien en erop te wijzen dat methodische criteria bij het beantwoorden van die vraag ontoereikend zijn, even ontoereikend als louter kwantitatieve outputberekeningen. Wie *nuttige* kennis wil, zal zich moeten afvragen wanneer, waar, voor welke vragen en problemen, en voor wie, welke soort kennis *goed* is.

Het maken van die evaluatie gaat opnieuw het bestek van dit essay te buiten. Mocht ze gemaakt worden, dan zal waarschijnlijk blijken dat (ondanks de druk om veel te publiceren, ondanks de eenzijdigheid van de dominante methodische criteria en ondanks de neiging om methoden als transparant medium in plaats van interventie op te vatten) de bestaande gedragswetenschappen beslist veel zinnige kennis opleveren. Die kennis komt echter veelal niet terecht op de plekken waar haar maatschappelijke productiviteit zou kunnen blijken. Behalve *geld* en *goede kennis* is dan ook *receptiviteit* voor goede kennis een vereiste.

Een voorbeeld. Een van de urgente door de Nederlandse overheid gepercipieerde problemen met betrekking tot de gezondheidszorg is dat van de kostenstijgingen waaraan geen eind lijkt te komen. Om dit probleem aan te pakken zijn een aantal keren maatregelen genomen die ‘gedrag’ als tussenschakel aanspraken. In de meeste gevallen was tevoren door iedereen die ook maar iets *weet* van het gedrag van mensen in de situaties waar het om gaat (niet eens speciaal gedragswetenschappers, maar ook professionals werkzaam in de gezondheidszorg) tevoren voorspeld dat ze *niet* zouden werken. Zo zijn eigen financiële bijdragen van patiënten per verrichting bovenop al betaalde verzekeringspremies (bijvoorbeeld de ‘medicijnenknaak’) geen goede equivalenten van de verkeersdrempels die automobilisten langzamer doen rijden. Dat de maatregelen toch genomen werden (en bovendien zonder dat ermee was geëxperimenteerd en zonder dat relevante ervaringen in andere landen erbij waren betrokken) illustreert dat bij beleidsvorming *kennis*, zelfs als die gratis en in ruime mate voorhanden is, niet altijd wordt gehoord en verdisconteerd.⁴

Hoe dit te begrijpen? Op het eerste oog lijkt het of hier een *minachting* van de feiten uit spreekt. Er is echter ook een andere mogelijkheid. Het probleem zou ook wel eens een *te groot vertrouwen in feiten* kunnen zijn. In veel beleidsprocessen worden *feiten* gehanteerd als waren het gegevenheden, vaste punten, heipalen om op te bouwen. Feiten figureren in de redeneringen die beleid schragen niet als proposities om in twijfel te trekken of met andere proposities te contrasteren, maar als vaste variabelen. De deliberaties gaan over de gepastheid van de beoogde maatregelen en over hun implementatie. Maar een ‘feit’ dat eenmaal in een beleidsproces terecht is gekomen (en daar welgevallig is) wordt verder met rust gelaten. Dus kan het gebeuren dat plannen voor eigen bijdragen gedetailleerd worden uitgespeld zonder dat iemand uitzoekt of ‘remgeld’ werkelijk zal werken: dat wordt, eenmaal gesteld, verder aangenomen. En dus wordt kritiek op reeds in beleid verdisconteerde feiten (zoals de cijfers van het RIVM) niet beschouwd als potentiële verrijking van het beleidsproces, maar als lastige ruis.

⁴ Het gebrek aan receptiviteit voor kennis bij veel overheden staat overigens in schril contrast met de bezorgdheid van diezelfde overheden over professionals die zich niet voldoende zouden richten op de (veronderstelde frontlinie van) wetenschappelijke kennis in hun eigen vakgebieden.

Vormgeven van nieuw beleid zonder daar relevante resultaten van (gedrags-)wetenschappen bij te betrekken, lijkt dan ook te contrasteren met het maken van beleid dat wetenschappelijke bevindingen wél incorporeert, maar de overeenkomst is minstens even groot. In beide gevallen figureert *het feit* al te makkelijk als statisch element.⁵ Paradoxaal genoeg valt van ‘meer respect voor de feiten’ dan ook nauwelijks een toename van de receptiviteit voor de resultaten van gedragswetenschappen te verwachten. Het tegenovergestelde is waarschijnlijk productiever: een toename van de *argwaan* jegens feiten en van de *nieuwsgierigheid* naar wat er nog meer te leren valt.

Goede kennis

Bestaande gedragswetenschappen hebben in allerlei vormen en varianten kennis te bieden die op verschillende plekken, voor verschillende betrokkenen, van nut is of zou kunnen zijn. Ik zal geen poging doen daar een opsomming van te geven. Liever wijs ik hier op een tweetal *typen kennis* dat op dit moment te weinig aandacht krijgt omdat ze niet passen binnen de bestaande methodische kaders, maar die wel degelijk iets *goeds* te bieden hebben als het aankomt op het beter hanteerbaar maken van sociale problemen. De eerste van deze ten onrechte veronachtzaamde kenvormen draait om de *taal* die in het sociale verkeer wordt gebruikt. Hieronder valt zowel onderzoek naar talige tradities en de interferenties daartussen, als onderzoek waarin bestaande situaties een nieuw aanzien krijgen omdat ze in nieuwe termen gegoten worden. Een tweede ten onrechte veronachtzaamde kenvorm isoleert variabelen niet van elkaar, maar bestudeert de aard van hun samenhang en streeft daarbij geen universele kennis na, maar zoekt naar manieren om lokale situaties *verplaatsbaar* te maken.

Een bekend voorbeeld van Nederlands onderzoek waarin het introduceren van een *nieuwe term* een doorbraak betekende, is dat van een groep sociologen onder leiding van Abraham de Swaan (1979). Deze groep kreeg in de jaren zeventig de vraag voorgelegd hoe het toch kwam dat mensen uit lagere sociaal- economische groepen en met weinig opleiding ondervertegenwoordigd waren onder de cliënten van het IMP. Om kort te gaan was het antwoord: dit komt door een verschil in *protoprofessionalisering*. Een echt mooi woord is het niet, maar het is wel veelzeggend. Het maakte iets kenmerkends duidelijk over de mensen die bij het IMP hulp zochten. Zij waren geneigd om al voorafgaand aan de hulp hun levenssituatie en de knelpunten die zich daarin voordeden, te benoemen in de termen die ook de psychotherapeutische professe hanteert. Ze leken op de professionals, waren er een protovorm van. Mensen die heel andere denkkaders hanteerden, kwamen niet op het idee dat hun leven erop vooruit zou kunnen gaan als ze aan hun gevoelshouding zouden gaan sleutelen.

Het behoort tot de kracht van het betreffende onderzoek dat hiermee de oorspronkelijke vraag niet alleen was beantwoord, maar ook verschoven. In die oorspronkelijke vraag immers was een onderverdeling gemaakt tussen mensen op grond van klassieke sociologische criteria: inkomen en opleiding. In het antwoord werd een nieuw sociologisch onderscheid geïntroduceerd: dat in mate van protoprofessionalisering. Dat heeft wel

⁵ Hoe feiten statisch worden en weer vloeibaar is een interessant thema op zichzelf, dat de nodige aandacht heeft gekregen in het wetenschapsonderzoek. Zie ter inleiding Latour (1987).

genoeg relatie met inkomen en opleiding om de door het IMP geconstateerde onderver-
tegenwoordiging van cliënten met weinig inkomen en weinig opleiding te verhelderen.
Maar het betreft hier geen lineaire relatie. Zoals de onderzoekers schreven: een hoog-
leraar sterrenkunde verdient meer en heeft een hogere opleiding dan een maatschappe-
lijk werkster, maar is minder geprotoprofessionaliseerd en blijkt minder vlug in therapie
te gaan.

Het onderzoek van De Swaan c.s. is op twee manieren interessant voor het illustreren van
het belang van onderzoek met aandacht voor *taal*. Het had immers (naast, en als condensa-
tie van, een uitgebreide beschrijvende analyse van de situatie) een *term* als resultaat.
Maar het legde ook de nadruk op de termen waarin de mensen die tot het onderzoeksveld
behoorden, het leven van alledag beleven. Het verschil tussen wel en niet geprotoprofessiona-
liseerde personen is een verschil in taal. Beide groepen structureren de werke-
lijkheid waarin ze leven, hun leven, met andere woorden. Het gedrag van mensen (al dan
niet psychotherapeutische hulp zoeken) blijkt samen te hangen met hun taal (al dan niet
in termen van ‘depressie’ of ‘onderbewust’ denken en spreken). Als onze taal inderdaad
zulke ingrijpende gevolgen heeft voor onze gedragingen, is ze het onderzoeken waard.
Het betreffende onderzoek zouden we met vrucht tot de (dan breed gedefinieerde)
gedragswetenschappen kunnen rekenen.

Een fascinerende onderzoekslijn (tegelijk filosofisch, sociologisch, economisch en antropologisch
geïnspireerd) waarin taal in haar verwevenheid met sociale situaties onder-
zocht wordt, is die van de groep rond Luc Boltanski en Laurent Thévenot. Ik noem hier
de studies uit 1989 en 1991 naar het rechtvaardigen. Daarin stond de vraag voorop hoe
mensen in allerlei praktische situaties hun handelen *rechtvaardigen*. De gevalstudies
bewogen zich van vergaderingen bij een lokale bank, via investeringsbeslissingen van
boeren die ambachtelijk *camembert* produceren, tot de manier waarop bij de spoorwegen
wordt omgegaan met veiligheidskwesaties. De betreffende onderzoekers wilden er vanaf
om overall een strijd tussen belangen of een kwestie van macht te zien: dergelijke ont-
maskerende sociologie, die achter de ruggen van mensen om verborgen krachten aan het
werk ziet, miskent de manier waarop mensen zelf hun situatie articuleren. Dat laatste
werd in het onderzoek voorop gesteld. Niet om te begrijpen en in te voelen, maar om
zicht te krijgen op de *typen rationaliteit* die in het geding zijn.

Typen: het staat niet voor niets in het meervoud. De originaliteit van dit onderzoek was,
dat het diverse stijlen van rechtvaardigen onderscheidde en liet zien hoe die in concrete
situaties naast elkaar bestaan, met elkaar vermengd raken of tegen elkaar worden inge-
zet. De onderscheidingen lopen niet per se tussen groepen mensen: individuen kunnen
van moment tot moment diverse stijlen van rechtvaardigen mobiliseren. Spreken in ter-
men van *macht* is in deze onderzoekslijn niet langer voorbehouden aan onderzoekers.
Het is niet alleen een theoretische traditie onder sociologen, maar blijkt ook *in het veld*
voor te komen: het is iets dat allerlei mensen in specifieke situaties blijken te doen. En
wel iets dat het onderlinge wantrouwen vergroot. Het bemoeilijkt het zoeken naar geza-
menlijke oplossingen.

Op het gebied van de gezondheidszorg is deze onderzoekslijn uitgewerkt en nader toe-
gespitst door Nicolas Dodier (1994). De vraag waarmee hij vertrok was er een van een
Frans ministerie waar men gegevens had willen verzamelen om beleid te kunnen maken
ten aanzien van de gezondheid van werknemers in bedrijven. De vraag luidde, waarom

er zo'n grote diversiteit bestond tussen de gegevens die diverse bedrijfsartsen hadden verstrekt over de gezondheid van de werknemers voor wie ze zorgden, én hoe het kwam dat het aantal serieuze gezondheidsproblemen zoveel hoger uitpakte dan was verwacht. In machtssociologische termen hadden de Franse werkgevers de artsen ervan beschuldigd de aantallen zieken te overdrijven om daarmee hun eigen (beroeps) belang te dienen. Wat Dodier hiertegenover stelde, was een gedetailleerde analyse van de werkvloer. Hij liet zien hoe de artsen formulieren invullen: niet met een onfeilbaar wetenschappelijke zekerheid, maar al evenmin te kwader trouw en vanuit hun eigen belang. In plaats daarvan bleken ze twee professionele frames tot hun beschikking te hebben. Sommigen gebruikten vooral het een, anderen vooral het ander, de meesten gebruikten beide afwisselend afhankelijk van patiënt en situatie.

Het ene frame dat bedrijfsartsen mobiliseert, is het *administratieve*. Daarin zijn alle mensen gelijk en is het van belang hen ook als gelijken te behandelen. Dat betekent zulke uiteenlopende dingen als dat mensen afgemeten dienen te worden aan dezelfde normaalwaarden, en dat ze hetzelfde recht op ziektegeld hebben. Het andere relevante frame is het *klinische*. Daarin is ieder mens uniek. Wat normaal is voor de ene, kan voor de ander verontrustend zijn en omgekeerd ('Uw bloeddruk is niet slecht voor uw doen'). Vanuit diezelfde specificiteit wordt eerder gekeken naar op individuen toegespitste mogelijkheden (valt er een werkplek in het bedrijf aan de mogelijkheden van deze werknemer aan te passen?) dan naar algemene rechten. Dodier liet in zijn studie zien dat de aan de bedrijfsartsen ter wille van het maken van nieuwe statistieken gestuurde formulieren vanuit het ene frame nu eenmaal heel anders werden ingevuld dan vanuit het andere. Het aanvankelijke probleem (vanwaar de hoge, maar ook zo verschillende aantallen zieken) kon én diende dan ook niet te worden opgelost door moraliserende gedragsaanwijzingen aan de betrokken artsen te geven. Het werd verlegd naar de vraag welke soort gegevens voor het nemen van de beleidsbeslissingen die aan de orde waren, eigenlijk van belang waren. In plaats van verdachtmakingen van de betrokken bedrijfsartsen, kwam er een inhoudelijke vraag op de agenda naar het relatieve belang van het administratieve en het klinische frame in (het beleid ten aanzien van) de bedrijfsgezondheidszorg.

Het hier genoemde onderzoek let op de taal waarin sociale situaties geordend zijn. Daarbij isoleert het die taal niet. Het onderzoek beperkt zich allerm minst tot tekstanalyses. De onderzoekers gaan *het veld* in en brengen bestaande toestanden, praktijken, gebeurtenissen, en manieren van doen, in kaart mét de woorden die ze articuleerbaar maken. *Gedrag* verschijnt daarbij niet als iets dat in elementen (factoren) valt op te splitsen. Gedrag doet zich voor binnen een complexe samenhang van materialiteiten, (on)mogelijkheden, verwachtingen, articulatiemogelijkheden en interacties. (En net als supermarkten, klaslokalen en spreekkamers genereren de laboratoria van gedragswetenschappers eigen, specifieke situaties waarin sommige vormen van gedrag worden aange-moedigd en andere onmogelijk worden gemaakt.) In de jaren negentig zijn in deze onderzoekslijn verscherpingen aangebracht waarin vooral ook de materiële elementen in de situaties waarin mensen zich bevinden voor het voetlicht worden gehaald. Het leidt tot studies naar gebruiksaanwijzingen, huishoudelijke apparaten, de omgang met machines in fabrieken en de plaats die 'veiligheid' daarin krijgt en ga zo maar door.

Het onderzoek naar gedrag in alledaagse situaties schept dan ook niet alleen de mogelijkheid om diverse (talige) ordeningen en frames te traceren, of om de termen te achter-

halen die actoren gebruiken om hun handelingen te rechtvaardigen of anderszins betekenis te geven. Het maakt het ook mogelijk meer te leren over de materiële, institutionele, organisatorische, en overige kenmerken van de complexe situaties waarin mensen zich gedragen. Inzicht in de *verwevenheid* tussen de verschillende (f)actoren die samen een situatie maken, wordt van cruciaal belang als het kennisdoel niet de productie van generaliseerbare kennis is, maar de transformatie van problematische, of althans verbeterbare, praktijken. Daarbij zijn verschillende ingangen mogelijk. Het kan zinnig zijn om situaties nader te onderzoeken waarin iets *mis* gaat, om te achterhalen waar en hoe het misloopt. Het is echter ook goed mogelijk om juist goede praktijken nauwkeurig in kaart te brengen, met het oog op de vraag wat er voor nodig is om ze naar elders te verplaatsen.

Een simpel maar aantrekkelijk voorbeeld.⁶ In Leeuwarden is op een goed moment in de vroege jaren negentig een peuterspeelzaal gevestigd in het gebouw van een verzorgingshuis voor demente bejaarden. Er werden ook gezamenlijke activiteiten voor peuters en bewoners georganiseerd. De ervaringen van de betrokkenen leerden dat er na enige tijd een *goede* praktijk was ontstaan. In evaluatieonderzoek werd dit bevestigd. De deelnemende peuters werden hulpvaardiger en makkelijker in de omgang met alle oudere mensen. De demente bewoners leefden op als ze de peuters op visite kregen, namen meer initiatief, gingen meer interacties aan. Hier was *gewenst gedrag* ontstaan. Om een dergelijke goede praktijk naar elders te verplaatsen, volstaat echter het publiceren van enthousiaste onderzoeksverslagen niet. Op andere plaatsen heeft men om dit goede voorbeeld na te volgen meer nodig, namelijk praktische handreikingen die leren hoe iets dergelijks in de eigen situatie valt aan te pakken. Welke afspraken zijn er nodig en welke fysieke ruimtes; welke werkdoelen zijn reëel; welke gezamenlijke activiteiten kunnen zoal ondernomen worden? Een traditionele manier om zo iets te leren, is het werkbezoek. De oorspronkelijke *goede praktijk* kan echter slechts enkele werkbezoeken aan. Het is dan ook werkbaarder wanneer enkele onderzoekers een gerichte inventarisatie maken van één (of, als ze te vinden zijn, enkele) goed lopende *peuterprojecten*, en hun bevindingen omzetten in checklijsten en stappenplannen. Daarbij geven ze aan dat het niet de bedoeling is dat anderen hun handreikingen blindelings volgen: zij die er gebruik van willen maken, zullen ze aan moeten passen aan de specifieke eigenaardigheden van hun eigen situatie.

Het genre onderzoek dat de verplaatsing van goede praktijken en het bijbehorende gewenste gedrag faciliteert, valt op dit moment niet onder de gedragswetenschappen. Het onderzoekt immers niet zozeer het *gedrag*, zo veel mogelijk geïsoleerd van alledaagse omgevingen, maar richt zich primair op die *omgevingen*. Het gaat na hoe die verstandig en aantrekkelijk vorm zijn te geven, en wel zo dat ‘gewenst gedrag’ wordt uitgelokt en aangemoedigd. De betere handleidingen zijn bovendien in begrijpelijk Nederlands gesteld en allerlei Nederlandse gegevenheden (van wet- en regelgeving tot voedingsgewoonten) zijn er al in opgenomen. Dat doet het slecht als de vigerende criteria van ‘wetenschappelijkheid’ van stal worden gehaald ter beoordeling van de betrokken publicaties, maar het bevordert uiteraard de bruikbaarheid.

⁶ Ontleend aan Merken (1997).

De plaats van het kennen

Met het naar voren schuiven van deze twee op dit moment onderschatte kenvormen, gericht op taal en materiële ordening, en gericht op het verplaatsen van goede praktijken, heb ik niet de pretentie het hele scala aan potentieel nuttige soorten 'gedrags'wetenschappen te hebben neergezet. Allerminst. Waar het me veeleer om gaat, is een grotere *openheid* te scheppen ten aanzien van wat we onder de kop 'gedragswetenschappen' zoal kunnen verwachten en ontwikkelen. Op zijn minst ook dit. Dus nog wel meer. Die kop 'gedragswetenschappen' zelf intussen is drager van een traditie die de hier bepleite openheid wel eens in de weg zou kunnen zitten. Immers: in een dominerend deel van de gedragswetenschappelijke traditie is energiek geprobeerd 'gedrag' te isoleren uit de omgeving waarin het zich voordoet en om het te bestuderen als was het een afzonderlijk – en afzonderbaar – verschijnsel. Gedrag wordt bestudeerd in het laboratorium. Om gehoorzaamheid te meten wordt dan nagegaan of ze in een laboratorium onder aanmoediging van een wetenschapper in witte jas bereid zijn een andere proefpersoon stroomstoten toe te dienen. Maar de gedragingen die mensen in laboratoria vertonen, zijn dan ook niet per se dezelfde als hun gedragingen elders. Het laboratorium is niet geen, maar *ook* een omgeving, en wel een heel specifieke: waar elders zetten mensen in witte jassen je met kalme stem aan tot wreedheid?

Het bestuderen van gedragingen in hun alledaagse samenhang, in de maatschappelijke context die sociaal gesproken het meest relevant is, kan het beste *in het wild gebeuren*.⁷ Waar het gaat om hun verwevenheid, is het maken van een principieel verschil tussen gedrag en de institutionele, sociale en materiële verhoudingen waaronder het zich voordoet niet zinvol. Er is een discipline waarin per traditie geen principieel onderscheid tussen individu en context gemaakt werd: de culturele antropologie. Daarin werden 'de anderen' bestudeerd als waren zij onderdeel van culturen die als het ware organische gehelen vormden. Dat organische cultuurbegrip heeft in de discipline zelf de nodige kritiek gekregen, maar tegenover de algehele verbrokkeling van complexe verschijnselen in afzonderlijke variabelen vormt het een uitstekend tegenwicht. Het hoort tot het ontwikkelen van een hedendaagse, ook op het Westen gerichte, etnografische traditie om, uitgaande van het traditionele 'cultuur'begrip, betere mogelijkheden te ontwikkelen om *verschil* denkbaar te maken en om een plaats te geven aan het bestaan van *frieties en tegenstellingen*. Dat de term 'cultuur' zelf het daarbij zal afleggen tegen andere, nieuwe termen, is geen bezwaar.⁸

Op dit moment is onderzoek met aandacht voor taal (met inbegrip van beeldtaal) en materiële ordeningen aan de Nederlandse universiteiten vooral te vinden bij zulke diverse (inter)disciplines als vrouwenstudies c.q. genderstudies, wetenschaps- en techniekonderzoek, mediastudies en *cultural studies*. Er is in Nederland ook een aantal sociologen dat erin uitmunt. Vergelijkbaar onderzoek is bovendien terug te vinden in het ontluikende genre van de *empirische filosofie*, waarin gevalsstudies naar actuele situaties ver-

⁷ In de cognitieve psychologie is dan ook een doorbraak gekomen met onderzoek dat cognitie niet meer in het laboratorium onderzoekt, maar in alledaagse, complexe settingen, van het afrekenen bij de supermarkt tot de controlekamer van een vliegveld. Zie voor dat laatste Hutchins (1995).

⁸ Voor de discussie in de culturele antropologie, zie Clifford (1988); en voor een proeve van de verplaatsing van het onderzoek naar de plek waar het vandaan komt, zie Strathern (1992).

bonden worden met filosofische analyses van de taal, de werkelijkheidsaannamen, de kennisidealen en de moraliteiten die in praktijken de ronde doen. In dit genre worden klassieke filosofische vragen niet langer aan de filosofische traditie, maar aan diverse hedendaagse praktijken gesteld, waarbij de diversiteit aan antwoorden en de fricties daartussen aanleiding voor verdere reflectie vormen.⁹

Onderzoek gericht op het verplaatsbaar maken van *goede praktijken* is vooral te vinden buiten de universiteiten, bij instellingen die zich uitdrukkelijk dienstbaar maken aan de praktijken waarop ze betrokken zijn. Op het gebied van de gezondheidszorg is dat bijvoorbeeld het Nederland Instituut voor Zorg en Welzijn; bij het onderwijs gaan de meeste onderwijsondersteuningsinstituten zo te werk; bij TNO-Arbeid wordt arbeidsomstandighedenbeleid op een dergelijke wijze vormgegeven; en bij de Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting worden goede volkshuisvestingsprojecten in kaart gebracht en verplaatsbaar gemaakt.

De institutionele verhoudingen waaronder in Nederland wetenschap vorm krijgt, werken belemmerend voor het betreffende onderzoek. En dan heb ik het niet nog een keer over de totale hoeveelheid geld en evenmin over de mogelijkheden geld te verwerven via financieringsbronnen (zoals NWO) die vooral methodische oordelen hanteren. Ook de huidige organisatie van academisch werk zelf (vooral aan de universiteiten) is er niet op toegesneden. Een voorbeeld. In de kentradiatie die kwaliteit koppelt aan methodische garanties, wordt van methoden verwacht dat ze de *persoon* van de onderzoeker neutraliseren. De specifieke eigenaardigheden van die persoon mogen een zo onbelemmerd mogelijke toegang tot het kenobject niet belemmeren. De nagestreefde universaliteit van kennis impliceert dat iemand anders, elders, met dezelfde proefopstelling dezelfde resultaten zou moeten kunnen vinden. Voor de twee typen van kennis die ik hierboven ter contrast heb uitgelicht, geldt echter dat ze persoonsafhankelijk zijn. Dat wil niet zeggen dat ze 'maar' subjectief zijn. Om hun persoonsgebonden karakter te begrijpen, helpt de analogie met de vaardigheden van de *chirurg*. Die vaardigheden zijn lichaamsafhankelijk, niet ieder lichaam kan ze leren, maar ze zijn niet 'natuurlijk'. Het kost jaren werk om chirurgische vaardigheden te verwerven: ze moeten, door anderen na te doen en door voortdurende supervisie en correctie, in het lichaam van chirurgen worden ingeschreven. De variatiebreedte tussen de manieren waarop geoefende chirurgen te werk gaan is groot, maar daarmee is het vak niet 'subjectief'. Alleen al omdat chirurgen opereren in teams waarbij de diverse handen hun gebaren al werkend op elkaar weten af te stemmen.

Terwijl in laboratoria senioren op een goed moment het handwerk kunnen delegeren, omdat het creatieve moment schuilt in het opzetten van onderzoeklijnen en -vragen en het combineren van de resultaten met wat er elders in de literatuur opduikt, en een methodische werkwijze garandeert dat een zorgvuldige junior het er in het lab goed van afbrengt, ligt dat in de chirurgie anders. In de chirurgie zijn er 'makkelijke' en 'moeilijke' operaties en voor de laatste geldt dat ze, met extra zorg en aandacht omringd, door senioren verricht worden. Junioren assisteren daarbij (iets dat deel uitmaakt van hun leerproces), maar een splitsing maken tussen hand- en hoofdwerk is onmogelijk. Iets soortgelijks geldt voor etnografisch onderzoek. Veldwerk, interviews en observaties zijn niet hanteerbaar als ze worden beschouwd als transparant middel om door de werkelijkheid heen te zien. Het zijn dialogische manieren van omgaan met het *onderzoeksobject* en

⁹ Dit is het genre dat ik als onderzoeker beoefen. Zie bijvoorbeeld Mol (1989, 1998).

de *subjecten* in ‘het veld’ die persoonsafhankelijk zijn en specifieke vaardigheden vereisen. Er zijn diverse stijlen in mogelijk die elk andere gebeurtenissen in gang zetten, en dus ook tot verschillende resultaten leiden. Voor moeilijke vragen, en moeilijke onderzoeksvelden, zijn (goede) senioren beter toegerust geraakt. Ook het schrijfproces, dat in kwantitatieve disciplines relatief weinig tijd en moeite vergt, is bij taal- en cultuurgericht onderzoek arbeidsintensief en afhankelijk van de schrijvende persoon en diens stijlvaardigheden. In de Nederlandse academie hebben senioren echter voor *handwerk* nauwelijks tijd.

Het nut

Om te begrijpen wat het *nut* kan zijn van de hierboven toegelichte genres van kennis, is het nodig nader in te gaan op wat dat is en kan zijn: *nut*. Immers, waar problemen ter sprake komen die te maken hebben met gedrag, kan het al te makkelijk lijken alsof dé kennis potentieel nuttig is, die het mogelijk maakt om dat gedrag in een gewenste richting bij te *sturen*. Inzicht in de taal en handreikingen voor het verplaatsen van goede praktijken, sturen echter niets. Ze straffen ongewenst gedrag niet af en verplichten niet tot aangepastheid. Nu gaat het me er niet om ‘sturing’ van gedrag in algemene termen te veroordelen, er valt veel te zeggen voor verkeersdrempels. Sommige situaties en gedragingen zijn echter te complex om via directe sturingsinstrumenten te reguleren.

Een goed voorbeeld van *indirecte* sturing is het kwaliteitsbeleid in de gezondheidszorg: de wet schrijft niet voor wat *precies* goede zorg is, maar vraagt aan alle instellingen om *zelf* een antwoord op die vraag te formuleren en op grond daarvan lokaal de kwaliteit van de zorg te verbeteren. Daarbij hebben instellingen echter wel kennis nodig: inzichten in hoe zorg (hoe ook bedoeld) in de eigen praktijken uiteindelijk vorm krijgt, en handreikingen voor het lokaal inrichten van *goede* praktijken. Precies de genres kennis die hierboven genoemd zijn. Ook binnen zorginstellingen is sturing, door directieven en regels, slechts op onderdelen geschikt voor het vormgeven van kwalitatief goede zorg. Het betreft hier immers kennisintensieve bedrijven, professionele organisaties. De mensen die er werken zullen de verbeteringen in hun eigen werkzaamheden zelf tot stand moeten brengen. Daarbij is het verstandiger om ze te inspireren, en voorbeelden voor te houden van aantrekkelijke praktijken elders dan ze te dirigeren. Wie professionals tot beter gedrag wil aanzetten, moet niet proberen hen te sturen, maar hen *voeden*.¹⁰

Een ander potentieel *nut* van de genres kennis die hierboven zijn genoemd, is dat ze de zelfreflectie van de ‘sturende’ actor stimuleren. Immers: ook bij het ontwikkelen van beleid is inspiratie nodig. Daarbij kan het nuttig zijn de taal van (en de materiële ordeningen die horen bij) (overheids)beleid ter discussie te stellen. Een voorbeeld. Bij de pogingen om de kosten van de gezondheidszorg te limiteren, worden de termen *vraag* en *aanbod* gehanteerd. Patiënten, heet het, hebben een vraag om zorg, hulpverleners bieden aanbod. Dit zo te stellen, betekent echter dat een specifiek economisch vocabulaire gemobiliseerd wordt. Er zijn andere articulaties van de situatie mogelijk. Die hebben niet per se een hoger waarheidsgehalte (zoals geclaimd wordt door degenen die stellen

¹⁰ En alleen al vanwege het alsmat stijgende opleidingsniveau lijkt het in Nederland langzamerhand verstandig ook *burgers* te benaderen als waren zij *professionals*.

dat de gezondheidszorg geen markt is). Ze hebben wel een ander performatief effect: ze kaderen de situatie anders in en genereren andere oplossingen voor wat er aan de hand is. Neem bijvoorbeeld dit alternatief: de patiënt stelt een *vraag* en de hulpverlener geeft *antwoord*. Nu verschijnt de zorg niet primair als een markt waar klare, afgeronde ‘zorgproducten’ worden verhandeld. In plaats daarvan is er een dialoog gaande, waarin hulpverleners op de individuele patiënt toegespitste antwoorden zoeken. Met dit andere taalgebruik hangt samen dat oplossingen van het probleem van de kostenstijgingen niet primair gezocht zullen worden in *aanbodsbeperving* of het *remmen van de vraag*, maar in een meer inhoudelijke richting, zoals het specifiekere en gerichtere leren beantwoorden van *juist*, en *alleen*, de vraag die patiënten stellen.

Behalve taal is, als gezegd, ook de materiële ordening waarin we leven van groot belang voor de vormgeving van onze gedragingen. Bij het vormgeven van die materiële ordeningen (infrastructuur, architectuur, technologie) worden onvermijdelijk voorstellingen *ingebakken* van de sociale situatie waarin de dingen zullen functioneren. Soms krijgt dit gericht aandacht. Zo zijn er de afgelopen tijd ziekenhuizen gebouwd met (bijvoorbeeld) direct licht in de wachtkamers (liever dan in de spreekkamers) om het wachten voor patiënten minder vervelend te maken. Ook wordt bij de ontwikkeling van software op dit moment (na de nodige schade en schande) veel aandacht besteed aan de sociale context van het beoogde gebruik. Bij het ontwikkelen van *appropriate technologies* voor gebruik in derdewereldlanden is het gangbaar aan het worden om een antropoloog aan het onderzoeksteam toe te voegen.¹¹

De voorstelling van mensen, hun gedragingen en hun verlangens die in veel dingen is ingebouwd, is echter van een schokkend amateuristisch gehalte. Ze is afhankelijk van de *common sense* van de betrokken ingenieurs, of van de resultaten van een verkenning van de afdeling marketing die primair is gericht op het verleiden van potentiële *kopers*, en niet op het doen en laten van potentiële *gebruikers*. Betere institutionele verknopingen tussen technische vakken en gamma- en alfavakken horen tot de minimale voorwaarden waaronder de technische vraag bij uitstek, *werkt het*, gaandeweg getransformeerd kan worden naar een meer omvattende, en maatschappelijk gesproken relevantere vraag: *hoe werkt het uit*. Sociale en culturele effectrapportages zullen een veel belangrijker deel moeten gaan uitmaken van allerlei vormen van *technology assessment*.¹² Welke gedragingen maken diverse technieken, gebouwen, infrastructuur werken aantrekkelijk, lastig, onmogelijk? Niet de vraag of een techniek *effectief* is, maar welke *effecten* ze zoal heeft, zal bij de beoordeling ervan voorop moeten staan. Voor het beantwoorden van die vraag is, onherroepelijk, niet alleen goed technisch, maar ook goed ethnografisch onderzoek vereist.

De kosten van de zorg

Eén van de voorbeelden die in het bovenstaande enkele keren terugkwam, is dat van de kosten van de gezondheidszorg. Hoe hoog die kosten macro-economisch gesproken kun-

¹¹ Voor een stroom aan analyses van de verwevenheid tussen sociale en materiële ordening, zie in Nederland het tijdschrift: K&M. Tijdschrift voor empirische filosofie.

¹² Zie voor aanzetten in deze richting Rip e.a. (1995).

nen dan wel mogen zijn, is een vraag waar ik me hier buiten zal houden. Dat ze niet eindeloos kunnen stijgen, staat echter buiten kijf. Ik geef dan ook enkele voorzetten van wat de hier genoemde kennisvormen bij zouden kunnen dragen aan het hanteerbaar maken van het kostenprobleem. Om te beginnen is het nuttig de verschillende manieren waarop het probleem geframed wordt, te analyseren en tegen elkaar af te wegen. Een vraag-aanbodvocabulaire, bijvoorbeeld, suggereert al te makkelijk dat de limitering van vraaggedrag op financiële wijze een geschikt aangrijpingspunt voor sturing kan zijn, terwijl dat in de specifieke situatie van de gezondheidszorg (die, voorzover al als ‘markt’ analyseerbaar, op zijn minst verschilt van andere ‘markten’) helemaal niet waar hoeft te blijken. Ook de titels waaronder oplossingen worden aangedragen, zijn veelzeggend. Zo heette het eerst dat er *Grenzen aan de zorg* gesteld moesten worden, als zou hier onkruid voortwoekeren dat van buiten af gestopt moet worden. Later, in een volgend rapport, werd het maken van *Keuzen in de zorg* aanbevolen, als zou de zorg geen ranonkel zijn, maar beslisbomen herbergen. De aanwezigheid van die beslisbomen suggereert dat, intern, een verhoging van de rationaliteit bij het maken van keuzen vereist is. Welke andere termen zijn er in omloop en wat doen die? En met welke andere woorden valt er over de kosten van gezondheidszorg te spreken?

Een goede framing is van belang, maar lost uiteraard het probleem niet op. Vervolgens is het dan ook zaak om veel meer werk te maken van het onderzoeken van de bestaande gang van zaken in de gezondheidszorg: wat gebeurt er eigenlijk? Waar *kostenbeheersing* als doel is gesteld, ligt het in de lijn speciaal te letten op de praktische en materiële ordeningen die bijdragen aan hogere dan wel lagere zorgkosten. Lange tijd bestond er bijvoorbeeld geen aparte vergoedingsmogelijkheid voor (goedkope) looptherapie, maar wel voor (duurdere) vaatoperaties. De laatste werden vaker dan nodig uitgevoerd. Inmiddels is de vergoeding voor looptherapie wettelijk geregeld, maar op veel plaatsen zijn toch nog geen voorzieningen. Dan blijven artsen operaties voorschrijven en uitvoeren, ook in gevallen waar looptherapie zou kunnen volstaan. Als een geneesmiddel wel vergoed wordt wanneer het in grote hoeveelheden wordt voorgeschreven, maar niet bij kleine hoeveelheden, zal de grote hoeveelheid te vaak worden voorgeschreven. Als geld dat in een praktijk of instelling met veel moeite wordt bespaard vervolgens geschrapt wordt uit *het budget* en ergens anders terechtkomt dan bij degenen die zo hard hun best deden, bevordert dat de spaarzin niet, enzovoorts. In de wat algemene bewoordingen die hier worden gebruikt, is dit bekende kennis. Om hem nuttig te maken, is op zijn minst inhoudelijke specificatie van de betreffende situaties vereist. Plus, uiteraard, vervolgens de wil en de beleidsinstrumenten die het mogelijk maken de betreffende situaties ten goede te keren.

Ook het opsporen en verplaatsen van *goede* praktijken is een geschikte manier om te werk te gaan. Wat is in dit geval *goed*? Zelfs als het over kosten gaat, kan dat in de zorg niet louter ‘goedkoop’ betekenen. Eerder komen we terecht bij ‘minder kostbaar bij handhaving (of verbetering) van de kwaliteit van zorg’. De gezondheidszorg is zo heterogeen dat het, alleen al binnen Nederland, beslist de moeite loont om te zoeken naar handige vormen van praktijkvoering die op sommige plaatsen ontwikkeld zijn en die elders zouden kunnen worden nagevolgd. Daarbij horen vragen als hoe het komt dat, bijvoorbeeld, het aantal labaanvragen in regio A kleiner is dan in regio B (wordt er een ander formulier gebruikt? is de uitslag vlugger bekend, zodat het mogelijk is zo nodig in twee of drie rondes te prikken? geeft lab A meer feedback aan aanvragers?). Ook kan plaatselijk worden gezocht naar, en geëxperimenteerd met, het veranderen van de eigen gewoonten.

Als, aan de hand van goede praktijkmonitoring, een afdeling erachter komt veel duurder te werk te gaan dan een vergelijkbare afdeling elders, kan ze zelf proberen om de eigen werkwijze te verbeteren.¹³

Conclusie

Waar *gedrag* een complex verschijnsel is dat zich voordoet in een samenhang van gebeurtenissen, articulatiemogelijkheden, gewoonten, gebouwen en voorwerpen, is *dié kennis nuttig* die die complexiteit probeert te ontrafelen en in haar samenhang begrijpelijk te maken. Dat levert geen instrumenten op om gedrag te sturen. Het genereert wel inzichten die mensen in vergelijkbare verbanden en situaties kunnen voeden en inspireren. Het maakt het bovendien mogelijk handreikingen te ontwikkelen die behulpzaam zijn bij het verplaatsen van *goede praktijken*.

Binnen het huidige Nederlandse onderzoeksbestel krijgt dergelijk inzichtgevend gedragswetenschappelijk onderzoek en kennis over verplaatsbare praktijken te weinig aandacht en waardering. Dat is jammer, omdat het hier gaat om *kennis die werkt*.

¹³ Zie bijvoorbeeld Hemkens (1999).

Literatuurverwijzingen

- Berg, M. (1997). *Rationalizing Medicine. Decision-Support Techniques and Medical Practices*. Boston (MA): MIT Press.
- Boltanski, L. & Thévenot, L. eds. (1989). *Justesse et justice dans le travail*. Paris: PUF.
- Boltanski, L. & Thévenot, L. (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Clifford, J. (1968). *The predicament of culture*. Cambridge (MA): Harvard University Press
- Dodier, N. (1994). *L'expertise médicale. Essai de sociologie sur l'exercice du jugement*. Paris: Métailié.
- Hacking, I. (1983). *Representing and Intervening*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hemkes, A. (1999). *De gewoonte doorbroken; veranderen van medisch handelen*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam. Assen: Van Gorcum
- Hutchins, E. (1995). *Cognition in the wild*. Boston (MA): MIT Press.
- Latour, B. (1987). *Science in Action*. Milton Keynes: Open University Press
- Lynch, M. (1993). *Scientific Practice and ordinary action. Ethnomethodology and social studies of science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mercken, C. (1997). *Gedeelde werelden. Peuters op bezoek in verzorgings- en verpleeghuizen*. Utrecht: NIZW.
- Mol, A. & Lieshout, P. van (1989). *Ziek is het woord niet*. Nijmegen: SUN
- Mol, A. (1998). 'Lived reality and the multiplicity of norms: a critical tribute to George Canguilhem' in *Economy and society*, vol 27, pp. 274-284.
- Rip, A., Misa, T. & Schot, J. eds. (1995). *Managing Technology in Society. The Approach of Constructive Technology Assessment*. London: Pinter Publishers.
- Strathern, M. (1992). *After Nature. English kinship in the late twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swaan, A. de, Gelderen, R. van & Kense, V. (1979). *Sociologie van de psychotherapie II: het spreekuur als opgave*. Utrecht: Het Spectrum.
- Wouters, P. (1999). *The Citation Culture*. Proefschrift. Amsterdam.

Inez de Beaufort en Margo Trappenburg

Het geeft te denken

Gezondheidsethiek en sociale wetenschappen

Speculeren of weten

“Patiënten worden steeds veeleisender.”

“De eigen overtuigingen van de dokter over sterven en dood spelen een grote rol bij de medische beslissingen rond het levenseinde.”

“Arme mensen hebben een ongezondere levensstijl, omdat ze arm zijn.”

“Arme mensen zijn arm, omdat ze ongezonder zijn.”

“Mensen willen genetisch eigen kinderen.”

“Euthanasie is maar een klein onderdeel van de medische beslissingen rond het levenseinde.”

“Late zwangerschapsafbreking is een traumatische ervaring.”

“Niet iedere patiënt met gemetastaseerde kanker is gebaat bij werkelijke participatie en de bijbehorende informatie als het gaat om palliatieve behandeling.”

“Het verlenen van voorrang in de gezondheidszorg aan degenen die daarvoor willen betalen, zal bij degenen die daarvoor niet kunnen betalen een gevoel van onrechtvaardigheid en het gevoel een tweedetrangs burger te zijn teweegbrengen.”

“Als er een goede en gemakkelijke techniek komt om het geslacht van de foetus te bepalen vóór de conceptie zal hiervan op grote schaal gebruik worden gemaakt.”

“Mensen zijn er niet bij gebaat informatie te krijgen over erfelijke aandoeningen die zij later in hun leven zullen krijgen.”

“Dat veel jongeren zich niet laten registreren als donor heeft te maken met het feit dat zij niet willen stilstaan bij hun sterfelijkheid.”

“De meeste Nederlanders vinden dat ongezond levende mensen die ziek worden hun ziekte aan zichzelf te danken hebben en daarom bepaalde behandelingen niet behoren te krijgen.”

Een aantal van deze uitspraken is door sociale wetenschappers onderzocht (zie bijvoorbeeld Van Delden, Tibben, Stronks, Van der Wal). Een aantal niet. Zij fungeren als veronderstelling bij ethische bespiegelingen en analyses. En er wordt heel wat gespeculeerd

in de ethiek. Uiteraard tracht men veronderstellingen te koppelen aan de normatieve standpunten. Wie ernstige twijfels heeft over de aanvaardbaarheid van moderne voortplantingstechnologieën zou kunnen veronderstellen dat vrouwen die dergelijke technologieën ondergaan het slachtoffer zijn van mannelijke onderzoekers die op deze manier de voortplanting willen controleren. Tegenstanders van euthanasie zullen het feit dat ongeveer 60% van de dokters euthanasie niet meldt (Van der Wal, p. 110), kunnen interpreteren als bewijs voor hun stelling dat er iets niet in de haak is, dat er dingen gebeuren die niet door de beugel kunnen.

Wat is de rol van sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor de gezondheidsethiek? Laten we beginnen met een aantal onomstreden observaties.

Identificeren van problemen

In de eerste plaats kunnen sociale wetenschappers materiaal aanleveren waaruit blijkt welke ethische problemen in de maatschappij leven. Prototypisch is het onderzoek van Van der Maas c.s. naar medische beslissingen rond het levenseinde in Nederland uit 1991. Daaruit bleek dat euthanasie in de strikte zin (levensbeëindiging door een arts op uitdrukkelijk verzoek van de patiënt) maar weinig voorkomt in vergelijking met allerlei andere medische beslissingen rond het levenseinde (zoals het geven van oplopende doses morfine, het staken van behandeling bij wilsonbekwame patiënten, etc.). Op basis van zo'n onderzoek zouden ethici kunnen besluiten hun normatieve bespiegelingen anders te richten of bij te kleuren. Het feit dat een bepaald moreel dilemma weinig voorkomt in de praktijk maakt zo'n dilemma filosofisch gezien niet minder interessant (filosofen kunnen tenslotte hele boeken volschrijven over volkomen fictieve keuzeproblemen), maar veel gezondheidsethici laten zich niet alleen leiden door theoretische overwegingen. Zij willen meedenken over maatschappelijke problemen en stellen zich niet tevreden met het oplossen van problemen waar alleen collega-filosofen zich het hoofd over breken.

Corrigeren of bevestigen

In de tweede plaats kunnen sociale wetenschappers materiaal aanleveren ter correctie of ter bevestiging van de door gezondheidsethiek gepleegde analyse. Prototypisch hier is het onderzoek van de antropologen Robert Pool en Anne-Mei The over de feitelijke besluitvorming rond euthanasie in ziekenhuizen. Het door hen aangeleverde materiaal zou de medisch-ethicus kunnen manen tot bescheidenheid: passen alle mooie beschouwingen over zelfbeschikking wel in de realiteit van het ziekenhuis/het verpleeghuis? Natuurlijk zal een ethicus niet schrikken van discrepanties tussen de eigen normatieve bespiegelingen en de empirie van het ziekenhuis; normen hebben tot op zekere hoogte de status van nastrevenswaardig ideaal en sommige idealen zijn nooit helemaal realiseerbaar, maar het streven daarnaar mag bijvoorbeeld niet contraproductief werken of kwalijke bij-effecten hebben. Zo zijn er ethici die betogen dat vrijwillige euthanasie voor ongeneeslijk zieken een mooi ideaal is, dat binnen de Nederlandse gezondheidszorg en de Nederlandse samenleving kan worden gerealiseerd, maar dat zulks niet moet worden nagestreefd in de Verenigde Staten, omdat het instituut huisarts daar veel minder wijd verspreid is en een groot percentage Amerikanen niet is verzekerd tegen ziektekosten. In die context zouden patiënten om euthanasie kunnen vragen omdat zij hun familie niet

langer financieel tot last willen zijn en een niet vertrouwde arts zou daar dan moeilijk doorheen kunnen prikken.

Over het nut van de studeerkamerethiek

Margo: Goed Inez, tot zover zijn wij het wel eens.¹ In feite is hierboven impliciet sprake van een ethicus die eerst (na consultatie van allerlei beroemde filosofen en op basis van verstandig argumenteren) een mooie redenering opzet en die vervolgens bereid is daarbij enige kanttekeningen te plaatsen op basis van inzichten ontleend aan sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Je hebt tegenwoordig echter ook ethici die die eerste stap (de boeken en de mooie redenering) gewoon overslaan en direct te rade gaan bij de praktijk.

Inez: Juist. We hebben het dan over de empirische wending in de ethiek. Ik ben geneigd daar enigszins sceptisch tegenover te staan; dat heb ik wel vaker met trends als ik er nog niet van overtuigd ben dat het een schier paradigmatische omwenteling is. Deze wending gaat gepaard met multidisciplinaire samenwerking tussen ethici en sociale wetenschappers en dan liefst met nog een beleidswetenschapper of nog beter een beleidsmaker erbij en dan haalt men geld binnen voor een onderzoeksproject. Zo hoort dat. Maar levert dat nou echt wat op? Of ontstaat er een multidisciplinaire taart: de een doet het deeg, de ander de vulling en de derde de kaarsjes. Het bakt vaak lekkerder in je eentje denk ik dan, als kok, maar ook als ethica.

Misschien is de scepsis ook een beetje kinnesine mijnerzijds. Men is zo enthousiast over de hardheid van de resultaten van echt empirisch onderzoek: als zoete broodjes gaat het over de toonbank. Maar hoe hard zijn die resultaten eigenlijk? En zijn het niet vaak vluchtige momentopnamen? Toch lijkt de filosofie daar niet tegenop te kunnen concurreren, tegen die echte wetenschap. Hoe meer grafieken en hoe meer cijfers des te serieuzer je wordt genomen. Ik denk dat ik ook geïrriteerd ben door het *dédain* voor filosofisch denken dat velen, ook soms sociale wetenschappers, hebben. Zouden ze eigenlijk wel weten hoe moeilijk fatsoenlijk denken is? Nou ja, dit geeft een te eenzijdig beeld van de sociale wetenschappen, daar zitten natuurlijk veel onderzoekers bij die geïnteresseerd zijn in de onderliggende concepten, die even hard analyseren en construeren als filosofen. Ik bedoel je kunt Abram de Swaan niet vergelijken met een doctorandus opinieturven.

Maar goed, vaak sluiten ethici zich bij de sociale wetenschappers aan en doen ze mee, trainen ze zich in participerende observatie, interviewen, enzovoorts. Ik heb het idee dat je veel beter een goede studeerkamergeleerde kunt blijven dan een tweederangs of amateur teller en meter. Denk nou niet dat ik tegen multidisciplinair onderzoek ben (trouwens als ik het was zou ik wel gek zijn als ik dat zei), ik denk wel dat we voorzichtig moeten zijn met gelegenheidscoalities en mensen die weglopen met de ethiek en er eigenlijk geen verstand van hebben. En het omgekeerde. Er zit ook een zekere overmoedigheid in we nemen de ethiek of de empirie wel even mee. Wat is er tegen 'schoenmaker hou je bij je leest.?'

¹ Verder ook wel tot op zekere hoogte, maar om het probleem duidelijk te maken nemen we tegenovergestelde posities in die we ook af en toe lichtelijk overdrijven.

Margo: Laten we dan eerst eens nagaan wat nu het mooie is van ethische studeerkamerbeschouwingen. Wat doe jij precies als je in je studeerkamer opschrijft hoe het eigenlijk allemaal zou moeten? Ten tijde van Plato kon een zichzelf respecterende filosoof met droge ogen beweren dat hij inzicht had in een soort 'Hogere Werkelijkheid'. Een filosoof had toegang tot 'Het Rijk der Ideeën' en kon ons gewone jongens en meisjes vertellen over 'Het Ware', 'Het Goede' en 'Het Schone'. Ten tijde van Kant geloofden we dat de "Rede" ons 'Dingen Kon Doen Zien'. Toen kon je ook nog met enig recht beweren dat filosofen zochten naar 'Normatieve Waarheden', puur door te denken in hun studeerkamer. Maar tegenwoordig zijn we toch allemaal *anti foundationalists*, zoals het Engels dat noemt. We geloven niet meer in elfjes en eenhoorns en boze geesten. We geloven niet meer in God en we geloven ook niet meer dat er 'Ultieme Ethische Principes' bestaan die iedereen zou kunnen onderschrijven als hij maar goed na zou denken. Een filosoof die zich tegenwoordig in zijn studeerkamer opsluit is niet op zoek naar 'Absolute Waarheden'; hij is in gesprek met andere filosofen. En in dat filosofengesprek probeert elke filosoof de meest vernuftige, meest consistente, logisch-overtuigende redenering te construeren.

Inez: Heerlijk toch...

Margo: Als de anderen er geen speld meer tussen kunnen krijgen, dan heb je gewonnen. Dat is natuurlijk een heel goed spel voor intellectuelen, maar wat is de maatschappelijke relevantie daarvan?

Inez: Maatschappelijke relevantie, ook al weer zo'n modicus toverwoord. Passend bij de vergangelijke opvattingen? Passend bij de wensen van beleidsmakers die graag munitie willen hebben om hun plannen erdoor te krijgen? Of degenen die zich tegen een bepaald beleidsvoorstel verzetten en een eclectisch gebruik van onderzoek niet schuwen. Passend bij de strategie van de politiek om moeilijke beslissingen te willen uitstellen en daarom een parkeermanoeuvre (onderzoek uitzetten of een commissie of een interdepartementale werkgroep) nodig hebben?

Margo: Waarom zouden wij gewone jongens en meisjes de meest vernuftige filosofische redenering moeten overnemen als morele richtlijn? Om een voorbeeld te geven: in 1974 schreef Robert Nozick zijn berucht geworden boek *Anarchy, State, and Utopia*. Dat was een heel goed, heel consistent pleidooi tegen de verzorgingsstaat in elke denkbare vorm. Filosofen hebben heel wat afgepuzzeld om fouten te vinden in Nozick's redenering en er is ook wel een aantal fouten en foutjes gevonden. Maar stel dat die filosofen daar niet in waren geslaagd. Zouden wij, gewone jongens en meisjes, dan de verzorgingsstaat hebben moeten opdoeken, omdat studeerkamerfilosofen geen verweer hadden tegen *Anarchy, State, and Utopia*?

Inez: Nee, dat lijkt me een beetje al te drastisch. Ik beweer helemaal niet dat de maatschappij of de politieke gemeenschap moet varen op een normatief kompas dat in onze studeerkamers wordt ontworpen. Een heleboel normatieve beslissingen worden genomen op andere gronden: opportunisme, gewoonte, politiek, emoties. Maar af en toe vraagt de politieke gemeenschap zich af wat de moreel juiste oplossing zou zijn voor een bepaald probleem en dan kunnen wij ethici dat vertellen, of althans daar mooie theorieën over bedenken. Wat die maatschappij er daarna mee doet is helemaal aan haar. Als de politieke gemeenschap aan een gemiddelde ethicus of politiek filosoof zou vragen wat

ze aan moet met de verzorgingsstaat, krijgt ze geen antwoord in de lijn van Robert Nozick, want Nozick heeft nauwelijks filosofische medestanders gehad (wel politieke medestanders trouwens, de libertariërs zijn een respectabele politieke stroming in Amerika). Zelfs Nozick zelf heeft zijn eigen theorie nooit echt zien zitten en beschouwt haar inmiddels als een jeugdzonde. Een ethisch advies over de verzorgingsstaat zou tien tegen een neerkomen op een set van richtlijnen ontleend aan John Rawls, Ronald Dworkin en Will Kymlicka. (Rawls, dat is tussen haakjes toch een prachtig voorbeeld van hoe belangrijk het werk van een studeerkamergeleerde kan zijn. Overigens vind ik dat ook van het klassieke artikel over abortus van Judith Harvis Thomson, een filosoof die vanuit haar studeerkamer een echt andere kijk op het abortusdebat bewerkstelligt. Daarmee heeft de studeerkamerfilosofie wat mij betreft haar nut al bewezen.) Maar goed, met Rawls, Dworkin en Kymlicka krijg je een sociaal-liberaal of liberaal-egalitairistisch advies; dat laat een groot stuk van de verzorgingsstaat intact en dat zou de politieke gemeenschap best mogen opvolgen. Waarom niet?

Margo: Omdat er bij invoering van een dergelijke samenleving zoveel dingen worden gedepolitiseerd. Met name bij Dworkin zijn er heel veel kwesties gekoppeld aan absolute rechten en die zou hij het liefst helemaal buiten de politieke discussie plaatsen en laten regelen door rechters. Herinner je je nog dat onderscheid tussen *choice sensitive* en *choice insensitive issues*? Kwesties van ondergeschikt belang als de plaats voor een nieuwe sporthal en het tracé van de HSL zijn volgens Dworkin *choice sensitive*. Daar mogen we bij meerderheid van stemmen over beslissen, hoe we willen. Maar allerlei belangrijke zaken zoals positieve discriminatie ten behoeve van achtergestelde groepen, de doodstraf en vrijheid van meningsuiting zijn *choice insensitive*. Die zou hij het liefst tot constitutionele kwesties uitroepen en buiten het bereik van de democratische besluitvorming plaatsen. Volgens mij doe je daarmee gewone mensen en het dagelijks leven tekort. Het beeld van die studeerkamerethiek treft mij als een beetje elitair: gewone mensen en gewone politici zijn bezig met gewone dingen op basis van laag bij de grondse motieven. Eigenbelang, emoties, opportunisme, traditie en wat voor rijtje noemde je net ook weer.

Graven in de werkelijkheid

En die studeerkamergeleerden houden zich dan bezig met wat ethisch gewenst is. Ik zou een ander beeld willen bepleiten. Volgens mij liggen er vaak ethische principes verstopt in de dagelijkse gang der dingen. Die zijn verweven met de institutionele ordening in de maatschappij, en die horen tot de bagage van gewone mensen en ook van politici en beleidsmakers. Maar in de praktijk voeren vaak allerlei andere dingen de boventoon. Een filosoof zou kunnen proberen om de morele principes te destilleren uit de maatschappelijke instituties en kan dan aan zijn medeburgers laten zien wat zij ergens eigenlijk altijd al wisten en hen vervolgens oproepen om zich daaraan te houden. Mijn favoriete voorbeeld in dit verband is de verdeling van medische zorg. Onze gezondheidszorg is volgens mij impliciet gebaseerd op het principe dat medische zorg moet worden verdeeld naar medische behoefte. Zo'n principe kun je opgraven uit de institutionele ordening, je kunt het ook aantreffen in verschillende opiniepeilingen van sociale wetenschappers. Met dat principe in de hand kun je dan nieuwe praktijken afwijzen, bijvoorbeeld de voorkeursbehandeling zoals die onlangs werd bepleit door de directeur van het Academisch Ziekenhuis in Groningen. Je legt dan uit aan je medeburgers dat zij moreel inconsistent zijn als ze meegaan in de redenertrant die deze meneer Hamel voorstaat (zie Van der Velden).

Inez: De ethicus als een soort archeoloog, hmm. O.k., met verdelingsvraagstukken heb je misschien gelijk. Daar liggen mooie principes over verborgen in *The world of meanings that we share* zoals jouw favoriete filosoof Michael Walzer zou zeggen. Studeerkamerfilosofen komen overigens ook op tamelijk fatsoenlijke gezondheidszorgsystemen uit, maar ik geef toe, daar zit dan vaak toch meer markt in. Dat wil jij niet, en daar valt iets voor te zeggen. Aan de andere kant: hoe zit het nu precies? Vind jij gezondheidszorg verdelen op basis van medische behoefte moreel juist en ben je blij dat je steun vindt voor je visie in de gezondheidszorg zoals die in onze samenleving functioneert of maak je er een theorie over die past bij de bevindingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek? (Geef je die als het ware een normatief jasje?) Waar ligt de grens tussen een *justifier* zijn (argumenten zoeken om de situatie zoals die is te verdedigen), en constateren dat de situatie zoals die is goed is vanwege die *shared meanings*. Ik geef toe, het is een beetje een kip en ei vraag. Maar stel dat we gewoon nog moeten wennen aan meer markt en meer ongelijkheid in de gezondheidszorg en dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek over twee jaar uitwijst dat een beginsel van verdienste ook een rol mag spelen volgens dokters en volgens consumenten (en dan hoeft je de meningen van politici niet meer te onderzoeken, die volgen dan gedwee), wat dan? Ik ken jou: dan zoek je naar argumenten daartegen op grond van normatieve overwegingen, je haalt Walzer erbij, en je hebt kritiek op de praktijk omdat jij een andere visie op gezondheidszorg hebt, desnoods vanuit je studeerkamer, desnoods op elitaire wijze.

Margo: Misschien heb je gelijk, maar op een andere manier dan je denkt. Ik heb altijd gezegd: op het moment dat hier in Nederland geen consensus meer bestaat over de verdeling van medische zorg op het meest elementaire niveau, werkt die Walzer-methode van mij niet meer. Als er twee mensen dringend een dokter nodig hebben en je vraagt aan Nederlanders wie het eerst moet worden geholpen, dan veronderstel ik dat mensen zonder nadenken zullen zeggen dat degene die er het slechtst aan toe is voorgaat. Zou dat op een kwade dag veranderen, stel dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek zou uitwijzen dat 50% van de bevolking over tien jaar vindt dat eerst de rijkste moet worden geholpen, dan zal ik zeggen dat er niet langer een rechtvaardige samenleving verborgen ligt in de *world of meanings that we share*, omdat er niet meer zoiets lijkt te bestaan als een *world of meanings that we share*. Misschien zal ik dan inderdaad overgaan op studeerkamerfilosofie. Dan laat ik Walzer schieten en zal ik mij alsnog bekennen tot Rawls of Dworkin. Maar ik denk niet dat dat gebeurt. Onze diepste gedeelde waarden gaan heus niet zo snel kapot.

Diepe waarden of het 'yuk'-gevoel

Inez: Dat is ook wat. Als jij het er niet meer mee eens bent, dan zeg je dat we de diepe waarden niet meer delen, of dat ze niet meer diep zijn. Maar laten we eens een ander voorbeeld nemen. Hoe moet het met klonen van menselijk materiaal? Of nog leuker misschien een van mijn favoriete onderwerpen: de mannezwangerschap. Als er al verstandige morele principes over dergelijke kwesties in omloop zijn in *The world of meanings that we share*, dan liggen die toch heel ver weg verstopt. Wat ik tegenkom is vooral onbedenkerde afkeer en angst. Het 'yuk'-gevoel zal ik maar zeggen. Ik weet zeker dat ik veel mensen blij zou maken, als ik mijn normatieve analyse zou baseren op dat 'yuk'-gevoel, maar dat vind ik niet mijn taak als ethicus. Met jouw aanpak moet je waarschijnlijk juist wel beginnen met die 'yuk'-gevoelens.

Margo: Wees gerust, ik zou niet direct beginnen met die ‘yuk’-gevoelens. Ik zou hier hou-
vast proberen te zoeken bij traditionele uitgangspunten in de sfeer van de gezondheids-
zorg, bijvoorbeeld bij de plausibele gedachte dat dokters er zijn voor medische of
gezondheidsproblemen. Als het klonen van cellen kan helpen om dergelijke problemen
op te lossen (je kweekt bijvoorbeeld een beetje weefsel en probeert daar levercellen of
niercellen van te maken voor patiënten die wachten op een transplantatie), dan lijkt mij
dat prima. Maar als een of andere excentrieke miljonair een kloon van zichzelf wil
maken, simpelweg omdat hij gek op zichzelf is en wil bewijzen dat het kan, dan zou een
dokter moeten weigeren daaraan mee te werken, onder verwijzing naar de basisprincipes
van de gezondheidszorg. En als een echtpaar denkt een overleden kind via klonering
weer tot leven te kunnen wekken, dan bloedt mijn hart voor hen, maar dan denk ik ook
dat een arts daar “nee” tegen hoort te zeggen. Een arts is er niet voor alle noden, wensen
en problemen; hij is er voor gezondheidsproblemen en een gezinstragedie valt niet in die
categorie. Voor de mannewangenschap geldt precies hetzelfde. Dat is bovendien een
voorbeeld dat aantoont dat ik methodisch heel zuiver op de graad ben, want ik zou per-
soonlijk de mogelijkheid van een mannewangenschap enorm toejuichen. Het lijkt me
enig, ik zou direct een tweede kind willen en ik zou ook een hele toegewijde, lieve vrouw
zijn voor mijn zwangere partner. Niettemin denk ik dat een serieuze arts mij zou moe-
ten uitleggen dat hij er is voor medische problemen; het is niet zijn taak de ongelijkheid
tussen man en vrouw de wereld uit te helpen.

Inez: Alsof het zwanger zijn van mannen dat probleem zou kunnen oplossen. Je hoeft
geen sociaal-wetenschappelijk onderzoek te doen om dat te bedenken.

Margo: Daar gaat het niet om. Normen over waar de gezondheidszorg wel en niet toe
dient liggen vast verankerd in de opvattingen van gewone mensen over het hoe en waar-
om van medische zorg.

Inez: Wat ...

Margo: Sorry, ik ga nog even door, want volgens mij ben jij helemaal niet zo’n zuivere
studeerkamergeleerde als je hier voorgeeft. Je wilt niets doen met die ‘yuk’-gevoelens,
maar je loopt wel de helft van je tijd met dokters en patiënten te praten en volgens mij
ben je geneigd het ook moreel relevant te vinden wat zij te melden hebben. Als dokters
jou collectief vertellen dat zij bijvoorbeeld niet in staat zijn een dodelijke injectie toe te
dienen aan een bejaarde die bang is dement te worden, dan vind jij dat ethisch relevant
en al je eventuele studeerkamerbetogen over het zelfbeschikkingsrecht van autonome
individuen in het algemeen en ouderen in het bijzonder doen daar niets aan af. Jij maakt
volgens mij onderscheid tussen actoren wier gevoelens je wel relevant vindt en andere
actoren.

Inez: Nou zeg, dat is ook niet aardig. Word ik van discriminatie beschuldigd. Nee. Ik
maak onderscheid, of althans dat probeer ik, tussen gevoelens waar ik argumenten aan
kan verbinden of die ik kan vertalen in redelijke argumenten en gevoelens die op norma-
tief drijfzand zijn gebaseerd. Trouwens: wie zegt dat jouw theorie over het doel van de
geneeskunde en de gezondheidszorg klopt? Ik geef toe dat het een plausibele theorie is
met een hoog oplossend vermogen maar je kunt er ook anders over denken. Alsof er niet
ook jaren over gepraat is wat gezondheid precies behelst en wat precies binnen het medi-
sche *realm* valt. Wat klonen betreft: of de meerderheid van de bevolking (of zelfs de hele

bevolking), of misschien wel alle dokters, tegen het kloneren van mensen zijn, is voor mijn redenering niet van doorslaggevend belang. De meerderheid (of iedereen) kan zich vergissen. (Dat zou niet de eerste keer zijn tenslotte.) Immers de mensen baseren zich heel vaak op een 'yuk'-gevoel dat niet veel meer is dan een eerste primitieve afweerreactie. Zeker als het gaat om geheel nieuwe technologieën moet je daarop bedacht zijn. Als je aan dat gevoel van onbehagen geen stevige ethische handen en voeten kunt geven, dan moet je het terzijde schuiven. Tenminste als ethicus. De minister kan dat natuurlijk niet doen, tenminste als die geen politieke zelfmoord wil plegen. Maar de ethicus hoeft zich daar uiteindelijk niks van aan te trekken. Het is trouwens vaak strategisch makkelijker om het wel te doen. Men mag graag horen dat je het algemene gevoel vertolkt. Daar maak je je heel wat populairder mee dan wanneer je kritische vragen stelt bij allerlei morele oprispingen en ethische kriebels in de buik. Het hangt er maar van af wat je op een gegeven moment als argument beschouwt, hoe rationeel en verdedigbaar je vindt dat redeneringen moeten zijn. Dat betekent de kunst van het argumenteren. Als je dat niet doet loop je het risico dat getallen de doorslag gaan geven. Bij mij roept dat associaties op met de popularisering van het kunstbeleid. Als iedereen de werken van Rien Poortvliet het mooiste vindt, dan hoort hij in het Rijksmuseum. En de Spice Girls in het Concertgebouw. Elite-oordelen zijn taboe.

Margo: Dat krijg je ervan als je zo ver van de samenleving staat. Nu is jou ontgaan dat de Spice Girls uit elkaar zijn. Allemaal getrouwd en zwanger geworden.

Inez: Wat een gemis! Nou ja, er zijn vast een boel sociale wetenschappers bezig met de erfenis van de Girl Power. Overigens moet je het gevoel van de bevolking ook relativeren in die zin dat het vaak in de loop van de tijd verandert. Hoe men tegen IVF aankeek in het begin is geheel anders dan nu. Nu is het min of meer normaal, zeker niet onaantvaardbaar, maar in het begin vond men het de grote stap op het hellende vlak van het maken van perfecte mensen, etc. Om vreselijke misverstanden te voorkomen: dit alles betekent niet dat ik geen voorstander ben van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Als bron van informatie over het soort argumenten (*if any*; of juist de afwezigheid daarvan) en het gewicht dat men daaraan toekent is het natuurlijk van groot belang. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek helpt ook bij het ontwarren van de kluwenachtige situatie waarin veel morele situaties zijn ingebed. Heel interessant zijn ook de verschillen die je soms kunt ontdekken tussen hoe mensen handelen en wat ze vinden. Het kan ook iets zeggen over de haalbaarheid van idealen, dan wel, concreter, hoe je kleine stappen in de richting van een ideaal zou kunnen zetten (bijvoorbeeld: de verbetering van *informed consent*). Bovendien, dat moet ook gezegd, veel, heel veel sociaal wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot de gezondheidszorg is van belang voor de klinische praktijk. Als je weet dat zwangerschapsafbreking zeer traumatisch is, dan kun je daar rekening mee houden in de klinische situatie. Het heeft betrekking op de concrete invulling van ethische beginselen zoals autonomie en weldoen. Daarom praat ik de helft van mijn tijd met dokters en patiënten. Nou ja de helft, je moet niet overdrijven. Trouwens, eerlijk is eerlijk, ook om mijn eigen argumentenarmoe te bestrijden. Je doet heel wat ideeën op. En ik ben ervan overtuigd dat je als ethicus moet weten waarover je het hebt, je moet de feiten over de praktijk kennen. Dat alleen al maakt sociaal-wetenschappelijk onderzoek belangrijk.

Margo: Bedoel je nu dat je sociaal-wetenschappelijk onderzoek vooral als inspiratiebron en illustratiemateriaal gebruikt? Zo van: kijk eens wat een rare kronkelredenering ik nu weer heb aangetroffen in de medische praktijk?

Inez: Zo klinkt het opeens heel arrogant en onsympathiek. Ik wil simpelweg weten wat er leeft in de praktijk om daar vervolgens kritische, onafhankelijke kanttekeningen bij te kunnen plaatsen. En het wil wel eens gebeuren dat je een kronkelredenering tegenkomt. Maar even vaak hele mooie genuanceerde visies.

Meestal word ik als ethicus trouwens speciaal betrokken bij controversiële kwesties, waar men in de praktijk niet goed raad mee weet. Juist als er uit onderzoek komt dat bijvoorbeeld de professie sterk verdeeld is, rijst de vraag: wie heeft de beste argumenten voor zijn standpunt. Als over een bepaalde kwestie 99% consensus bestaat en de beroeps-groep er zelf best uit komt, zullen ze mij heus niet om advies komen vragen. Niettemin is er ook in die gevallen een kleine kans dat men ethische missers begaat en dan zal ik mijn oordeel stellen tegenover dat van alle anderen. Ben je het niet met mij eens dat we op z'n minst rekening moeten houden met die mogelijkheid?

Margo: Ja, ik heb je al toegegeven dat mijn aanpak alleen werkt in een redelijk fatsoenlijke samenleving waar een zekere mate van consensus bestaat over belangrijke ethische kwesties. Als ik medisch-ethische adviezen zou moeten geven in een niet-westers land waar vrouwenbesnijdenis op grote schaal wordt gepraktiseerd en abortus verboden is, word ik onmiddellijk een liberale studeerkamergeleerde. Ik blijf dan trouwens wel van oordeel dat zo'n land meer gebaat is bij een lokale ethicus die de plaatselijke heilige schrift revolutionair interpreteert en de boel van binnenuit probeert te hervormen. Maar ben jij het op jouw beurt met mij eens dat in een redelijk fatsoenlijk land de uiteindelijke beslissing over morele kwesties moet worden genomen in democratische gremia en dat de taak van de ethicus zich beperkt tot het geven van adviezen, waarbij we goed sociaal-wetenschappelijk onderzoek kunnen gebruiken?

Longitudinaal onderzoek

Inez: Oké. Ik denk trouwens dat wij het wel direct eens zijn over wat voor soort sociaal-wetenschappelijk onderzoek wij zouden willen hebben.

Margo: Ja, dat denk ik ook. Wij hebben één echte wens en die willen wij graag zien uitgevoerd op allerlei terreinen en op allerlei manieren: wij willen longitudinaal onderzoek. Veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat voor medisch-ethici interessant is betreft momentopnamen en wij begrijpen ook wel hoe dat komt. Aio's en oio's die een proefschrift moeten schrijven willen zelf een onderzoek opzetten, zelf een theoretisch kader verzinnen en daar omheen hun eigen boek schrijven. Zij willen laten zien wat zij kunnen en niet simpelweg andermans onderzoek kopiëren, zeker niet andermans onderzoek van vijf of tien jaar geleden, toen interessante theoretische invalshoek x nog niet bekend was en veelzeggende variabele y nog niet in onderzoeken werd betrokken. Leeronderzoeken aan de universiteit zijn ook zelden replicerend. Docenten willen dat studenten 'de hele empirische cyclus doorlopen' zoals dat zo mooi heet. Zij moeten zelf een probleemstelling verzinnen en daarbij zelf adequate methoden van dataverzameling kiezen. Dat leer-effect gaat verloren als je ze een oud onderzoek laat herhalen. Instanties als NWO (Ethiek en Beleid) gaat het om grensverleggende, vernieuwende theoretische perspectieven. De

overheid tenslotte zit vaak verlegen om een ‘draagvlakmeting’, dat wil zeggen om opiniepeilingen op een bepaald moment (behalve in gevallen van wetsevaluatie, denk aan het onderzoek van de commissie-Remmelink en de replicatie daarvan). Al die tendensen en motieven zijn begrijpelijk, maar met elkaar leidt het ertoe dat we voor longitudinaal onderzoek zijn aangewezen op het Sociaal Cultureel Planbureau. En we hebben natuurlijk alle waardering voor het SCP, maar we zouden graag zoveel meer zien. Mag het replicatieonderzoek uit het verdomhoekje?

Inez: Elke vijf jaar een diepgaand psychologisch onderzoek naar de manier waarop vrouwen beslissen over abortus. Elk jaar hetzelfde opinieonderzoek naar meningen over medische levensbeëindiging bij wilsonbekwame patiënten en dat dan twintig, dertig jaar volhouden. Pool en The vragen om elke vijf jaar hun antropologische veldwerk in het ziekenhuis te herhalen. (Of hen geld geven om een assistent aan te stellen die het onderzoek hun leiding kan doen, maar wel op hun manier.) Precies blijven volgen hoe het gaat met kinderen die verwekt zijn met donorsperma. Hebben zij inderdaad de behoefte om hun ‘vader’ te leren kennen, zoals de politiek is gaan denken toen zij de anonimiteit van spermadonoren wilde opheffen? En is dat een blijvende nood of geldt het alleen tijdelijk en verandert dat na de puberteit? Over de gezondheidszorgideeën en -verlangens van etnische minderheden bestaat in Nederland veel onzekerheid. Zij zouden prijs stellen op zaken als maagdenvlieshersteloperaties, clitoridectomie, geslachtsspecifieke abortus als de foetus een meisje is. Klopt dat en in hoeverre en in welke richting veranderen dat soort ideeën naarmate men langer in Nederland woont? Wordt men dan liberaler en gaat men meer zien in gelijkheid van man en vrouw? Of gaat men zich van lieverlee realiseren wat er medisch-technisch gezien allemaal kan en hecht men juist meer waarde aan de eigen wensen?

Margo: En we zouden graag wat minder speculatief nadenken over kwesties als het zogeheten hellende vlak, dat in veel medisch-ethische discussies een belangrijke rol speelt. Tegenstanders van bepaalde technologische ontwikkelingen denken vaak dat deze zullen leiden tot morele erosie. Zij denken dat met de legalisering van euthanasie de norm ‘Gij zult niet doden’ geleidelijk zal afbrokkelen bij artsen in het bijzonder en bij de bevolking in het algemeen. Om te zien of wij in enig opzicht op een hellend vlak zijn geraakt (niet alleen ten aanzien van euthanasie, maar ook ten aanzien van abortus en nieuwe voortplantingstechnieken) is longitudinaal onderzoek onontbeerlijk.

Inez: Precies. Ik ook wel eens willen weten of mensen in de loop van de tijd anders zijn gaan denken over gehandicapte kinderen. Is ons acceptatievermogen kleiner geworden met de komst van anticonceptie en prenatale diagnostiek? En dan niet alleen maar tellen, maar een eens in de zoveel jaar herhaald kwalitatief diepteonderzoek, dat echt inzicht biedt in dergelijke vragen.

Margo: Wij gaan ons niet populair maken met dit verzoek Inez. Het is helemaal niet leuk om replicerend onderzoek te doen.

Inez: Populariteit is een non-criterium. Daar staan wij helemaal boven ...

Margo: Heb je daar empirisch bewijs voor?

Literatuurverwijzingen

- Delden, J.J.M. van (1993). *Beslissen om niet te reanimeren*. Assen: Van Gorcum.
- Dworkin, R. (1987). 'What is Equality? Part 4: Political Equality', *University of San Francisco Law Review*, vol. 22, nr. 1, 1-30.
- Jarvis Thompson, J. (1971). 'A Defence of Abortion', *Philosophy & Public Affairs*, 7, 47-66.
- Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. (1990). *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Oxford: Clarendon Press.
- Maas, P.J. van der, Delden, J.J.M. van, & Pijnenborg, L. (1991), *Medische beslissingen rond het levenseinde, het onderzoek voor de Commissie Onderzoek Medische Praktijk inzake Euthanasie*. Den Haag: Sdu.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Pool, R. (1996). *Vragen om te sterven: euthanasie in een Nederlands ziekenhuis*. Rotterdam: Wyt.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge (Mass.): Belknap Press..
- Stronks, K. (1997). *Socio-economic inequalities in health: individual choice or social circumstances*. Wageningen: Ponsen en Looijen.
- The, Anne-Mei, (1997). *Vanavond om 8 uur; verpleegkundige dilemma's bij euthanasie en andere beslissingen rond het levenseinde*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Tibben, A. (1993). *What is knowledge but grieving*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Drukkerij.
- Velden, H. van der (1999). 'Speciale zorg voor rijken continueert wachtlijsten', *de Volkskrant*, 16-1-1999, p.19.
- Wal, G. van der & Maas, P.J. van der (1996). *Euthanasie en andere medische beslissingen rond het levenseinde, evaluatieonderzoek in opdracht van het ministerie van VWS en het ministerie van Justitie*. Den Haag: Sdu.

Tineke Willemsen

De psychologische naïviteit van emancipatiebeleid

Nederland is een land vol tegenstrijdigheden op het gebied van vrouwenemancipatie: progressieve meningen en traditionele praktijken gaan hand in hand. De overheid doet, met wisselende inzet en wisselend succes, pogingen om daar verandering in aan te brengen. Dit essay betreft dat emancipatiebeleid¹ en gaat na wat psychologisch onderzoek tot nu toe aan inzichten heeft opgeleverd die daarbij van nut kunnen zijn. Na een korte uiteenzetting over de feitelijke stand van zaken in Nederland met betrekking tot emancipatie in woord en daad, zal ik voor drie deelterreinen van emancipatiebeleid ingaan op de veronderstellingen waar het beleid van uit lijkt te gaan, en op de inzichten die psychologisch onderzoek inmiddels verworven heeft over deze processen. Dan zal blijken dat het emancipatiebeleid in Nederland – en overigens ook elders, maar dat komt hier slechts zijdelings aan de orde – in psychologisch opzicht naïef te is noemen. Allerlei in het beleid verankerde veronderstellingen over hoe vrouwen en mannen in de huiselijke kring en op het werk beslissingen nemen zijn keer op keer in onderzoek ontkracht, maar desondanks blijft men er hardnekkig beleid op baseren. Aan het eind van dit betoog worden aanbevelingen gedaan, zowel voor onderzoek dat nuttig zou kunnen zijn ter ondersteuning van emancipatiebeleid, als voor methoden om meteen al emancipatiebeleid relevanter te maken.

Emancipatie in Nederland²

Nederland behoort, volgens de Verenigde Naties, tot de meest ontwikkelde landen van de wereld. In de rangordening van 174 landen op de *Human Development Index*, die is gebaseerd op de mate van gezondheid, scholing en welvaart, komt Nederland op de 7e plaats. Ondanks onze ontwikkelingsgraad doen zich echter, net als elders in de wereld, ook in Nederland aanzienlijke verschillen voor tussen vrouwen en mannen. Enerzijds hebben vrouwen overal een hogere levensverwachting dan mannen, anderzijds is nergens de welvaart van vrouwen en mannen gelijk, en het verschil is altijd ten nadele van vrouwen.

¹ Emancipatiebeleid wordt hier in een beperkte zin opgevat, namelijk als beleid dat ten doel heeft de verdeling van betaald en onbetaald werk, arbeid en zorg, over vrouwen en mannen te veranderen om tot een gelijke maatschappelijke positie van vrouwen en mannen te komen.

² De in dit essay gebruikte statistische gegevens zijn afkomstig uit de *Human Development Reports* van 1995 (toen sekseverschillen daarin centraal stonden) en het meest recente van 1998 (UNDP, respectievelijk 1995 en 1998); uit een overzichtspublicatie van Eurostat (1995), *Women and men in the European Union*; uit het *Jaarboek Emancipatie '99* (Elsevier, 1999); en uit bijlage 1 van de *Nota Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg* (Min. SZW, 1999).

Vrouwen verdienen in alle landen gemiddeld minder dan mannen. In Nederland verdienen vrouwen slechts eenderde van het totale arbeidsinkomen, en al jarenlang bedraagt het bruto uurloon van vrouwen niet meer dan 75% van dat van mannen.

Het scholingsniveau van vrouwen en mannen is nagenoeg gelijk, maar er is wel sprake van een verschil in de gevolgde vakken. In het beroepsonderwijs kiezen vrouwen meer de verzorgende kant, mannen de technische. In het wetenschappelijk onderwijs zien we een overeenkomstige verdeling: vrouwen kiezen vaker dan mannen de gebieden onderwijs, taal en cultuur, gedrag, en maatschappij en gezondheid; rechten trekt ongeveer evenveel mannen als vrouwen; economie, techniek, natuur en landbouw wordt voornamelijk door mannelijke studenten gekozen. Er studeren nu nagenoeg evenveel mannen als vrouwen. Gezien deze verschillen in opleiding is het niet verrassend dat vrouwen zich in andere sectoren van de arbeidsmarkt bevinden dan mannen. Mannen zijn naar verhouding vaker te vinden in de sectoren industrie, vervoer en communicatie; vrouwen vaker in de dienstverlenende sector: banken, horeca of winkelbedrijf en in de gezondheidszorg. Binnen de industrie bevinden vrouwen zich dan nog relatief vaak in de administratieve functies en mannen in de productie. Deze seksesegregatie verklaart voor een deel de lagere beloning van vrouwen omdat de beroepen waarin vrouwen werken lager betaald worden dan die waar mannen in werken.

De hoeveelheid betaald werk die vrouwen verrichten is echter ook minder dan die van mannen. Ten eerste zijn er minder vrouwen die betaald werken: iets minder dan de helft van de vrouwen tussen de 15 en 64 jaar werkt³, en ongeveer driekwart van de mannen. Dat is overigens veel meer dan tien of twintig jaar geleden; zo werkte bijvoorbeeld in 1985 slechts 30% van de vrouwen. Ten tweede werken vrouwen overwegend in deeltijd. Als we ook de kleine deeltijdbanen van minder dan 12 uur per week meetellen, blijkt dat van alle vrouwen die betaald werk hebben tweederde (67%) een deeltijdbaan van minder dan 35 uur per week heeft, tegenover een zesde (16%) van de mannen. Wat betreft deeltijdwerk is de positie van Nederlandse vrouwen (en mannen) absoluut uniek in de wereld. Nergens elders ter wereld werkt de meerderheid van de vrouwen in deeltijd of wordt er door zo'n groot deel van de mannen in deeltijd gewerkt.

Over het algemeen hebben mannen hogere posities dan vrouwen, zowel op de arbeidsmarkt als in de politiek en het openbaar bestuur. In Nederland wordt minder dan 20% van de bestuurlijke en leidinggevende functies door vrouwen bezet. Op het allerhoogste niveau, in centrale directies en in raden van bestuur, zijn bijna helemaal geen vrouwen te vinden.

In economisch opzicht, het dominante criterium waaraan internationale organisaties zoals de Europese Commissie of de Verenigde Naties de positie van mensen en landen afmeten, hebben vrouwen derhalve een achterstand op mannen, en is Nederland niet erg geëmancipeerd. De voor een zo welvarend land nogal magere voorzieningen op het gebied van kinderopvang en het vergelijkenderwijs korte zwangerschaps- en bevallingsverlof versterken dit beeld.

Ook op het gebied van het huishoudelijk werk en de kinderverzorging, ook wel aangeduid als onbetaalde arbeid, is de emancipatie nog lang niet voltooid en zien we nog voornamelijk een traditionele taakverdeling. Dit is het gebied waaraan vrouwen meer tijd besteden dan mannen. De hoeveelheid tijd die aan dergelijke taken wordt besteed, hangt samen met de samenstelling van het gezin, en is de laatste jaren aan veranderin-

³ Volgens de definitie van het CBS, waarbij als werken geldt 12 uur of meer per week betaald werk. De kleine deeltijdbanen worden hier dus niet meegeteld.

gen onderhevig. Zo wordt bijvoorbeeld, volgens het laatste tijdsbestedingsonderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau, in een gezin met een kind onder de vijf jaar door vrouwen in totaal 49 uur aan deze taken besteed, door mannen bijna 21 uur. In tegenstelling tot wat voorheen het geval was, blijkt vanaf 1990 dat mannen gemiddeld wat meer tijd per week aan betaald en onbetaald werk samen besteden dan vrouwen. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat mannen met jonge kinderen meer tijd dan vroeger aan hun kinderen besteden en bovendien gemiddeld meer uren betaalde arbeid zijn gaan verrichten. Maar andere onderzoeken rapporteren andere resultaten; ik kom hier nog op terug in het onderdeel over de relatie tussen betaald en onbetaald werk.

Al met al is de feitelijke taakverdeling in Nederland dus nogal traditioneel: vrouwen zorgen meer, mannen werken meer. Geheel anders is het echter gesteld met de publieke opinie. De attitude van Nederlanders ten opzichte van emancipatie, sekserollen en dergelijke is bijzonder vooruitstrevend. Een standaardinstrument waarmee die attitude wordt gemeten is de *Attitudes towards Women Scale* (AWS; Spence & Helmreich, 1972), een wat misleidende betiteling van een vragenlijst die vooral meet in hoeverre men gehecht is aan een traditionele rolverdeling (man verdient de kost, vrouw is verantwoordelijk voor huishouden en kinderen). Gemeten met dit instrument is Nederland wereldkampioen geëmancipeerdheid (Willemsen, 1997). Maar niet alleen op deze inmiddels wat verouderde schaal scoort de Nederlander zo progressief. VanYperen en Buunk (1991) gebruikten een nieuwe schaal om sekserolattitudes te meten, mede om het bezwaar te ondervangen dat in Nederland de AWS nogal ouderwets overkomt en attitudemetingen ermee al gauw last hebben van een plafondeffect. Ook op deze modernere schaal antwoorden Nederlandse respondenten gemiddeld progressiever dan Amerikaanse. In een nog niet gepubliceerd recent onderzoek met een Nederlandse vertaling van een vragenlijst voor modern seksisme (Swim et al., 1995), speciaal ontwikkeld voor deze moderne tijd waarin mensen zich zeer bewust zijn van het sociaal wenselijke antwoord op vragen over emancipatie, vond ik overeenkomstige resultaten. Een steekproef onder volwassen Nederlanders was minder seksistisch dan die onder Amerikaanse studenten waarop de schaal is geijkt, en dat terwijl over het algemeen studentensteekproeven wat geëmancipeerder scoren op dergelijke lijsten (Willemsen, 1997). Op basis van attitudemetingen lijken Nederlanders dus buitengewoon geëmancipeerd.

Het beeld wordt al iets genuanceerder als we kijken naar de meer concrete opinie-vragen zoals die al decennia lang door het Sociaal Cultureel Planbureau worden gesteld. Wat betreft het buitenshuis werken van vrouwen met kinderen is er een grote opinieverandering opgetreden. In 1965 had 84% van de bevolking er bezwaar tegen als een getrouwde vrouw met kinderen zou werken. In 1995 was dit nog maar 16%. Maar in 1995 was nog wel 39% van de mensen er tegen als dat werken van de moeder impliceerde dat er jonge kinderen naar de crèche zouden moeten. Merk op dat de vraagstelling er steeds over gaat of het bezwaarlijk is dat de moeder werkt; het werken van de vader komt kennelijk niet in aanmerking voor een dergelijke vraag. Dat wijst op de diepe verankering van de traditionele rolverdeling.

Samenvattend kunnen we de situatie in Nederland als volgt beschrijven. De attitudes, of ze nu gemeten worden met behulp van oudere of moderne instrumenten, zijn overwegend egalitair en altijd meer geëmancipeerd dan in andere landen waarover vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn. In de praktijk bestaan er echter nog grote verschillen in deelname aan betaalde arbeid en aan zorgtaken door vrouwen en mannen; verschillen die de traditionele rolverdeling, zij het in afgezwakte vorm, weerspiegelen. Wat deze praktijk betreft zien we in Nederland, hoewel in een unieke vorm door de wijdverspreide deeltijdarbeid van vrouwen, dezelfde vijf verschijnselen die wereldwijd worden gevonden

(Willemsen & Frinking, 1995; ILO, 1997):

- vrouwen verrichten minder betaalde arbeid dan mannen;
- vrouwen verdienen per uur gemiddeld minder dan mannen;
- vrouwen oefenen andere beroepen uit dan mannen;
- vrouwen hebben lagere functies dan mannen; en
- vrouwen besteden meer tijd aan huishouden en kinderverzorging dan mannen.

Deze verschillen zijn in de loop der jaren wel minder geworden, maar ze zijn nog steeds aanzienlijk. Het zijn dezelfde verschillen, in dezelfde richting, die bestonden voordat er zelfs maar over emancipatiebeleid werd gedacht. Toch wordt in Nederland veel aandacht besteed aan emancipatiebeleid, dat erop is gericht onder meer de bovengenoemde verschillen weg te werken. Hoe is het dan mogelijk dat deze sekseverschillen zo'n hardnekkig leven lijken te hebben?

Er zijn veel verschillende antwoorden op deze vraag mogelijk. De verklaringen voor de nog steeds bestaande economische achterstand van vrouwen kunnen worden gezocht op het niveau van de wetgeving zelf of de halfhartige doorvoering ervan, zoals bijvoorbeeld Duncan (1996) en Rossili (1997) dat doen met betrekking tot het Europese beleid. Deze verklaringen zijn zeer plausibel en verdienen op beleidsniveau meer aandacht dan ze tot nu toe hebben verkregen. Ik zal hier echter nader ingaan op een andere factor die het gebrek aan succes van het bestaande emancipatiebeleid, ondanks de toch zo progressieve attitude, mede kan verklaren. Beleidsmaatregelen met betrekking tot emancipatie zijn, expliciet of impliciet, gebaseerd op aannames over het gedrag van mensen en over hun reacties op bepaalde maatregelen of situaties. Veel van die aannames zijn echter psychologisch naïef en gaan voorbij aan bestaande kennis over gedrag van mensen. Die discrepantie tussen enerzijds beleidsmatige aannames over menselijk gedrag en anderzijds psychologische kennis daarover staat centraal in mijn betoog.

De relatie tussen betaald en onbetaald werk

Situatieschets

De eerste maatregelen in het kader van emancipatiebeleid waren vooral bedoeld om de deelname van vrouwen aan de betaalde arbeid te verhogen. Aanvankelijk is men er daarbij min of meer vanzelfsprekend vanuit gegaan dat mannen meer in het huishouden zouden gaan doen als vrouwen meer buitenshuis zouden gaan werken. In de praktijk blijkt echter dat mannen niet vanzelf meer aan het huishouden gaan doen als vrouwen meer buitenshuis werken, en dat er zeker geen sprake is van een echte uitruil van uren. Vrouwen gaan wel minder huishoudelijk werk doen naarmate ze meer buitenshuis werken maar mannen gaan daarom niet meer doen; hun bijdrage is nagenoeg constant. Het in deeltijd werken van vrouwen, in Nederland de meest gekozen oplossing voor vrouwen om werk en zorg te kunnen combineren, blijkt als gevolg te hebben dat deze werkende vrouwen daarnaast het meeste huishoudelijk werk blijven doen. Partners van in deeltijd werkende vrouwen doen niet meer huishoudelijk werk dan die van fulltime huisvrouwen maar eerder minder, behalve als de vrouw een heel grote deeltijdbaan heeft (meer dan 30 uur per week). Van der Vinne (1998, pp. 90-91) komt op basis van een steekproef onder meer dan 600 volwassen Nederlanders tot de volgende conclusie. In tweeverdienersgezinnen besteden vrouwen gemiddeld bijna dubbel zoveel tijd per week (48 uur) aan huishoudelijk werk en kinderverzorging als mannen (25 uur); maar doordat vrouwen gemiddeld ongeveer een halve baan hebben en mannen een hele, komt de totale tijd door vrouwen aan betaald en onbetaald werk besteed zo'n 4 uur hoger uit dan bij man-

nen. Bij mensen in een traditioneel gezin, waarin de vrouw huisvrouw is en de man kostwinner, is de verhouding nog schever, daar is de tijdsbesteding aan onbetaald werk door vrouwen ruim 71 uur, terwijl de mannen aan betaald en onbetaald werk samen krap 61 uur besteden. Het buitenshuis werken van vrouwen leidt dus, al met al, wel tot een meer gelijke taakverdeling tussen vrouwen en mannen binnenshuis, maar dit geldt met name voor de gezinnen waarin de vrouw een grote deeltijdbaan of een volledige baan heeft; en de grotere gelijkheid komt vooral omdat vrouwen minder in het huishouden gaan doen, niet omdat mannen zoveel meer gaan doen.

Veronderstellingen en empirie

De hardnekkige veronderstelling in emancipatiebeleid dat mannen meer zullen gaan zorgen als vrouwen meer gaan werken lijkt gebaseerd op een soort simpele *ruiltheorie*: de opbrengsten, in termen van verdiend geld en huishoudelijke productie, worden in gezinnen ongeveer gelijk verdeeld, dus moeten de taken, de inspanningen, ook ongeveer gelijk worden verdeeld. Als vrouwen meer tijd gaan besteden aan betaald werk zullen ze minder tijd over hebben voor het onbetaalde werk en zullen mannen, vanwege het evenwicht, meer tijd gaan besteden aan het huishoudelijke werk zodat het totaal van beider inspanningen ongeveer gelijk is. Beleidsmakers verwachten dat mensen beslissingen over werkzaamheden nemen volgens een dergelijk logisch, rationeel model. De psychologische processen die de taakverdeling bepalen blijken echter anders te zijn dan meestal wordt verondersteld.

Ten eerste wordt huishoudelijk werk en kinderverzorging niet door iedereen op dezelfde manier als werk, als taken, beschouwd. In de meeste statistieken waarop emancipatiebeleid wordt gebaseerd, bijvoorbeeld die van het Sociaal Cultureel Planbureau en van het Centraal Bureau voor de Statistiek, zijn het de onderzoekers die bepalen welke activiteiten als werk gelden, welke als onbetaald werk, en welke als vrijetijdsbesteding. Shaw (1988) heeft echter aangetoond dat mensen verschillende opvattingen hebben over wat werk is, en wat vrijetijdsbesteding. De meeste mensen vinden taken die niet tot hun verantwoordelijkheid gerekend worden leuk en beschouwen die als vrijetijdsbesteding, terwijl datgene wat tot hun plicht of verantwoordelijkheid behoort als werk wordt beschouwd. Daardoor worden de definities van werk en van vrijetijdsbesteding ook sekspecifiek. Zo vond Shaw bijvoorbeeld dat de meeste mannen koken als ontspanning zien, omdat dit doorgaans de verantwoordelijkheid van hun vrouw is, terwijl vrouwen het werken in de tuin niet als werk zien maar als hobby omdat ze vinden dat het eigenlijk de verantwoordelijkheid van de man is. Dit zijn twee voorbeelden van taken die in statistieken zonder aanzien des persoons onder huishoudelijk werk worden geschaard. Ook op het gebied van kinderverzorging is er een aantal bezigheden die vrouwen vaker als werk, als een taak, beschouwen dan mannen, bijvoorbeeld het naar bed brengen van de kinderen. Het zonder meer optellen van alle uren betaald werk, kinderverzorging en huishoudelijk werk leidt misschien wel tot een inzicht in de totale belasting van vrouwen en mannen, of in de hoeveelheid nuttige dingen die ze doen. Het daarop baseren van beleid, om de hoeveelheid aan die taken bestede tijd voor vrouwen en mannen gelijk te trekken, vanuit een optiek dat het allemaal min of meer vervelende inspanningen zijn die iedereen het liefst zo min mogelijk verricht, is echter veel te simpel.

Ook om andere redenen is het misschien niet zo zinvol om zo maar alle uren bij elkaar op te tellen. Meer uren wil niet per definitie zeggen evenredig meer belasting, of meer stress. Geheel duidelijk is het nog niet wat precies de relatie is tussen verrichte taken op het gebied van betaald en onbetaald werk, sekse en stress. Wel is duidelijk dat

voor vrouwen en mannen dezelfde gebeurtenissen in verschillende mate aanleiding kunnen zijn tot het ervaren van stress. Almeida en Kessler (1998) vonden dat overbelasting op het werk bij mannen vaker tot stress leidde dan bij vrouwen, terwijl voor gezinstaken juist het tegenovergestelde gold. Bovendien hebben mannen en vrouwen in verschillende mate dergelijke stress veroorzakende ervaringen.

Een tweede veronderstelling die gedeeld wordt door zowel de meeste onderzoekers op dit gebied als door beleidsmakers, is dat mannen en vrouwen die samen een huishouden vormen zich met elkaar zullen vergelijken, daardoor de ongelijkheid in taakverdeling zullen waarnemen, en die als oneerlijk zullen ervaren en zullen willen veranderen. Dit lijkt een logisch scenario, maar het blijkt in de praktijk volkomen anders te verlopen.

Uit vroeger psychologisch onderzoek was al bekend dat men zich liever vergelijkt met iemand van de eigen dan van de andere sekse (Suls, Gastorf, & Lawhon, 1978). Deze vergelijkingsvoorkeur kan ervoor zorgen dat vrouwen in werksituaties met minder salaris genoegen nemen dan mannen met vergelijkbaar werk (Crosby, 1982; Major, 1987). Dezelfde soort seksspecifieke regels voor waar iemand recht op heeft en wat eerlijk is kunnen ook in huishoudens gelden (Major, 1993; Thompson, 1991). Uit onderzoek van o.a. Van der Vinne & Willemsen (1996) blijkt dat ook bij huishoudelijk werk vrijwel uitsluitend vergelijking met de eigen sekse optreedt. Mannen vergelijken zich wat betreft hun bijdrage aan het huishouden vaak met hun vader. Ze doen dan zelf thuis veel meer dan die vader deed, vooral wat betreft kinderverzorging, en zijn daarom tevreden over hun bijdrage. Vrouwen vergelijken zich met hun moeder, die het wat betreft het huishouden veel zwaarder had dan zijzelf, en zijn daarom ook tevreden met hun eigen situatie. Een interessant verschijnsel dat uitsluitend bij vrouwen optreedt is een vergelijking met zichzelf in een hypothetische situatie, met name in de situatie waarin ze geen betaald werk zouden hebben. Buitenshuis werken door vrouwen wordt niet gezien als een vanzelfsprekendheid maar als een keuze: huisvrouw is immers ook een heel acceptabele rol. Daarom vergelijken vrouwen hun huidige situatie wel eens met hoe het zou zijn als ze niet zouden werken. Ze zijn dan blij dat ze wel werk hebben en nemen de moeilijkheden om dat te combineren met huishoudelijk werk op de koop toe. Ook in dat geval treedt dus tevredenheid over de eigen situatie op. De meeste vergelijkingen die betrekking hebben op de hoeveelheid huishoudelijk werk zijn dus, net zoals dat het geval is bij sociale vergelijkingen op andere terreinen, zogenaamde neerwaartse vergelijkingen met seksegenoten, vergelijkingen waarbij men er zelf beter vanaf komt. Dit leidt ertoe dat, in tegenstelling tot wat beleidsmakers veronderstellen, vrouwen veelal niet ontevreden zijn over de taakverdeling in hun gezin (o.a. Van der Vinne & Willemsen, 1996).

Ook bij de verdeling van huishoudelijke taken blijkt, net als bij andere verdelingskwesties, dat niet zozeer de precieze verdeling van taken en opbrengsten bepaalt of men al dan niet tevreden is, maar dat het veel meer gaat om de manier waarop die taakverdeling tot stand is gekomen. Als men tevreden is over dat verdelingsproces dan is men in het algemeen ook tevreden met het resultaat; procedurele rechtvaardigheid is belangrijker dan distributieve rechtvaardigheid. Van der Vinne (1998, hoofdstuk 4) vond dat dit met name voor vrouwen opging; voor mannen maakte de manier waarop de taakverdeling tot stand was gekomen nauwelijks iets uit. Kluwer (1998) toonde aan dat, ongeacht de feitelijke taakverdeling, voor vrouwen de tevredenheid samenhangt met de manier waarop die tot stand gekomen was: als de vrouw daar op een constructieve manier met haar man over heeft kunnen praten is zij tevredener. De manier waarop de taakverdeling tot stand is gekomen lijkt belangrijker dan de feitelijke taakverdeling. Bovendien blijkt, en dat is iets waar beleidsmakers helemaal niet van uitgaan, dat men-

sen heel goed kunnen leven met een situatie die zelfs volgens hun eigen normen oneerlijk is. Buitengewoon verhelderend is in dit opzicht een onderzoek door Mikula et al. (1997, *Study 2*). Zij bestudeerden de concrete feitelijke afspraken die in huishoudens worden gebruikt om de taken te verdelen, de regels die daarbij werden gehanteerd, en ook de oordelen over de rechtvaardigheid van die regels. De regel die het meest werd toegepast, *niet-wederkerige specialisatie* (dat wil zeggen dat één persoon altijd bepaalde taken doet zonder dat iemand anders verplicht is dat te compenseren door andere taken op zich te nemen) bleek tegelijkertijd ook de regel te zijn die het meest oneerlijk werd gevonden.

We zien hier de discrepantie tussen opinies en gedrag duidelijk geïllustreerd. Mensen kunnen een heel uitgesproken mening hebben over wat ze rechtvaardig en eerlijk vinden in de verdeling van specifieke huishoudelijke taken. In de praktijk leven ze echter volgens volkomen andere regels, waarin niet zozeer rechtvaardigheid maar eigenbelang en traditionele sekserollen de leidende beginselen zijn. Eén van de manieren waarop mensen met deze discrepantie omgaan is door te zeggen dat de bestaande situatie weliswaar oneerlijk is, maar dat ze er niet verantwoordelijk voor zijn. In het onderzoek van Van der Vinne en Willemsen (1996) zei bijna iedereen, maar vooral mannen, dat het allemaal vanzelf zo is gegroeid, zonder dat daar nu harde afspraken over zijn gemaakt. Men ontkent dat men er zelf iets aan kan doen, de taakverdeling is nu eenmaal zoals die is. Vrouwen voelen daarbij dan vaker dat die taakverdeling iets is dat ze tegen hun zin is overkomen. Kortom, in tegenstelling tot wat wel wordt verondersteld betreft het hier geen rationele beslissingen over een eerlijke verdeling van taken maar veeleer een verdediging achteraf, een *coping strategy* met een taakverdeling die als vanzelf zo is gegroeid.

Conclusie

Met betrekking tot de verdeling van huishoudelijk werk en kinderverzorging kunnen we het volgende concluderen. Beleidsmakers zijn geneigd deze verdeling in termen van rationele beslissingen te benaderen, waarbij men ervan uitgaat dat zowel betaalde arbeid als huishoudelijke en zorgetaken door mensen op dezelfde wijze als min of meer onaangename taken worden beschouwd, die men eerlijk tussen partners wil verdelen. Het lijkt er in de praktijk op dat men vaker niet dan wel bewuste beslissingen neemt. Mannen werken als vanzelfsprekend voor de kost, vrouwen doen niet meer even vanzelfsprekend het huishouden, maar desondanks lijkt de taakverdeling op dat terrein min of meer als vanzelf tot stand te komen. Bovendien treden systematische sekseverschillen op in wat als taken wordt beschouwd en wat als vrijetijdsbesteding. En tenslotte vergelijken mannen en vrouwen binnen een huwelijk zich wat betreft de bijdrage aan het huishoudelijk werk niet met elkaar, maar met seksegenoten, en gaat het ze eigenlijk ook niet zozeer om de feitelijke taakverdeling maar om de manier waarop die tot stand is gekomen. Dit alles leidt ertoe dat een taakverdeling die in de ogen van beleidsmakers en onderzoekers oneerlijk is, dat in de ogen van de betreffende personen helemaal niet hoeft te zijn. Men is over het algemeen tevreden en niet tot grote veranderingen geneigd. En wie de taakverdeling wel oneerlijk vindt, leert er vaak mee te leven. Dat is al met al geen situatie waarin gemakkelijk verandering is aan te brengen.

De zorgende vader

Situatieschets

Na de geboorte van een kind gaan vrouwen meestal minder werken, en soms stoppen ze helemaal. Omdat op die manier de traditionele rolpatronen gehandhaafd blijven, en vrouwelijk talent onderbenut blijft, zijn er maatregelen genomen die het voor mannen aantrekkelijker moeten maken om de zorg voor hun kinderen te delen. Er is de mogelijkheid van ouderschapsverlof ingesteld, waarop elke vader en moeder afzonderlijk recht heeft; voor ambtenaren deels betaald, voor anderen in principe niet. Weinig mannen maken er echter gebruik van. Al eerder was in landen waar ouderschapsverlof zeer goed geregeld is gebleken dat voornamelijk moeders daar gebruik van maken en voor hun kinderen zorgen. In Finland bijvoorbeeld, waar men onder goede financiële voorwaarden en met behoud van het recht op terugkeer bij dezelfde werkgever ouderschapsverlof kan opnemen, zijn er toch ongeveer drie keer zoveel moeders als vaders die daar daadwerkelijk gebruik van maken (Kangasharju & Lindgren, 1995). In Nederland blijkt de financiële compensatie een groot verschil uit te maken voor de mate waarin gebruik wordt gemaakt van het recht op ouderschapsverlof. Bij de (semi-)overheid neemt 58% van de vrouwen en 35% van de mannen die ervoor in aanmerking komen ouderschapsverlof op. Maar als het verlof onbetaald is neemt slechts 24% van de vrouwen en 5% van de mannen die er het recht toe hebben ouderschapsverlof op. Het zijn dus veel meer moeders dan vaders die gebruik maken van hun recht op ouderschapsverlof. Als maatregel om het vrouwen mogelijk te maken arbeid en zorg te combineren is de maatregel maar gedeeltelijk geslaagd, als maatregel om mannen meer bij de zorg voor jonge kinderen te betrekken grotendeels mislukt.

Bovendien wordt niet alleen ouderschapsverlof veel minder door vaders dan door moeders opgenomen, ook deeltijds werken of (tijdelijk) stoppen met werken om voor jonge kinderen te zorgen komt bijna alleen bij vrouwen voor. Van alle mannen is het juist de groep vaders van jonge kinderen die gemiddeld het grootste aantal uren per week aan betaald werk besteedt. En in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd (ze willen erg graag in deeltijd werken maar dat vinden hun werkgevers niet goed) is dit tegelijkertijd de groep met het laagste percentage volwassenen (mannen en vrouwen) dat graag minder wil gaan werken (8%), en de groep met het hoogste percentage werkende mannen. Kortom, in tegenstelling tot wat het emancipatiebeleid verwacht en beoogt, lijkt de reactie van mannen op het ouderschap nog steeds te zijn: zo goed mogelijk de kost verdienen voor het gezin. Het beeld van de nieuwe, zorgende vader, dat in de media ruimschoots aandacht krijgt, berust dus nauwelijks op een feitelijk verschijnsel (cf. Willemssen, 1994b). Dit beeld is mede ontstaan doordat, vergeleken met andere landen, in Nederland veel mannen in deeltijd werken, waarvan dan hoopvol wordt verondersteld dat het om jonge vaders gaat. Veel van de in deeltijd werkende mannen zijn echter geen jonge vaders, maar oudere mannen in de VUT, of mannen zonder kinderen.

Veronderstellingen en empirie

Met betrekking tot de zorgtaken van mannen wordt er in emancipatiebeleid vaak van uitgegaan dat mannen wel graag minder zouden willen werken om meer tijd aan het vaderschap te kunnen besteden, maar dat het rationele, overwegend financiële, overwegingen zijn die mannen beletten hun rol als vader een praktische invulling te geven. Juist omdat mannen over het algemeen meer verdienen dan de vrouw met wie ze samenwonen of zijn getrouwd (niet alleen door de hierboven besproken beloningsverschillen maar ook omdat ze gemiddeld zo'n twee tot drie jaar ouder zijn) is het immers het voordeligste als, na de geboorte van een kind, de man voltijds blijft werken en de vrouw min-

der gaat werken om voor het kind te kunnen zorgen. Zoals we hebben gezien, heeft echter noch een wettelijke regeling noch een financiële vergoeding ertoe geleid dat mannen net zoveel werktijd opgeven voor deze zorg als vrouwen.

Voor het niet uitkomen van de verwachtingen over zorgende vaders is ook weer een aantal psychologische redenen te noemen. Ten eerste wordt vaak onderschat hoezeer werken voor mannen een belangrijk onderdeel van hun identiteit vormt. Het gaat niet alleen om het verdienen van een bepaalde hoeveelheid geld, het gaat om het hele idee van de kost verdienen voor je gezin dat sterk samen hangt met gevoelde mannelijkheid, met de sekse-identiteit van mannen (Doyle, 1989; Gerson, 1993). Er lijkt bij mannen een diepgeworteld idee te bestaan dat echte mannen de kost verdienen voor hun gezin. Meer specifiek blijkt de relatie tussen sekse-identiteit en sekserollen ook als sekse-identiteit gemeten wordt met daartoe bestemde instrumenten, zoals bijvoorbeeld de *Bem Sex Role Inventory* (helaas alweer een verwarrende naam voor een veelgebruikte test; Bem, 1974); of de speciaal voor gebruik in Nederland ontworpen *Nederlandse Sekse-Identiteit Vragenlijst* (Willemsen & Fischer, 1997). Sekse-identiteit wordt in dergelijke tests gedefinieerd als de mate waarin men eigenschappen bezit die in een bepaalde cultuur als typisch mannelijk (masculien) of typisch vrouwelijk (feminien) worden gezien. In de meeste westerse culturen is het masculien om ambitieus, rationeel en stoer te zijn, en feminien om zorgzaam, emotioneel en afhankelijk te zijn. Mannen met een sterke masculine sekse-identiteit blijken minder aan het huishouden en kinderverzorging te doen dan mannen die ook feminie eigenschappen hebben (Denmark, Shaw & Ciali, 1985; Gunter & Gunter, 1990). Mannen hechten niet alleen aan hun eigen kostwinnersrol, zij beschouwen het soms zelfs als een bedreiging van hun identiteit, een aantasting van hun mannelijkheid, als hun vrouw deze rol geheel of gedeeltelijk overneemt. Zo rapporteert bijvoorbeeld Hochschild (1989) dat in zo'n situatie de man deze bedreiging van zijn mannelijkheid compenseert door thuis nog minder te doen, omdat hij zijn vrouw al toestaat om te werken. Biernat en Wortman (1991) vonden in een steekproef van tweeverdienende academici dat de mannen minder tijd aan het zorgen voor de kinderen besteedden als hun vrouw meer verdiende dan zijzelf. Zo'n situatie wordt geïnterpreteerd als een bedreiging van de mannelijke identiteit en dat moet dan niet nog erger worden door ook nog feminie taken zoals kinderverzorging te gaan doen. Alles wijst er dus op dat, zowel bij mannen als bij vrouwen, het idee dat mannen de kostverdieners horen te zijn diepgeworteld is. Zo blijkt ook dat er in huwelijken waarin de vrouw meer verdient dan de man er meer problemen zijn (Lange et al., 1990).

Vaders vinden dat zij goede vaders zijn als ze zorgen voor voldoende inkomen voor het gezin. Mannen zullen dus niet snel deze rol, al is het maar gedeeltelijk, opgeven en voelen zich daarom niet aangetrokken tot werken in deeltijd of tot het opnemen van ouderschapsverlof met de bijbehorende negatieve financiële gevolgen. Bovendien, en daarmee wordt een tweede aanname van beleidsmakers ontkracht, heeft het opnemen van vaderschapsverlof niet of nauwelijks invloed op het gedrag daarna. Spaans en Van der Werf (1994) vonden dat vaders na afloop van het vaderschapsverlof weer in de traditionele rol (voltijds werken, weinig tijd besteden aan kinderverzorging) terugvielen. Er trad dus geen effect op de langere termijn op. De aanname dat mannen, als ze een poosje voor een kind hebben gezorgd, vanzelf zullen merken hoe dankbaar en belangrijk dat is en dat dan ook zullen willen blijven doen, blijkt dus ook te naïef.

Het zijn niet alleen gevoelens met betrekking tot mannelijkheid en vaderschap die in de weg zitten bij een actieve betrokkenheid van mannen in de vaderrol. Zowel mannen als vrouwen vinden vaak dat niemand zo goed voor een kind kan zorgen als de eigen moeder. Bij een recent onderzoek onder bijna 800 (echt)paren in Nederland (Jacobs,

1999) bleek dat vooral mannen het met deze stelling eens waren. Tegelijkertijd scoorden zij erg progressief en egalitair op vragen over rolverdeling, werkende vrouwen, en dergelijke. De moederschapsideologie zit kennelijk erg diep. Dit is geen uniek Nederlands verschijnsel, in de hele Westerse wereld heerst een *ideologie* van intensief moederschap zoals Hays (1996) dat noemt. Vaders die voor hun kinderen willen zorgen hebben daarom de handicap dat zowel zichzelf als hun partners en hun sociale omgeving van mening zijn dat ze eigenlijk maar de op-een-na beste ouder zijn, dat een moeder het eigenlijk veel beter kan. Er bestaat weinig tolerantie voor een andere invulling van het als ouder voor kinderen zorgen dan de manier waarop moeders dat traditioneel doen (Willemsen, 1994b). Dat is geen aantrekkelijk vooruitzicht voor vaders.

Tenslotte bestaat er op het gebied van kinderverzorging een sterke seksetypering van taken. Vaak komt een heel stereotiepe taakverdeling voor: moeder zorgt voor schone kleren en het eten, vader voor straf en zakgeld. In een vergelijkend Europees onderzoek zijn de meningen nagegaan over welke taken het best door de moeder kunnen worden gedaan, en welke door de vader. Van alle taken vindt tenminste de helft van de mensen dat beide ouders die kunnen verrichten. Maar voor het overige geldt dat de percentages respondenten die vinden dat bepaalde taken zoals de kinderen aankleden, verschonen of te eten geven, vooral door de moeder gedaan kunnen worden ongeveer dubbel zo hoog zijn als de percentages respondenten die vinden dat bepaalde taken, zoals zakgeld geven of samen sporten, vooral door de vader gedaan kunnen worden (*European Commission*, 1993). Er zijn daarom veel minder taken die vaders als vanzelfsprekend zullen doen dan taken die moeders als vanzelfsprekend doen. En net als bij de verdeling van huishoudelijk werk wordt lang niet overal een beslissing over genomen, en zal de vanzelfsprekendheid ervoor zorgen dat de moeder de meeste dagelijkse verzorgende taken doet.

Conclusie

Met betrekking tot de inzet van vaders bij het zorgen voor de kinderen blijkt dus ook een aantal psychologische variabelen er mede voor te zorgen dat de bestaande rolverdeling niet eenvoudig is te veranderen. Er bestaat een hardnekkige verbondenheid van de mannelijke identiteit met het kostwinnerschap. Diepgewortelde opvoedingsidealen houden vaak in dat men vindt dat de eigen moeder het allerbeste voor jonge kinderen kan zorgen, en dat een vader in dat opzicht altijd maar de op één na beste ouder is. Voeg daarbij de seksetypeerdheid van verzorgingstaken, en het is duidelijk dat niet valt te verwachten dat uitsluitend het aanbieden van de mogelijkheid tot ouderschapsverlof, soms met een zekere financiële tegemoetkoming, teweeg kan brengen dat vaders opeens in groten getale de dagelijkse verzorging en opvoeding van kinderen ter hand gaan nemen.

Vrouwen in hogere functies

Situatieschets

Er zijn in Nederland (net als elders op de wereld) naar verhouding weinig vrouwen in hogere functies te vinden, zoals al eerder beschreven. Zowel bij de overheid als in het bedrijfsleven geldt: hoe hoger de functie, hoe lager het percentage vrouwen. Dat dit aan het opleidingsniveau zou kunnen liggen, vroeger een geliefde verklaring voor dit verschijnsel, is inmiddels achterhaald. Sinds de jaren tachtig zijn vrouwen en mannen even hoog opgeleid. Weliswaar is het opleidingsniveau van alle vrouwen samen gemiddeld nog iets lager dan dat van alle mannen, omdat de oudere generatie vrouwen nog wel een opleidingsachterstand ten opzichte van mannen had, maar dat vormt geen verklaring

voor het geringe percentage vrouwen in hogere functies. Want hoe hoger de opleiding van vrouwen, hoe hoger de deelname aan de arbeidsmarkt. Uit een vergelijking van gegevens over de percentages vrouwen en mannen in hogere functies (respectievelijk 23 en 29%) met de percentages vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt die de benodigde hogere opleiding hebben (respectievelijk 26 en 23%), bleek dat vrouwen in verhouding tot hun beschikbaarheid ondervertegenwoordigd zijn in de hogere functies (CBS/SZW, 1995, p.38). Dergelijke gegevens over de samenhang van het functieniveau met het onderwijsniveau tonen aan dat de ondervertegenwoordiging van vrouwen niet een kwestie van opleidingsniveau is: alleen in banen waar HBO of WO voor nodig is bestaat een oververtegenwoordiging van mannen. Het ligt ook niet alleen aan het soort opleiding, want juist voor managementfuncties is de specifieke opleiding die men oorspronkelijk heeft gevolgd veelal niet meer zo van belang.

Veronderstellingen en empirie

Omdat er juist op dit gebied nogal wat maatregelen zijn genomen, wordt met name in de populaire pers wel eens verondersteld dat vrouwen dan echt niet kunnen of willen leiding geven. De meeste wetenschappelijke auteurs zijn het er echter over eens dat de verschillen in positie tussen vrouwen en mannen niet verklaard kunnen worden door verschillen in persoonlijkheid of motivatie (o.a. Ellemers, Van den Heuvel & De Gilder, 1996; Melamed & Bozionelos, 1992; Stroh, Brett & Reilly, 1992). Maatregelen die genomen zijn om meer vrouwen door te laten stromen naar hogere functies zijn enerzijds dezelfde als die om vrouwen aan te sporen te gaan of te blijven werken (diverse verlofmogelijkheden, subsidiëring van kinderopvang, stimuleren van deeltijdwerk, ook in hogere functies), anderzijds meer specifieke maatregelen zoals diverse vormen van positieve actie, of, meer recent, het op organisaties gerichte programma *Opportunity in Bedrijf*. Hoewel positieve actie, veelal in de vorm van een voorkeursbeleid voor vrouwen ('bij gelijke geschiktheid wordt de voorkeur gegeven aan een vrouw'), gebaseerd is op de aanname dat er bij selectie van personeel sprake kan zijn van al dan niet bewuste discriminatie, wordt tegelijkertijd de aanname gehandhaafd dat men min of meer objectief vast kan stellen wie de meest geschikte persoon is. *Opportunity in Bedrijf*, gebaseerd op het Britse project *Opportunity 2000*, gaat ervan uit dat bedrijven, om economische redenen, inzien dat het voor de toekomst geen goede strategie is om weinig vrouwen in managementfuncties te hebben en dat bedrijven daarom gemotiveerd zullen zijn om daar iets aan te doen.

Onderzoeksresultaten leiden tot een wat minder optimistische visie. Ten eerste is er sprake van stereotypering van zowel vrouwen en mannen (seksstereotypen) als van hogere managementfuncties. Zoals hiervoor al besproken verwacht men van vrouwen dat ze sociaal, aardig en emotioneel zijn; en van managers dat ze zakelijk en rationeel zijn. De stereotiepe verwachtingen over managers vertonen meer overeenkomst met stereotiepe kenmerken van mannen dan met die van vrouwen (o.a. Heilman et al., 1989; Schein et al., 1996). In de recente managementliteratuur worden sommige eigenschappen die traditioneel als vrouwelijk werden beschouwd, zoals emotionaliteit en intuïtie, aangeprezen als kenmerken van de moderne manager. Daarom wordt, met name in de populaire pers, nu vaak het idee verkondigd dat vrouwen tegenwoordig een grotere kans maken op managementfuncties omdat juist vrouwelijke kwaliteiten zo hoog worden gewaardeerd. Maar menen dat een goede manager sociaal en emotioneel dient te zijn betekent niet automatisch menen dat vrouwen de beste managers zijn. Bij nader onderzoek blijkt namelijk dat die gewenste kwaliteiten vooral in mannen gewaardeerd worden (Fondas, 1997). Bij de beschrijving van een manager in feminiene termen blijkt uit

het taalgebruik dat men toch een man voor ogen heeft. Op een open vraag naar “wat iemand tot een goede manager maakt” komen namelijk antwoorden als: “sociale vaardigheden moet hij zeker ook hebben”; of “hij moet toch wel spontaan overkomen” (Willemsen, 1999).

Seksestereotiepe verwachtingen kunnen een verschillende interpretatie van hetzelfde gedrag van mannen en vrouwen in werksituaties veroorzaken. Een vrouw die in een vergadering evenveel zegt als de gemiddelde man wordt onaardig gevonden (Costrich et al., 1975; Kelly et al., 1980). Vrouwelijke managers die een masculiene, dat wil zeggen directe, taakgerichte manier van leidinggeven hebben worden minder gewaardeerd dan mannelijke managers met zo’n stijl (Eagly, Makhijani & Klonski, 1992; Hull & Umansky, 1997). Een zekere mate van stereotiep-vrouwelijk gedrag van vrouwelijke sollicitanten blijft nodig om een goede indruk te maken (Van Vianen, 1987). Vrouwen die dat achterwege laten worden niet gewaardeerd, vooral niet door vrouwen met wie ze moeten samenwerken (Rudman, 1998). Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de invloed van seksestereotiepe verwachtingen op beoordelingen. Ten gevolge van dergelijke, veelal onbewuste, psychologische processen treedt discriminatie⁴ op: voor hogere functies krijgen vrouwen minder kansen dan mannen met dezelfde achtergrond en ervaring. Men zou dit resultaat enigszins cynisch kunnen samenvatten als: *bij gelijke geschiktheid krijgen mannen de voorkeur*. Deze discriminatie treedt op bij de selectie voor hogere beroepen (Van Vianen, 1987) en ook bij bevorderingen (Fiske et al., 1991).

In tegenstelling tot wat wel eens wordt gedacht zijn seksestereotypen geen goede voorspellers van de eigenschappen van vrouwelijke managers. Hoewel het gemiddelde stereotype van mannen en vrouwen redelijk overeenkomt met de gemiddelde persoonlijkheid en gedrag van mannen en vrouwen zoals gemeten door tests en observaties (Swim, 1994), zijn ze juist niet meer van toepassing op de groep vrouwen die al in het management zitten. Tussen vrouwelijke en mannelijke managers zijn geen verschillen in persoonlijkheid meer te vinden die wel optreden in de gemiddelde bevolking (Melamed & Bozionelos, 1992). Vrouwelijke managers zijn al in zoverre aangepast aan de toch nog overwegend door mannen bepaalde zakenwereld dat ze een combinatie van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen en gedragingen vertonen: dus aanpassing in de zin van wel masculiene eigenschappen maar met behoud van goede vrouwelijke (Sachs, Chrisler & Devlin, 1992).

Discriminatie van vrouwen op basis van seksestereotypen vormt een groot probleem. In de Verenigde Staten is inmiddels ook in juridische procedures vastgesteld dat seksestereotypen het oordeel over vrouwen negatief kunnen beïnvloeden (Fiske et al., 1991). Melamed (1995) schat dat 55% van de verschillen tussen mannen en vrouwen in loopbaansucces toegeschreven moet worden aan seksediscriminatie. Dat is een erg hoge bijdrage van discriminatie, mede gezien het feit dat de bijdrage van discriminatie in dit onderzoek werd afgezet tegen diverse andere plausibele verklaringen zoals verschillen in persoonlijkheidseigenschappen, loopbaankeuzes, economische factoren op de arbeidsmarkt, en structurele kenmerken van de onderzochte organisaties. Andere onderzoekers willen niet zo’n harde conclusie trekken, maar komen er niet uit hoe het kan dat vrouwelijke managers met dezelfde achtergrond en ervaring als hun mannelijke collega’s achterblijven in salaris, zelfs al hebben ze een heel mannelijk loopbaanpatroon gevolgd.

⁴ Met discriminatie wordt hier dus niet alleen opzettelijke discriminatie bedoeld. Ik hanteer de definitie van Richards: discriminatie is uitsluiting op basis van een criterium dat op zichzelf niet relevant is (Richards, 1980, p. 128).

Ze doen *all the right stuff* maar worden toch nooit net zo behandeld als de mannen (Stroh, Brett & Reilly, 1992).

Het valt te verwachten dat die stereotypen over vrouwen en over de 'harde' vereisten van een managementbaan een grotere rol gaan spelen naarmate men hogerop komt. In tegenstelling tot wat veel voorkomt bij het middenniveau van managementfuncties wordt bij hoger management veelal geen assessment toegepast, waarbij vrouwen een eerlijke kans maken (Van Vianen, 1992; Weijerman & Born, 1995), maar simpelweg coöptatie, waarbij persoonlijke voorkeuren, netwerken én vooroordelen vrij spel hebben.

Conclusie

Met betrekking tot de instroom van vrouwen in hogere functies zien we dat de genomen maatregelen weinig rekening houden met het feit dat beslissingen over personen mensenwerk zijn, en daarmee dezelfde feilen kunnen vertonen als allerlei andere menselijke beslissingen die op subjectieve oordelen zijn gebaseerd. Kennis over seksestereotypen en de werking daarvan is wel doorgedrongen bij beleidsmakers, maar in de praktijk wordt er weinig rekening mee gehouden bij de concrete maatregelen. Maar al te gemakkelijk wordt er vanuit gegaan dat verstandige, rationele werkgevers er wel voor zullen zorgen dat dergelijke irrationele processen in hun organisatie geen rol meer kunnen spelen, zoals de achterliggende gedachte bij *Opportunity in Bedrijf* lijkt te zijn. Maar er is meer nodig dan alleen goede bedoelingen om *bias* op grond van seksestereotypen in de beoordeling van mensen tegen te gaan.

Een psychologisch naïef beleid

Samengevat komt de voorgaande verhandeling erop neer dat in emancipatiebeleid veelal een aantal aannames is verwerkt over menselijk gedrag, die op basis van de resultaten van empirisch onderzoek niet zijn te handhaven. Die veronderstellingen betreffen menselijk gedrag met betrekking tot huishoudelijk werk, kinderverzorging en betaald werk; juist die gebieden waarop de speerpunten van emancipatiebeleid zijn gevestigd. Mensen beslissen niet uitsluitend economisch-rationeel, en hebben niet dezelfde preferenties met betrekking tot verschillende huishoudelijke taken, zoals steeds maar weer impliciet wordt verondersteld. Binnen intieme relaties worden de taken niet op een rationele manier verdeeld. Sterker nog, de taken worden vaak nauwelijks verdeeld, men doet op basis van vanzelfsprekendheden wat men denkt dat er nodig is. Ook factoren zoals emoties, stereotypen en identiteit spelen een rol. Dat geldt zowel op het gebied van huishoudelijk werk als in betaald werk, waar mensen anderen beoordelen en hen op basis van hun oordeel al dan niet toegang geven tot een (betere) baan. Kortom, zowel de processen waarlangs een bepaalde situatie tot stand komt als de voorkeuren en vooroordelen die daarbij een rol spelen zijn vaak anders dan wordt verondersteld.

Bovendien geldt bij de verdeling van taken in een gezin dat een individu individuele beslissingen neemt, die hem of haar op dat moment het beste uitkomen. Dat daarbij de optelsom van al die individuele beslissingen een maatschappij met een overwegend traditionele rolverdeling wordt is iets waarmee men bij een individuele beslissing niet of nauwelijks rekening houdt (Deaux & Kite, 1988). Dit verklaart mede waarom er, op macroniveau, zo'n discrepantie kan ontstaan tussen attitudes en gedrag, nog afgezien van het feit dat er met de gebruikelijke algemene attitudevragenlijsten nauwelijks een sterke relatie met concrete gedragingen verwacht kan worden (Eagly, 1992). Voor de selectie van personeel geldt eenzelfde redenering. Ook organisaties werken niet zo volko-

men rationeel; uiteindelijk worden allerlei beslissingen over mensen, over vrouwen en mannen, weer door mensen genomen die ook ten prooi kunnen vallen aan seksestereotypen en de daaruit voortvloeiende beoordelingsfouten. Men kiest voor een vacature of voor een promotie diegene uit die op dat moment de beste lijkt, zonder te beseffen dat het oordeel wie de beste is door allerlei oneigenlijke stereotyperingsprocessen gekleurd kan zijn. Iemand die in principe voor gelijke behandeling van vrouwen en mannen is, kan op basis van een hele reeks van dergelijke losse beslissingen uiteindelijk overwegend mannen aannemen.

Aanbevelingen

Het is voor een psycholoog heel wat eenvoudiger om uit te leggen waarom beleidsmaatregelen weinig effect hebben dan om aan te geven hoe het dan wel moet. In principe komen aanbevelingen er dan natuurlijk op neer dat meer rekening gehouden moet worden met de resultaten van psychologisch onderzoek, en waar dat niet voorhanden is, dat er nader onderzoek gedaan moet worden. Maar ik zal proberen wat specifiek te zijn. Als ik ervan uit mag gaan dat beleidsmakers gemotiveerd zijn om zoveel mogelijk gebruik te maken van bestaande kennis (misschien een wat naïeve veronderstelling?) dan kom ik tot de volgende aanbevelingen.

Veronderstellingen expliciteren

Om met meer succes dan tot nu toe emancipatiebeleid te kunnen voeren is allereerst nodig om de aannames die in beleidsmaatregelen verwerkt zijn over menselijk gedrag te expliciteren, om vervolgens na te gaan hoe realistisch die aannames zijn. Met name de in beleidsvoornemens veronderstelde middel–doelrelaties moeten zoveel mogelijk van te voren worden getoetst aan de hand van (bestaand) onderzoek, of tenminste op hun plausibiliteit worden onderzocht. In de voorafgaande paragrafen is al uiteengezet dat allerlei fundamentele veronderstellingen met betrekking tot de verdeling van betaald en onbetaald werk door individuen en door organisaties onjuist zijn gebleken. Maar er zijn ook meer praktische veronderstellingen die niet zo vanzelfsprekend zijn als veelal wordt aangenomen. Een voor de hand liggende vraag die bijvoorbeeld zelden of nooit hardop wordt gesteld is: leidt meer kinderopvang wel tot meer werken door vrouwen met kinderen? Dit veronderstelde verband is wel één van de meest geliefde mythes in emancipatiebeleid genoemd (Hakim, 1995), omdat het weinige onderzoek waarin is bestudeerd welke rol de beschikbaarheid van kinderopvang heeft bij de beslissing om betaald te (blijven) werken aantoont dat deze rol zeer bescheiden is. Ook als men gebruik maakt van kinderopvang blijft de moeder evenveel tijd aan kinderverzorging besteden, en verandert de tijdsbesteding van mannen nauwelijks (Maassen van den Brink & Groot, 1997).

Er kan geen twijfel over bestaan dat kinderopvang een nuttige voorziening is, die ondersteunend is voor werkende ouders, maar om het als een paradepaardje van emancipatiebeleid te beschouwen is niet terecht, want aan de herverdeling van zorg over mannen en vrouwen draagt kinderopvang niet of nauwelijks bij. Bij het ontwikkelen van beleidsmaatregelen dient er, kortom, niet te veel te worden vertrouwd op indirecte beïnvloedingsmethoden die een hele reeks van veronderstellingen in zich bergen. Zo is bijvoorbeeld duidelijk geworden dat een beleid dat ertoe leidt dat vrouwen minder tijd voor het huishouden hebben niet automatisch tot een verandering in het gedrag van mannen leidt.

Met zaken als ouderschapsverlof en kinderopvang wordt door de overheid praktische steun geboden voor het combineren van werk- en gezinstaken. Vaak wordt er echter meer indirect gewerkt. Zo is recent geprobeerd, door middel van grote publiciteitscampagnes ("Wie is die man die hier op zondag het vlees komt snijden?") veranderingen aan te brengen in de attitude ten opzichte van sekserollen, in het genoemde voorbeeld de attitude van mannen ten opzichte van hun vaderrol. Nog steeds geldt de veronderstelling dat men attitudes moet beïnvloeden om gedrag te veranderen, op zich al een wat naïeve veronderstelling omdat het verband tussen attitudes en gedrag wel wat complexer is. Maar bovendien is er in Nederland juist met die attitudes weinig mis, ze leiden alleen meer tot goede bedoelingen dan tot daadwerkelijke gedragsveranderingen (Willemsen, 1994). Maatregelen die op concreet gedrag zijn gericht, zullen meer kans op succes hebben.

Doelgroep en doelgebied

Er is in het Nederlandse emancipatiebeleid vaak een discrepantie opgetreden tussen het gebied waar het beleid op is gericht en het gebied waar maatregelen betrekking op hebben. De meest gebruikte maatregel om vrouwen aan het *werk* te krijgen en te houden is kinderopvang, een maatregel die op *zorgen* gericht is. De enige wettelijke maatregel die tot nu toe is genomen om vaders meer te laten *zorgen* is ouderschapsverlof, een door de werkgever uit te voeren maatregel, alleen beschikbaar voor werknemers, en daardoor vooral aan *arbeid* gekoppeld. Overigens geldt dit laatste voor bijna alle maatregelen, ze zijn over het algemeen gericht op werknemers.

Het grootste deel van de emancipatiemaatregelen heeft vrouwen als doelgroep. Vrouwenlevens zijn echter enorm veranderd de laatste vijftig jaar. Was destijds nog het allesoverheersende patroon dat een vrouw stopte met werken zodra ze trouwde, daarna snel een aantal kinderen kreeg, en haar hele verdere leven huisvrouw bleef, nu komt een dergelijke levensloop bijna niet meer voor. Vrouwen houden niet op met werken omdat ze een man hebben, ze verminderen hun arbeidsparticipatie hoogstens na de geboorte van het eerste of tweede kind, dat ze krijgen als ze bijna 30 zijn. Mannen daarentegen kenden zowel toen als nu het patroon dat ze aan het einde van de opleiding een voltijdse baan zoeken en hun hele verdere werkzame leven voltijds blijven werken, ongestoord door veranderingen in de huwelijkse staat of in het gezin. De meeste emancipatiemaatregelen blijven echter gericht op die al zo veranderde vrouwen. Het is ondertussen de vraag of dat nog wel de meest voor de hand liggende doelgroep is.

Een probleem vormt ook de inconsistentie tussen diverse takken van overheidsbeleid. Er wordt wel een nieuwe definitie van de werknemer gehanteerd als iemand met zowel werk- als zorgtaken, maar geen nieuwe definitie van de burger (m/v) die zowel werk- als zorgverplichtingen heeft. Waar de overheid enerzijds veel geld steekt in emancipatiebeleid, kunnen anderzijds basisscholen, die toch ook uit overheidsgeld worden bekostigd, ongestraft verkondigen dat zij niet dienen om het werken van ouders mogelijk te maken, zoals in de recente discussie over de arbeidstijdverkorting van onderwijzend personeel herhaaldelijk naar voren is gebracht. Ook in de recente nota *Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg* valt op dat nog steeds uitsluitend vanuit de werknemer gedacht wordt. Zo wordt zorgen natuurlijk nooit net zo belangrijk als werken.

Verschillend of gelijk?

Heel kort wil ik in dit bestek aan de orde stellen dat een fundamenteel probleem zou kunnen zijn dat er in emancipatiebeleid tegelijkertijd met twee verschillende vrouwbeelden wordt gewerkt. In beleidsmaatregelen met betrekking tot betaald werk gaat men er

vanuit dat er 'nieuwe' vrouwen bestaan, die net zo goed opgeleid, net zo geschikt en net zo ambitieus zijn als mannen. Deze veronderstelde gelijkheid vormt ook de rechtvaardiging voor een voorkeursbeleid of een positieve-actie beleid: het is onrechtvaardig dat er geen evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen is als beide groepen even geschikt zijn. Dit beleid gaat dus, impliciet of expliciet, uit van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vanuit deze veronderstelde *gelijkheid* wordt voor vrouwen fulltime werken als maat voor volledige emancipatie gebruikt.

Met betrekking tot zorg wordt er echter van uitgegaan dat vrouwen nog "traditionele" vrouwen zijn, die vooral gericht zijn op het moederschap. Maatregelen dienen dan ook vaak om de combinatie van arbeid en zorg voor hen mogelijk te maken. Ook in nota's over emancipatiebeleid wordt de verantwoordelijkheid voor de zorg voor kinderen nog als vanzelfsprekend aan vrouwen toebedacht. Met betrekking tot de zorg voor kinderen worden vrouwen en mannen dus als *verschillend* van elkaar beschouwd. Vanuit deze verschilgedachte werpen veel maatregelen vrouwen terug op de moederrol. Soms zijn faciliteiten zelfs uitsluitend toegankelijk voor vrouwen. In sommige bedrijfstakken geldt bijvoorbeeld een CAO waarin is vastgesteld dat plaatsen in de bedrijfscreche alleen beschikbaar zijn voor kinderen van vrouwelijke werknemers.

Zo krijgen vrouwen vanuit één beleid tegenstrijdige boodschappen en kan het geen verwondering wekken dat volledig succes al bij voorbaat is uitgesloten.

Toekomstanalyses

Voorals er geen empirisch onderzoek voorhanden is, kan het nuttig zijn om van tevoren door deskundigen systematisch na te laten gaan wat de mogelijke gevolgen zijn van de voorgenomen maatregel bij bepaalde doelgroepen. De Emancipatie-Effectrapportage is een instrument, bedoeld om beleidsmaatregelen op andere gebieden dan emancipatie te onderwerpen aan zo'n analyse vooraf om na te gaan of er geen nadelige neveneffecten voor emancipatie optreden (Verloo & Roggeband, 1994). Merkwaardig genoeg is men niet op het idee gekomen dat het nuttig zou kunnen zijn om ook voorgenomen maatregelen op het gebied van emancipatiebeleid aan een dergelijke analyse te onderwerpen. Alleen Keuzenkamp (1995) heeft een "toekomstanalyse" toegepast op het emancipatiebeleid als geheel.

Ook voor afzonderlijke maatregelen of beleidsonderdelen zou dit buitengewoon nuttig kunnen zijn. Dan bestaat er tenminste ook de kans dat er geen onbedoelde effecten optreden. Zo is in Nederland met de toename van de betaalde arbeid door vrouwen de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen drastisch omhoog gegaan en ligt die nu op 29 jaar, alweer een record dat door velen, met name ook uit gezondheidsoogpunt, niet wenselijk wordt geacht. In een aantal landen is, in een analyse achteraf, gebleken dat het systeem van kinderopvang het moederschapsideaal niet ondergraaft maar juist in stand houdt, omdat de opvang en verzorging van jonge kinderen bijna uitsluitend door vrouwen ("moederssubstituten") wordt gedaan (Windebank, 1996). Niet verrassend gezien de heersende moederschapsideologie en de sekstereotypering van zorgtaken, wel iets waarmee in het beleid geen rekening wordt gehouden. Een systematische effectevaluatie vooraf, waarin ook rekening wordt gehouden met de resultaten van gedragswetenschappelijk onderzoek, zou dergelijke neveneffecten aan het licht kunnen brengen. Een Emancipatie-Effectrapportage wordt nu meestal toegepast op grond van inzichten uit de maatschappijwetenschappen (sociologie, economie), maar kennis uit de gedragswetenschappen wordt daarbij vaak over het hoofd gezien. Naar mijn mening een ommissie die nodig gecorrigeerd moet worden.

Toepassen van resultaten psychologisch onderzoek

Lang niet alle kennis die is opgedaan in psychologisch onderzoek leent zich voor onmiddellijke toepassing. Met name de kennis over besluitvorming in huishoudens heeft veel inzicht gegeven in onjuiste veronderstellingen maar dat betekent niet dat het duidelijk is hoe die hoogst particuliere besluitvorming beïnvloed kan worden. Iets dergelijks geldt voor de kennis over moederschapsideologie en zorgende vaders. Bovendien heeft de psychologie zich juist op dit terrein ook vaak zodanig door de geldende vanzelfsprekendheden laten meeslepen dat er sprake is geweest van seksistisch onderzoek (Noordenbos & Willemsen, 1996). Psychologie heeft een lange traditie van “*mother blaming*” (Caplan & Hall-McCorquodale, 1985). Van Freud tot Bowlby en lang daarna is alles wat er mis kon gaan met kinderen en volwassenen geweten aan een slechte opvoeding door, of afwezigheid van, de moeder; de invloed (of afwezigheid) van de vader werd niet eens bestudeerd. Nog steeds blijkt het moeilijk te zijn om niet-stereotiep onderzoek te doen: ook een nieuw verschijnsel als zorgend vaderschap wordt vaak heel seksistereotiep bestudeerd (Willemsen, 1994b).

Zoals hierboven al is aangegeven, kan in het algemeen wel worden gesteld dat beleid dat gedrag rechtstreeks probeert te beïnvloeden, bijvoorbeeld door er een geldelijke beloning aan te koppelen (zoals bij overheidsinstellingen voor ouderschapsverlof) een grotere kans van slagen heeft dan beleid dat de toch al zo geëmancipeerde attitudes probeert nog meer te veranderen.

Het veranderen van stereotypen is in het algemeen geen eenvoudige zaak, ze blijken vaak resistent tegen allerlei informatie. Dat geldt vooral voor seksistereotypen, die vanaf jonge leeftijd worden opgebouwd en ingeslepen, veel worden toegepast, en buitengewoon moeilijk te zijn veranderen (Fischer et al., 1993; Fiske & Stevens, 1993). Zo nu en dan een reclamespotje zal, gezien de alomtegenwoordigheid van seksistereotypen, in elk geval niet veel uithalen. Zo was bijvoorbeeld te voorspellen dat een reclamespot, bedoeld om de stereotiep-mannelijke connotatie van technische beroepen als loodgieter te doorbreken, weinig effect zou hebben omdat deze meestal aangeboden werd tussen enerzijds reclame voor een wasmiddel waarin moeder de vieze hemden van haar voetballende zoons en echtgenoot in de wasmachine stopt, en anderzijds reclame voor een afwasmiddel die laat zien hoe een vrouw met een theelepels afwasmiddel een hele vaat schoon krijgt.

Uiteindelijk effectiever dan te proberen rechtstreeks stereotypen te veranderen is het om te proberen de seksistereotiepe rol- en taakverdeling, waar seksistereotypen immers op gebaseerd zijn (Eagly & Steffen, 1984), te veranderen. Het ligt meer voor de hand zich te richten op concrete situaties en deze zo te wijzigen dat minder verschillen in rolverdeling maken dat er (uiteindelijk) minder stereotypering optreedt: een gelijkere verdeling van betaald en onbetaald werk, meer zorgende vaders, meer vrouwen in hoge functies. Te verwachten is dat op de lange duur, naarmate er meer vrouwen in hogere posities komen, daar in elk geval seksistereotypen wat minder gemakkelijk toegepast zullen worden, óók omdat mensen in hogere posities minder gestereotypeerd worden omdat degenen in lagere posities er baat bij hebben deze machtige personen zo accuraat mogelijk waar te nemen (Fiske, 1993).

Uit diverse internationale onderzoeken is inmiddels wel bekend dat er aan bepaalde voorwaarden voldaan moet worden om positieve actie ook voor de betreffende vrouwen tot een succes te maken. Zo is het bijvoorbeeld beter (en effectiever voor het doorbreken van seksistereotypen) om meer vrouwen in hogere functies bij elkaar op een afdeling te plaatsen dan verspreid over de organisatie, om de negatieve effecten van de solo-rol tegen te gaan. Het gaat te ver om hier meer van dergelijke specifieke adviezen te geven; zie bij-

voorbeeld Willemsen (1991) voor andere aanbevelingen. Er is in Nederland naar verhouding weinig onderzoek gedaan naar de vraag hoe men een of andere vorm van positieve actie het beste kan aanpakken. Dat alleen een zinnetje zoals *vrouwen worden uitdrukkelijk verzocht te solliciteren* niet helpt is inmiddels overduidelijk. Over enkele aspecten van de procedure is wel wat experimenteel onderzoek gedaan (o.a. Monteban & Vrugt, 1990; Willemsen & Van der Vinne, 1993; Zwaan & Willemsen, 1993). Uit dergelijke onderzoeken blijkt dat er weliswaar weerstand tegen positieve actie bestaat, vooral bij zittende medewerkers als het een voorkeursbeleid bij bevorderingen betreft, maar dat een professionele aanpak tot goede resultaten kan leiden. Naar mijn smaak is het idee van positieve actie, in de zin van een actieve strategie, een professioneel uitgevoerd daadwerkelijk voorkeursbeleid, te snel opgegeven als door de overheid aanbevolen strategie, en vervangen door het vrijblijvende *Opportunity in Bedrijf*, waarbij ervan uitgegaan wordt dat bedrijven zelf inzien dat het in hun eigen belang is als ze meer vrouwen in hogere functies aannemen. En dat terwijl uit de ervaring in Engeland met het programma *Opportunity 2000*, waar het Nederlandse project op is gebaseerd, duidelijk is geworden dat zo'n strategie na een aantal jaren nog maar weinig effect heeft (Bagillhole, 1998; zie ook Van Doorne-Huiskes & Willemsen, 1997, pp. 224-225).

Het is mijns inziens nog maar de vraag of het bevorderen van deeltijdwerk in hoge functies als effect zal hebben dat meer vrouwen in die functies terechtkomen. Omdat deeltijdwerk typisch vrouwelijk is, zal het vrouwelijke benadrukt worden, zodat seksereotypen saillant worden. Hoe stereotieper een situatie is, hoe meer de desbetreffende stereotypen ook worden toegepast (Deaux & Major, 1987). Werken in deeltijd past juist niet bij het stereotiep beeld over de manager, waarvan de permanente beschikbaarheid deel uitmaakt. Te verwachten valt dus dat in deeltijd werkende vrouwelijke managers wel aardig gevonden worden, omdat ze zich gedragen zoals dat hoort voor vrouwen, maar dat ze niet als erg competente gemotiveerde managers zullen worden gezien.

Nieuw benodigd onderzoek

Om gefundeerde maatregelen te kunnen nemen, zou niet alleen beleidsonderzoek maar ook psychologisch onderzoek gedaan moeten worden om de effecten van bepaalde maatregelen te kunnen voorspellen, of om achtergrondkennis te leveren voor nieuw te bedenken maatregelen. Zo zou het hierboven reeds gememoreerde feit dat nog steeds niet duidelijk is hoe beslissingen van vrouwen met kinderen om te blijven of te gaan werken samenhangen met de beschikbaarheid van kinderopvang, aanleiding moeten zijn tot gedegen onderzoek. De vraagstelling zou kunnen zijn: maakt de beschikbaarheid van kinderopvang dat vrouwen besluiten te gaan werken, of te blijven werken na de geboorte van een kind, of komt eerst de beslissing om te werken, en zorgen vrouwen en/of mannen er vervolgens voor dat er dan op de een of andere manier, betaald of onbetaald, kinderopvang komt?

Meer in het algemeen geldt dat meer inzicht nodig is in de wijze waarop in gezinnen beslissingen over werken en zorgen of over de taakverdeling als geheel genomen of juist niet worden genomen, en met name welke rol beleidsmaatregelen (gesubsidieerde kinderopvang, verlofregelingen etc.) daarbij spelen. Dat er geen sprake is van puur rationele besluitvorming volgens simpele economisch-rationele modellen staat voor de meeste onderzoekers wel vast. Hoe het dan wel precies gaat, en welke aangrijpingspunten er zijn om eventueel gewenste veranderingen door te voeren, daarover bestaat veel minder consensus. Het spreekt vanzelf dat hierbij ook de specifieke rol van vaders aan de orde gesteld moet worden, want daarnaar is in Nederland nog weinig degelijk psychologisch onderzoek verricht.

Op het gebied van het betaalde werk, en vooral over vrouwen in hogere functies, is meer psychologische kennis aanwezig. Over één van de oorzaken van de verschillende posities van mannen en vrouwen, de invloed van seksestereotypen op de waarneming en beoordeling van (beoogde) werknemers of managers, is een overvloed aan publicaties beschikbaar, zoals misschien al is gebleken uit de bescheiden selectie die bij het betreffende onderdeel besproken is. Maar ook over mogelijke remedies is veel onderzoek beschikbaar. Enerzijds betreft dit het tegengaan van de invloed van stereotypen tijdens beslissingen, dat een heel nieuw vakgebied lijkt te worden (zie bijvoorbeeld Monteith, Sherman & Devine, 1998), en anderzijds positieve actie, waarover veel voor de praktijk relevant onderzoek bestaat, zowel met betrekking tot vrouwen als met betrekking tot etnische minderheden. Op deelgebieden zijn Nederlandse overzichten beschikbaar (Ellemers et al., 1996; Vonk & Ellemers, 1993; Willemsen, 1991, 1998). Over dit onderwerp zou het allereerst nuttig zijn een uitgebreide overzichtsstudie te verrichten, en vervolgens enige kleinere studies die rekening houden met de specifieke Nederlandse context en wetgeving.

Meer basaal, of zo men wil meer fundamenteel, onderzoek dat in Nederland, met de genoemde progressieve attitudes, nuttig zou zijn, is het ontwikkelen van een nieuw, aan de Nederlandse context aangepast instrumentarium om sekserolattitudes, seksestereotypen, sekse-identiteit, en seksisme te meten. Er zijn wel een paar van dergelijke nieuwe instrumenten beschikbaar (VanYperen & Buunk, 1991; Willemsen & Fischer, 1997) maar het betreft verspreide instrumenten die nauwelijks door anderen worden overgenomen of voortgezet.

Ten slotte

Het moge duidelijk zijn dat op het moment bij beleidsmakers nog niet optimaal gebruik wordt gemaakt van de bestaande psychologische kennis. En ook, dat er nog niet voldoende onderzoek is gedaan naar psychologische factoren die het succes van emancipatiebeleid mede kunnen bepalen. Dat zou men als een treurige stand van zaken kunnen beschouwen, maar er is ook een meer optimistische kijk op deze situatie mogelijk. Recent onderzoek met een groep emancipatie-experts in Nederland als respondenten heeft namelijk ook aangetoond dat volgens hen het beleid weinig invloed heeft gehad op de verdeling van betaald en onbetaald werk (Vossen, Frinking & Willemsen, 1998). Misschien zijn bepaalde veranderingen in een meer egalitaire richting, zoals het meer gaan werken door vrouwen, autonome trends die toch wel doorzetten, met of zonder emancipatiebeleid. Emancipatiebeleid kan zich dan beperken tot het ondersteunen van die trends en slechts "flankerend beleid" opzetten, ter ondersteuning van het emancipatieproces én ter voorkoming van ongewenste gevolgen zoals dubbele belasting voor vrouwen. Zo'n trendvolgende stijl is volgens Niphuis-Nell en Brouwer (1995) inderdaad kenmerkend voor het Nederlandse emancipatiebeleid. Gezien het gebrek aan kennis over de effecten van specifieke maatregelen én over de manier waarop vrouwen en mannen in gezinnen komen tot een taakverdeling is een dergelijk volg-beleid, zeker op het gebied van de verdeling van taken in huishoudens, misschien wel het verstandigste. Met betrekking tot het tegengaan van de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in hogere functies is echter inmiddels voldoende kennis beschikbaar om een meer actief beleid te voeren.

Literatuurverwijzingen

- Almeida, D.M., & Kessler, R.C. (1998). 'Everyday stressors and gender differences in daily distress', *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 670-680.
- Bagilhole, B. (1998). 'Recent initiatives with regard to the division of paid and unpaid work between women and men: The role of social partners in the U.K'. In G.A.B. Frinking & T.M. Willemsen (Eds), *The role of social partners in the redivision of paid and unpaid work. An international comparison*. Tilburg: Work and Organization Research Center (KUB), WORC Report 98.05.002/6.
- Bem, S.L. (1974). 'The measurement of psychological androgyny', *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, pp. 155-162.
- Biernat, M., & Wortman, C. (1991). 'Sharing of home responsibilities between employed women and their husbands', *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 844-860.
- Caplan, P.J., & Hall-McCorquodale, I. (1985). 'Mother blaming in major clinical journals', *American Journal of Orthopsychiatry*, 55, pp. 345-353.
- Centraal Bureau voor de Statistiek/Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1995). *Emancipatie in cijfers 1995*. Den Haag, SZW.
- Costrich, N., Feinstein, J., Kidder, L., Marecek, J., & Pascale, L. (1975). 'When stereotypes hurt: Three studies of penalties for sex-role reversals' in *Journal of Experimental Social Psychology*, 11, pp. 520-530.
- Crosby, F. (1982). *Relative deprivation and working women*. New York: Oxford University Press.
- Deaux, K., & Kite, M.E. (1988). 'Thinking about gender'. In B. B. Hess & M. M. Ferree (Eds.), *Analyzing gender*, pp. 92-117. Newbury Park: Sage.
- Deaux, K., & Major, B. (1987). 'Putting gender into context: An interactive model of gender-related behavior', *Psychological Review*, 94, pp.369-389.
- Denmark, E.L., Shaw, J.S., & Ciali, S.D. (1985). 'The relationship between sex roles, living arrangements and the division of household responsibilities', *Sex Roles*, 12, pp. 617-625.
- Doorne-Huiskes, A. van, & Willemsen, T.M. (1997). 'Time allocation as a major issue'. In K. Tijdens, A. van Doorne-Huiskes, & T.M. Willemsen (Eds.), *Time allocation and gender. The relationship between paid labour and household work* (pp. 213-229). Tilburg: Tilburg University Press.
- Doyle, J.A. (1989). *The male experience*, 2nd. ed. Dubuque, IA: William C. Brown, 1989.
- Duncan, S. (1996). 'Obstacles to a successful equal opportunities policy in the European Union', *European Journal of Women's Studies*, 3, pp. 399-422.
- Eagly, A.H. (1992). 'Uneven progress: Social psychology and the study of attitudes', *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, pp.693-710.
- Eagly, A.H., Makhijani, M.G., & Klonsky, B.G.(1992). 'Gender and the evaluation of leaders: A meta-analysis', *Psychological Bulletin*, 111, pp. 3-22.
- Eagly, A.H., & Steffen, V.J. (1984). 'Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles', *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, pp. 735-754.
- Ellemers, N., Heuvel, H. van den, & Gilder, D. de (1996). 'Doorstroomproblemen van vrouwen in organisaties: een gebrek aan motivatie of een gevolg van seksstereotiepe denkbeelden?', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 51, pp. 235-244.

- European Commission (1993). *Europeans and the family. Results of an opinion survey*. Brussels: Eurobarometer. Eurostat (1995). *Women and men in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Fischer, A., Frankenhuyzen, C. van, Rojahn, K., & Willemsen, T. (1993). 'De hardnekkigheid van sekse als sociale categorie, een socio-cognitieve benadering van sekse', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 14, pp. 295-310.
- Fiske, S.T. (1993). 'Controlling other people: The impact of power on stereotyping', *American Psychologist*, 48, pp. 621-628.
- Fiske, S.T., Bersoff, D.N., Borgida, E., Deaux, K., & Heilman, M.E. (1991). 'Social science research on trial: Use of sex stereotyping research in Price Waterhouse v. Hopkins', *American Psychologist*, 46, pp. 1049-1060.
- Fiske, S.T., & Stevens, L.E. (1993). 'What's so special about sex? Gender stereotyping and discrimination'. In S. Oskamp & M. Constanzo (Eds.), *Gender issues in contemporary society* (pp 173-196). Newbury Park: Sage.
- Fondas, N. (1997). 'Feminization unveiled: Management qualities in contemporary writings', *Academy of Management Review*, 22, pp. 257-282.
- Gerson, K. (1993). *No man's land. Men's changing commitments to family work*. New York: Basic Books.
- Gunter, N.C., & Gunter, B.G. (1990). 'Domestic division of labor among working couples. Does androgyny make a difference?', *Psychology of Women Quarterly*, 14, pp. 355-370.
- Hakim, C. (1995). 'Five feminist myths about women's employment', *British Journal of Sociology*, 46, pp. 429-455.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Heilman, M.E., Block, C.J., Martell, R.F., & Simon, M.C. (1989). 'Has anything changed? Current characterizations of men, women, and managers', *Journal of Applied Psychology*, 74, pp. 935-942.
- Hochschild, A. (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Hull, R.P., & Umansky, P.H. (1997). 'An examination of gender stereotyping as an explanation for vertical job segregation in public accounting', *Accounting, Organizations and Society*, 22, 507-528.
- International Labour Office (ILO) (1997). 'Labour force participation: Women in professional and managerial jobs'. Chapter 1 in *Breaking through the glass ceiling: Women in management*. Geneva: International Labour Office.
- Jaarboek Emancipatie '99. *Wie zorgt in de 21e eeuw?* Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Jacobs, M.J.G. (1999). *Effects of policies and gender role attitudes on the division of paid and unpaid work within households*. Tilburg: WORC Paper 99.03.004/6.
- Kangasharju, R., & Lindgren, J. (1995). 'Division of paid and unpaid labour in Finland'. In T.M. Willemsen & G.A.B. Frinking (Eds.). *Work and family in Europe: The role of policies* (pp. 29-43). Tilburg, Tilburg University Press.
- Kelly, J.A., Kern, J.A., Kirkly, B.G., Patterson, J.N., & Keane, T.M. (1980). 'Reactions to assertive versus unassertive behavior: Differential effects for males and females and implications for assertiveness training', *Behavior Therapy*, 11, pp. 670-682.
- Keuzenkamp, S. (1995). *Emancipatiebeleid en de levensloop van vrouwen. Een toekomstanalyse*. Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Kluwer, E.S. (1998). *Marital conflict over the division of labor: When partners become parents*. Groningen: auteur. Dissertatiereeks Kurt Lewin Instituut 1998-4.

-
- Lange, A., Hageman, W., Markus, E., Vriend, M., & Hanewald, G. (1990). 'Statusverschillen, traditionaliteit en harmonie binnen het huwelijk'. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 45, pp. 214-220.
- Maassen van den Brink, H., & Groot, W. (1997). 'Parental time allocation and day care'. In K. Tijdens, A. van Doorne-Huiskes, & T. Willemsen (Eds.), *Time allocation and gender. The relationship between paid labour and household work* (pp. 79-96). Tilburg: Tilburg University Press.
- Major, B. (1987). 'Gender, justice, and the psychology of entitlement'. In P. Shaver & C. Hendrick (Eds.), *Review of Personality and Social Psychology*, Vol. 1, pp. 124-148). Newbury Park: Sage.
- Major, B. (1993). 'Gender, entitlement, and the distribution of family labor', *Journal of Social Issues*, 49, pp. 141-159.
- Melamed, T. (1995). 'Barriers to women's career success: Human capital, career choices, structural determinants, or simply sex discrimination', *Applied Psychology, An International Review*, 44, pp. 295-314.
- Melamed, T., & Bozionelos, N. (1992). 'Gender differences in the personality features of British managers', *Psychological Reports*, 71, pp. 979-986.
- Mikula, G., Freudenthaler, H.H., Brennacher-Kroll, S., & Schiller-Brandl, R. (1997). 'Arrangements and rules of distributions of burdens and duties: The case of household chores', *European Journal of Social Psychology*, 27, pp. 189-208.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1999). *Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg (Deel I en II)*. Den Haag: Ministerie SZW.
- Monteban, H., & Vrugt, A. (1990). 'Weerstand tegen de voorkeursbehandeling van vrouwen bij werving en selectie voor wetenschappelijke staffuncties', *Universiteit en Hogeschool*, 36, pp.280-287.
- Monteith, M.J., Sherman, J.W., & Devine, P.G. (1998). 'Suppression as a stereotype control strategy', *Personality and Social Psychology Review*, 2, pp. 63-82.
- Niphuis-Nell, M., & Brouwer, I. (1995). 'Policies for combining and redistributing paid and unpaid work: The case of the Netherlands'. In T.M. Willemsen & G.A.B. Frinking (Eds.). *Work and family in Europe: The role of policies*, pp. 129-150. Tilburg, Tilburg University Press.
- Noordenbos, G., & Willemsen, T.M. (1996). 'Sekse en de methodologie van psychologisch onderzoek'. In T. Top & J. Heesink (Red.), *Psychologie en sekse, 2e druk*, pp. 12-28. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Richards, J.R. (1980). *The sceptical feminist*. Harmondsworth, UK: Penguin.
- Rossilli, M. (1997). 'The European Community's policy on the equality of women. From the Treaty of Rome to the present', *European Journal of Women's Studies*, 4, pp. 63-82.
- Rudman, L.A. (1998). 'Self-promotion as a risk factor for women: The costs and benefits of counterstereotypical impression management', *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, pp. 629-645.
- Sachs, R., J.C. Chrisler, & A.S. Devlin (1992). 'Biographic and personal characteristics of women inmanagement', *Journal of Vocational Behavior*, 41, pp. 89-100.
- Schein, V.E., Mueller, R., Lituchy, T., & Liu, J. (1996). 'Think manager—think male: A global phenomenon?', *Journal of Organizational Behavior*, 17, pp. 33-41.
- Shaw, S.M. (1988). 'Gender differences in the definition and perception of household labor', *Family Relations*, 37, pp. 333-337.
- Spaans, J., & Werf, C. van der (1994). *Evaluatie van de Wet op het ouderschapsverlof. Onderzoek onder (potentiële) verlofgangers*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA.

- Spence, J.T., & Helmreich, R.L. (1972). 'The Attitudes towards Women Scale: An objective instrument to measure attitudes toward the rights and roles of women in contemporary society', *Catalog of Selected Documents in Psychology*, 2, p. 66.
- Stroh, L.K., Brett, J. M., & Reilly, A.H. (1992). 'All the right stuff: A comparison of female and male managers' career progression', *Journal of Applied Psychology*, 77, pp. 251-260.
- Suls, J., Gastorf, J., & Lawhon, J. (1978). 'Social comparison choices for evaluating a sex- and age-related ability', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, pp. 102-105.
- Swim, J.K. (1994). 'Perceived versus meta-analytic effect sizes: An assessment of the accuracy of gender stereotypes', *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 21-36.
- Swim, J.K., Aikin, K.J., Hall, W.S., & Hunter, B.A. (1995). 'Sexism and racism: Old-fashioned and modern prejudices', *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, pp. 199-214.
- Thompson, L. (1991). 'Family work: Women's sense of fairness', *Journal of Family Issues*, 12, pp. 181-196.
- United Nations Development Programme (UNDP). (1995). *Human Development Report 1995*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Development Programme (UNDP). (1998). *Human Development Report 1998*. Oxford: Oxford University Press.
- VanYperen, N.W., & Buunk, B.P. (1991). 'Equity theory and exchange and communal orientation from a cross-national perspective', *Journal of Social Psychology*, 131, pp. 5-20.
- Verloof, M., & Roggeband, C. (1994). *Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Vianen, A.E.M. van (1987). *Het selectie-interview*. Leiden: dissertatie.
- Vianen, A.E.M. van (1992). 'Beter selecteren: meer kansen voor vrouwen'. In M.I. Demenint en C.E. Disselen (Red.), *Vrouwen, leiderschap en management*, pp. 97-107. Utrecht: Lemma.
- Vinne, H. van der (1998). *Eerlijk is eerlijk. Over de rechtvaardigheid van de taakverdeling binnen huishoudens*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Vinne, H. van der, & Willemsen, T.M. (1996). 'Tweeverdieners verklaren hun taakverdeling: een exploratief onderzoek naar rechtvaardigheid in het huishouden', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 51, pp. 62-71.
- Vonk, R., & Ellemers, N. (1993). 'De invloed van sekse-stereotypen op oordelen over mannen en vrouwen', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 48, pp. 213-225.
- Vossen, A.P., Frinking, G.A.B., & Willemsen, T.M. (1998). 'Overheidsmaatregelen en de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid. De visie van deskundigen', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 14, pp. 357-370.
- Weijerman, E.A.P., & Born, M.Ph. (1995). 'De relatie tussen sekse en assessment center beoordelingen', *Gedrag en Organisatie*, 8, pp. 284-291.
- Willemsen, T.M. (1991). 'Positieve actie voor vrouwen. Een fundamentele oplossing', *De Psycholoog*, 26, pp. 213-219.
- Willemsen, T.M. (1994). 'Aan goede bedoelingen geen gebrek. Over individualisme en solidariteit in huwelijksrelaties'. In A. van den Broek & B. Seuren (Eds), *Individualisme en solidariteit*, pp. 35-46. Tilburg: Tilburg University Press. (a)
- Willemsen, T.M. (1994). 'Hollandse nieuwe? Over de Nederlandse context van "nieuwe vaders"', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 15, pp. 466-477. (b)
- Willemsen, T.M. (1997). 'Dutch women and men between egalitarianism and traditionality'. In G.A.B. Frinking & T.M. Willemsen (Eds.), *Dilemmas of modern family life*, pp. 5-16. Amsterdam: Thesis.
- Willemsen, T.M. (1998). 'Vrouwelijke en mannelijke managers: zijn er verschillen?',

-
- De Psycholoog*, 33, pp. 438-443.
- Willemsen, T.M. (1999). *Sex typing of the succesful manager—A stereotype reconsidered*. Ongepubliceerd manuscript.
- Willemsen, T.M., & Fischer, A.H. (1997). 'De Nederlandse Sekse-Identiteit Vragenlijst (NSIV)', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 52, pp. 126-130.
- Willemsen, T.M. & Frinking, G.A.B. (Eds.) (1995). *Work and family in Europe: The role of policies*. Tilburg, Tilburg University Press.
- Willemsen, T.M., & Vinne, H. van der (1993). 'Voorkeursbehandeling van vrouwen bij selectieprocedures: een professionele oplossing', *Gedrag en Organisatie*, 6, pp. 400-411.
- Windebank, J. (1996). 'To what extent can social policy challenge the dominant ideology of mothering? A cross-national comparison of Sweden, France and Britain', *Journal of European Social Policy*, 6, pp. 147-161.
- Zwaan, M., & Willemsen, T.M. (1993). 'Sekserollen, seksestereotypen en houding ten opzichte van positieve actie', *Gedrag en Organisatie*, 6, pp. 220-232.

Bram Buunk en Pieterneel Dijkstra

Sociale psychologie

op het scharnierpunt van maatschappijwetenschappen en biologie

Sociale psychologie als een fundamentele gedragswetenschap

De sociale psychologie is een deeldiscipline van de psychologie die zich primair bezighoudt met de mens als sociaal wezen. De sociale psychologie richt zich op het sociale gedrag bij de mens – bijvoorbeeld volgzzaamheid, agressie, altruïsme en discriminatie – en op de cognitieve processen die daarmee verband houden, bijvoorbeeld het vertekend waarnemen van zichzelf en anderen. Vrijwel alle vormen van beleid hebben op de één of andere manier te maken met het sociale gedrag van de mens, bijvoorbeeld omdat men juist dat gedrag door regelgeving beoogt te veranderen, of omdat men door gebruikmaking van sociale factoren – zoals het creëren van een positieve norm – gewenst gedrag probeert te bevorderen. Toch komt de potentiële bijdrage van de sociale psychologie aan het beleid vaak onvoldoende uit de verf. Dat ligt onder meer aan het feit dat beleidsmakers en beleidsuitvoerders zelf vaak een achtergrond hebben vanuit de economische, juridische, beleids- of bestuurswetenschappen. Bij mensen met een dergelijke achtergrond bestaan vaak incorrecte beelden van de gedragswetenschappen, meer specifiek van vooral de sociale psychologie. Enerzijds overheerst het beeld van een sociale psychologie als een wetenschap die zich vooral bezighoudt met intrapsychische ('Freudiaanse') processen, en daarbij hoofdzakelijk de 'diepte' ingaat. De sociale psychologie zou daarvoor voornamelijk op microniveau functioneren en dermate individueel en persoonsgebonden zijn dat zij weinig aangrijpingspunten biedt voor toepassing in het proces van de beleidsvorming. Anderzijds heerst het beeld van een sociale psychologie als een wetenschap die zich, net zoals de sociologie en ook de beleidswetenschappen, bezighoudt met het bestuderen van globale modellen die proberen op groepsniveau het gedrag van mensen te verklaren en te voorspellen. Doordat de sociale psychologie voornamelijk op macroniveau zou functioneren, zou de sociale psychologie in het proces van beleidsvorming weinig meerwaarde bieden boven meer sociologische of bestuurskundige modellen.

Een juiste beeldvorming is er echter één waarbij in zekere zin de waarheid in het midden ligt. Met andere woorden: daar waar sociologische en beleidswetenschappelijke modellen de mens primair definiëren als onderdeel van grotere sociale verbanden, gaat de sociale psychologie uit van de mens als *sociaal wezen* én als *individu*. De sociale psychologie bestudeert daarbij ook de interactie die plaatsvindt tussen deze twee 'verschijningsvormen' van de mens: percepties, denkprocessen en motivaties van het individu beïnvloeden niet alleen het eigen gedrag, maar ook de sociale omgeving waar de mens is ingebed. De omgeving op haar beurt beïnvloedt het cognitieve en motivationele functioneren van het individu. Door, onder meer, de mens in beide hoedanigheden te bestuderen, als sociaal wezen én als individu, biedt de sociale psychologie een genuanceerd, diepgaand, en tegelijk relativerend perspectief op maatschappelijke vraagstukken, daar waar beleids-

makers vaak juist uitgaan van globale modellen, en te weinig van hoe de mens als individu in elkaar zit. Door het verbinden van het macro- met het microniveau kan de sociale psychologie een nieuwe probleemperceptie van maatschappelijke vraagstukken bieden. In het algemeen kunnen sociaal-psychologische theorieën niet alleen helpen om beleid dat op macroniveau is ontworpen nader in te vullen en toe te spitsen op het individu, maar ook bijdragen aan een kritische beleidsreflectie- en evaluatie door te helpen te begrijpen waarom beleid wel of juist niet werkt. Vervolgens bieden de uitkomsten van sociaal-psychologisch onderzoek concrete handvatten voor interventies, en er zijn reeds, zowel op groepsniveau als op individueel niveau, vele interventies ontwikkeld voor de aanpak van uiteenlopende beleidsproblemen.

Mensen vanuit andere disciplines binnen de maatschappijwetenschappen hebben er nogal eens moeite hebben mee dat de sociale psychologie niet primair probleemgericht te werk gaat. De sociale psychologie is het beste te typeren als *een*, zo niet *de* fundamentele gedragswetenschap. Hoewel veel vragen in de sociale psychologie oorspronkelijk voortvloeiden uit een sterke maatschappelijke betrokkenheid, bijvoorbeeld uit de veronderstelde geringe bereidheid anderen te helpen, of discriminatie van allochtonen, wordt het meeste sociaal-psychologisch onderzoek uiteindelijk primair gestuurd door een geboeidheid met theoretische vragen, en niet door een motivatie maatschappelijke problemen op te lossen. Bij het oplossen van dergelijke problemen heeft men juist meer dan één invalshoek nodig, terwijl de sociale psychologie er slechts één biedt. Kenmerkend voor de sociale psychologie is dan ook een *deductieve* werkwijze, een primaire gerichtheid op het analyseren van theoretische vraagstukken, en pas vervolgens op het van daaruit implicaties leggen naar maatschappelijke problemen. De laatste decennia overheerst daarbij de cognitieve benadering, en men richt zich sterk op de wijze waarop mensen informatie over zichzelf en anderen opslaan, representeren in hun geheugen, en weer ophalen. Een sociaal psycholoog ontwikkelt bijvoorbeeld een theorie over het selectief onthouden van positieve informatie over de eigen groep en van negatieve informatie over andere groepen, ontwerpt laboratoriumexperimenten om dergelijk processen in detail te onderzoeken, en zal pas dan vanuit die fundamentele kennis iets willen zeggen over hetgeen zich in de maatschappij bij intergroepsconflicten voordoet. 'Fundamenteel' onderzoek beoogt dan ook niet zozeer oplossingen aan te dragen voor concrete problemen, maar uit te zoeken hoe een fenomeen of probleem in elkaar steekt, hoe het werkt.

Het voorgaande neemt niet weg dat er binnen de sociale psychologie bijzonder veel 'toegepast' onderzoek is verricht naar tal van maatschappelijke problemen, waaronder milieuproblematiek, voorlichting en reclame, preventie van gezondheidsproblemen, vandalisme, en discriminatie en emancipatie van etnische minderheden. Ondanks de deductieve werkwijze kan de sociale psychologie dan ook belangrijk bijdragen leveren aan een andere kijk op, en het ontwerpen van interventies voor, maatschappelijke problemen. Anders dan 'fundamenteel' onderzoek richt 'toegepast' sociaal psychologisch onderzoek zich op het verhelderen van een concreet maatschappelijk probleem, en op het ontwikkelen van interventies om het probleem op te lossen. Fundamenteel onderzoek speelt daarbij de rol dat zij niet alleen belangrijk is voor de wetenschappelijke kennisvermeerdering, maar ook de basis vormt voor later 'toegepast' onderzoek. Niettemin zijn de lijnen tussen beide vormen van onderzoek bijzonder vloeiend.

De sociale psychologie en de evolutiebiologie

De laatste jaren is er, ondanks nog steeds aanzienlijke weerstanden bij grote groepen sociaal-psychologen, sprake van een geleidelijke opkomst van evolutionaire benaderingen binnen de sociale psychologie. Sociaal-psychologische wetenschappers gaan steeds meer uit van de assumptie dat het handelen van mensen terug te voeren is op innerlijke drijfveren die zijn ontstaan als onderdeel van de ontwikkeling van de menselijke soort. Deze drijfveren hebben zich in mensen ontwikkeld omdat ze het overleven optimaliseren en een zo adequaat mogelijke aanpassing aan de omgeving bevorderden. Daarnaast is een centraal gegeven dat uiteindelijk die gedragstendenties zijn uitgeselecteerd die in de loop van de evolutie ‘reproductief succes’ bevorderden, dat wil zeggen de kans verhoogden op het voortbrengen van nageslacht dat zich op zijn beurt ook weer voortplantte. Het handelen van mensen valt daarom steeds terug te voeren op dezelfde ‘basismotieven’, namelijk voortplanting en het zich zo optimaal aanpassen aan de omstandigheden gegeven de eigen capaciteiten. Benadrukt moet worden dat mensen zich in het algemeen niet bewust zijn van deze basismotieven, maar dat deze motieven het handelen van mensen op een meer onbewust niveau sturen. Het voortplantingsmotief uit zich bijvoorbeeld niet noodzakelijkerwijs in een bewuste wens zoveel mogelijk nakomelingen te verwekken, maar veeleer in seksuele motivaties en partnervoorkeuren die in ons evolutionaire verleden ‘reproductief succes’ verhoogden.

Het voorgaande betekent dat de sociale psychologie niet alleen in dialoog is met disciplines binnen de maatschappijwetenschappen zoals de sociologie, bedrijfskunde en economie, maar tevens met de biologie, en in recente jaren vooral met neodarwinistische modellen binnen de evolutiebiologie. Opmerkelijk genoeg is deze dialoog pas recentelijk op gang gekomen. Of liever gezegd, *weer* op gang gekomen. Want 90 jaar geleden publiceerde MacDougall (1908) reeds zijn *Social psychology* waarin de biologie werd toegepast op het menselijk sociaal gedrag. Wie dat boek nu herleest, wordt getroffen door de frappante overeenkomsten met de huidige evolutionaire benadering in de sociale psychologie. Zo vertoont MacDougall’s omschrijving van instincten opmerkelijk veel gelijkenis met die van de zogenaamde *geëvolueerde psychologische modules* in de evolutionaire sociale psychologie. Het zou hier gaan om voor de menselijke natuur kenmerkende onderdelen van het brein, bestaande uit informatieverwerkingsmechanismen die gericht zijn op het oplossen van specifieke problemen van aanpassing aan de omgeving, zoals partnerkeuze en taalverwerving (Buss, 1999; Tooby & Comides, 1992). Op eenzelfde manier veronderstelde MacDougall een reeks instincten bij de mens, zoals het vluchtinstinct, het nieuwsgierigheidsinstinct, en het reproductieve instinct, die weliswaar sterk konden variëren naar tijd en plaats, maar niettemin bij elk menselijk individu aanwezig zouden zijn.

De nadruk van MacDougall op instincten werd echter als weinig vruchtbaar ervaren en verdween al spoedig uit de sociale psychologie. De sociale psychologie is deze eeuw overwegend gekenmerkt geweest door de soms impliciete, soms expliciete assumptie dat er een tegenstelling bestaat tussen biologische en sociale invloeden op het menselijk gedrag, en dat de sociale psychologie zich met name met dat laatste diende bezig te houden. Sterker nog, het zou juist de taak van de sociale psychologie zijn de overweldigende invloed van sociale factoren – zoals de massamedia, de groep waartoe men behoort, de opvoeding – en daarmee de veranderbaarheid van het menselijk gedrag aan te tonen. Want met name in de naoorlogse sociale psychologie lag, mede in reactie op de Holocaust, het accent sterk op de mogelijkheden de maatschappij in een meer humane richting te veranderen, vergezeld door een typisch Amerikaans vooruitgangsoptimisme.

Daarin paste geen aandacht voor de biologische determinanten van gedrag, die vaak voor het gemak gelijkgesteld werden met ‘aangeboren’, onveranderbare eigenschappen. Bijvoorbeeld, ondanks de overweldigende historische en cross-culturele evidentie voor het feit dat mannen veel gewelddadiger zijn dan vrouwen, stonden en staan veel sociaal-psychologen niet open voor zelfs maar een *mogelijke* evolutionaire achtergrond van dit sekseverschil, en koestert men zich in het dogma dat dit ligt aan de opvoeding en de media. Pogingen biologische benaderingen te introduceren in de sociale psychologie stuiten in het bijzonder op de misvatting dat men daarmee een determinisme van aangeboren factoren zou veronderstellen. Een dergelijke veronderstelling zou bij moderne gedragsbiologen grote verbazing wekken. Immers, daar wordt juist de invloed van leren en omgeving benadrukt. Elke bioloog zal bijvoorbeeld weten dat jongen bij tal van roofdieren moeten leren jagen, hetgeen niet uitsluit dat er aangeboren mechanismen zijn op basis waarvan een jong *kan* leren jagen.

De huidige situatie in de sociale psychologie wordt nog steeds gekenmerkt door een *verschijnsel*-georiënteerde benadering (Buss, 1996). De favoriete benadering in dit vakgebied is die waarbij een bij voorkeur tegen-intuïtief verschijnsel wordt geobserveerd in de praktijk en vervolgens middels strenge procedures in het laboratorium aan toetsing wordt onderworpen. Daarbij gaat het er allereerst om aan te tonen dat het fenomeen bestaat, om vervolgens de condities in kaart te brengen waaronder het fenomeen al dan niet, of in verschillende mate optreedt. Voorbeelden hiervan zijn het ‘omstander’ effect, waarbij mensen minder geneigd zijn in te grijpen bij noodsituaties naarmate er meer omstanders zijn; de *hindsight bias* waarbij verschijnselen achteraf meer voorspelbaar lijken dan vooraf; en het *ingroup favoritism* effect waarbij mensen hun eigen groep bevooruden boven andere groepen, ook wanneer het gaat om groepen die zijn gecreëerd op basis van een willekeurig criterium (zoals het opgezet krijgen van een blauwe versus een rode hoed) en men zelf geen belang heeft bij het bevoordelen van de eigen groep. Hoewel de sociale psychologie over dergelijke en tal van andere fenomenen een indrukwekkende hoeveelheid kennis heeft opgebouwd, gaat deze op verschijnselen georiënteerde benadering gepaard met een veelvuldig betreurde versplintering in de sociale psychologie, omdat ondanks een groot aantal uitvoerig gedocumenteerde en geanalyseerde fenomenen, een integratief perspectief ten enenmale ontbreekt. Theorieën die de afgelopen decennia zijn ontwikkeld binnen de evolutiebiologie zouden juist aan die integratie een bijdrage kunnen leveren. Het gaat daarbij echter niet alleen om een integratie, maar minstens evenzeer om een metaperspectief, om verklaringen op een hoger niveau dan de sociale psychologie biedt, namelijk op een niveau, waar het gaat om de functie van een bepaald gedrag voor overleven en reproductie.

De sociale psychologie grossiert in zogenaamde *proximate* verklaringen, in het aanreiken van ‘oorzaken’ die heel dicht aanliggen tegen hetgeen men wil verklaren. Een voorbeeld van zo’n verklaring is dat mensen een bepaald gedrag vertonen omdat de normen tegenover dat gedrag in de omgeving positief zijn. Maar *waarom* is het zo dat mensen zich zoveel aantrekken van wat anderen vinden? Of er wordt gesteld dat mensen bepaalde attitudes koesteren omdat die bijdragen aan hun zelfachting. Maar *waarom* hebben mensen zelfachting nodig? Een andere theorie zegt dat mensen aan procedurele rechtvaardigheid hechten omdat dat hun status geeft in de groep. Maar *waarom* hebben mensen aan een dergelijke status behoefte? Of een theorie over interpersoonlijke attractie zegt dat omgang met anderen met dezelfde opvattingen geprefereerd wordt omdat dat belonend is. Maar *waarom* is juist dat belonend? Juist een evolutionaire verklaring beoogt

dergelijke ‘waarom’-vragen te beantwoorden: Wat in de evolutie van de menselijke soort heeft daaraan bijgedragen?

Hoewel de evolutionaire benadering nog bepaald geen gemeengoed is, zien we tegenwoordig wel meer dan voorheen dat sociaal-psychologen in hun artikelen verwijzen naar de mogelijke evolutionaire achtergrond van het menselijk gedrag om aldus allerlei fenomenen meer inzichtelijk te maken. Daarnaast worden benaderingen vanuit de evolutietheorie ook direct toegepast om hypothesen te formuleren en te toetsen. Toepassing van evolutie-biologische inzichten in de sociale psychologie is dáárom zo voor de hand liggend omdat met name de afgelopen decennia de evolutiebiologie een aantal benaderingen heeft aangereikt die direct relevant zijn voor tal van klassieke thema’s in de sociale psychologie, zoals altruïsme, agressie en interpersoonlijke aantrekking. Een voorbeeld van een dergelijke benadering is die van de *inclusive fitness*, die veronderstelt dat mensen vooral geneigd zijn anderen te helpen wanneer dat bijdraagt aan het doorgeven van hun eigen genetisch materiaal (dus eerder nauwe dan verre verwanten), en dan vooral verwanten bij wie de kans aanwezig is dat ze reproductief succesvol zullen zijn (dus eerder een nichtje van 20 dan een oma van 60). Deze theorie kan bijvoorbeeld verklaren waarom stiefkinderen veel vaker worden misbruikt dan echte kinderen, namelijk omdat het voortleven van de eigen genen uiteraard veel meer bevordert wordt door eigen nageslacht. Een ander voorbeeld is de theorie van de seksuele selectie volgens welke voor vrouwen een veel grotere minimale investering nodig is voor het produceren van levensvatbaar nageslacht, ten gevolge waarvan vrouwen in het algemeen bijvoorbeeld selectiever zullen zijn in de partnerkeuze dan mannen (voor overzichten van de evolutionaire sociale psychologie zie men onder meer Buss, 1996 en 1999; Crawford & Krebs, 1998; Kenrick & Simpson, 1997; Wright, 1994).

Vanuit een deductieve benadering bijdragen aan inzicht in maatschappelijke problemen

Vanuit de fundamentele kennis die de sociale psychologie biedt over het menselijk sociale gedrag, en vanuit de inbedding van die kennis in een evolutionair perspectief waarin het menselijk gedrag wordt beschouwd als resultaat van miljoenen jaren evolutie, kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan het inzicht in, en de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Hieronder schetsen we twee centrale, voor meerdere maatschappelijke vraagstukken relevante benaderingen uit ons onderzoeksprogramma, die zich beide goed laten verenigen met recente neodarwinistische benaderingen. Het betreft hier het perspectief van de *sociale uitwisselingstheorie* waarin *reciprociteit* als centraal gegeven van intermenselijke betrekkingen wordt benadrukt, en het perspectief van de *sociale vergelijkingstheorie* waarin het streven naar een hoge *status* wordt benadrukt. Met nadruk moeten we erop wijzen dat terwijl beide thema’s ook binnen de maatschappijwetenschappen zoals de sociologie en antropologie een belangrijke plaats innemen, de sociale psychologie zich meer dan deze disciplines richt op de cognitieve en motivationele basis van het streven naar reciprociteit en status, en op de intrapsychische en interpersoonlijke processen die hierbij een rol spelen. In ons onderzoeksprogramma zijn we primair uitgegaan van de reeds eerder genoemde deductieve invalshoek: niet zozeer ernaar streven om vanuit meer dan één invalshoek een bestaand probleem te analyseren en op te lossen, maar door uit te gaan van één theoretisch uitgangspunt een weliswaar niet volledig, maar wel belangrijk inzicht in uiteenlopende maatschappelijke problemen te leve-

ren. Uiteraard geeft het hiernavolgende een uiterst selectief beeld, in het bijzonder omdat we ons voornamelijk beperken tot voorbeelden uit ons eigen onderzoeksprogramma.

Reciprociteit in interpersoonlijke relaties

Het principe van reciprociteit gaat ervan uit dat er een evenwichtige balans moet zijn tussen 'geven' en 'krijgen'. Een verstoring van deze balans kan leiden tot negatieve gevoelens en gevolgen hebben voor psychisch en lichamelijk welzijn. Dit geldt zowel voor teveel 'krijgen' als voor teveel 'geven'. Wanneer mensen het gevoel hebben dat ze teveel geven kan dit gevoelens van onrechtvaardigheid, frustratie, boosheid, en zelfs *burn out* veroorzaken. Maar ook wanneer mensen het gevoel hebben dat ze te veel krijgen in verhouding tot wat ze geven kan dit leiden tot negatieve gevoelens, zoals het gevoel de ander iets verplicht te zijn, onzekerheid en depressie. Al deze gevoelens zijn erop gericht het individu ertoe te bewegen de verstoorde balans tussen 'geven' en 'krijgen' weer in evenwicht te brengen. Het streven naar evenwicht tussen 'geven' en 'krijgen' komt voort uit het basismotief van overleven: door te 'geven' zonder hier iets voor terug te krijgen doet het individu zichzelf tekort en vermindert hij de kwaliteit van zijn overleven. Door teveel te 'krijgen' zullen weliswaar op korte termijn de baten groter zijn dan de kosten, maar zullen op lange termijn anderen het individu gaan mijden en het niet meer helpen waardoor het individu geïsoleerd raakt en de overlevingskansen verminderen.

Binnen de sociale psychologie werd het belang van reciprociteit in interpersoonlijke relaties voor het eerst aangetoond in een reeks experimenten die in de jaren zestig en zeventig werden verricht. Zo is gebleken dat mensen die een ander geholpen hebben zonder daar een adequate compensatie voor te ontvangen frustratie en woede ervaren. Belangrijker is dat werd aangetoond dat mensen zich onaangenaam voelen wanneer ze zich in de schuld voelen staan bij anderen, en dat mensen die situatie op verschillende manieren zullen proberen te voorkomen of te herstellen. Zo zijn mensen na 'gespiekt' te hebben bereid zichzelf relatief hogere elektrische schokken toe te dienen; waardeert men hulp die men kan terugbetalen méér; worden weldoeners onsympathieker gevonden wanneer ze niets (of teveel) terug willen voor hulp; schildert men iemand die men leed heeft aangedaan negatief af om het eigen gedrag te rechtvaardigen, tenzij de ander in de gelegenheid is wraak te nemen; en is men na een experimenteel apparaat (zogenaamd) beschadigd te hebben meer bereid te voldoen aan een niet-gerelateerd verzoek van de proefleider (Hatfield & Sprecher, 1983; Walster, Walster, & Berscheid, 1978). Dit soort onderzoek wordt tegenwoordig nog weinig gedaan, vooral omdat paradigma's waarin proefpersonen anderen elektrische schokken dienen te geven, om ethische redenen niet langer toelaatbaar worden geacht. De afgelopen decennia heeft onderzoek zich met name gericht op hoe bestaande interpersoonlijke relaties – zoals huwelijksrelaties, vriendschappen en werkrelaties – worden gedomineerd door het principe van de reciprociteit.

Sociaal-psychologisch onderzoek naar reciprociteit of wederkerigheid sluit vrijwel naadloos aan bij de theorie van het *wederkerig altruïsme* zoals die is ontwikkeld in de evolutiebiologie (Buunk & Schauffeli, 1999; Trivers, 1985; de Waal, 1996). Deze theorie kan verklaren *waarom* wederkerigheid zo'n belangrijke rol speelt in interpersoonlijke relaties. De theorie richt zich primair op de voorwaarden waaronder dieren altruïstisch gedrag ver-

tonen, een verschijnsel dat lange tijd een raadsel was voor de evolutietheorie. Verondersteld wordt nu dat zulk gedrag het overleven en het reproductief succes kan bevorderen wanneer het lage directe kosten met zich meebrengt, maar op termijn potentieel hoge baten heeft. Daarbij kan het lijken alsof dieren oprecht altruïstisch gedrag vertonen en andere dieren helpen zonder daar direct iets voor terug te krijgen. Echter, wanneer een dier later, wanneer het zelf in nood verkeert, op ‘terugbetaling’ van de hulp kan rekenen, kan een kleine hulpdaad resulteren in grote voordelen voor het overleven, en dus uiteindelijk direct in het eigenbelang van het dier zijn. Vanuit dit gezichtspunt verwachten mensen voor hun hulpgedrag, vaak onbewust, meestal wel toekomstige baten terug, zoals geld, erkenning, dankbaarheid of fysieke hulp. Het gaat hier dus niet om zuiver altruïstisch gedrag maar om gedrag dat uiteindelijk baten voor de ‘gever’ oplevert, en niet wordt vertoond wanneer er een gerede kans aanwezig is dat dergelijke baten niet zullen worden geretourneerd, bijvoorbeeld omdat de ander niet te vertrouwen is. Vandaar dat gesproken wordt over *wederkerig altruïsme*. Dit gedragspatroon kan dan ook alleen ontstaan wanneer er zich parallel mechanismen ontwikkelen voor het ontmaskeren en afstraffen van bedriegers, voor het kunnen onderscheiden van individuen, en voor het taxeren en onthouden van hetgeen men anderen verschuldigd en verplicht is (Axelrod, 1984; Buss, 1996; Glantz & Pierce, 1989). In dit verband is het relevant dat er aanwijzingen zijn dat het menselijk brein zich heeft ontwikkeld parallel aan de ontwikkeling in de richting van steeds grotere sociale verbanden. Er blijkt namelijk bij primaten een directe positieve correlatie te bestaan tussen de relatieve grootte van de neocortex, en de grootte van de groep waarin men leeft (Dunbar, 1993). Dat heeft mogelijkkerwijs mede te maken met de noodzaak informatie over veel verschillende anderen te kunnen onthouden, iets dat met name van belang is voor het onderhouden van wederkerigheid in de interpersoonlijke betrekkingen. Bij mensen heeft wederkerig altruïsme zich in eerste instantie mogelijkkerwijs vooral ontwikkeld als gevolg van gezamenlijk jagen door mannen, en het gezamenlijk grootbrengen van kinderen door mannen en vrouwen. Interessant is voorts dat veel sociale emoties de functie lijken te hebben van het reguleren van de wederzijdse verplichtingen in het sociale ruilverkeer, en dat er verschillende emoties zijn voor het reguleren van verplichtingen (zoals schuldgevoel, angst voor wraak, schaamte), en voor het reguleren van tekort gedaan worden (zoals morele verontwaardiging, woede). Om iets terug te kunnen krijgen in de toekomst, moet er wel sprake zijn van een blijvend contact tussen individuen. Het gevolg daarvan is dat mensen meer geneigd zijn diegenen te helpen die ze kennen, zoals vrienden of burens, dan vreemden.

De huidige mens draagt tal van de psychologische mechanismen met zich mee die voortvloeien uit de belangrijke rol die wederkerig altruïsme in de loop van de menselijke evolutie heeft gespeeld, hetgeen zich manifesteert bij allerlei maatschappelijke fenomenen, zoals de vaak sterke affectieve reacties op onrechtvaardigheid, evenals de weerzin tegen veronderstelde profiteurs. Maatschappelijke problemen ten gevolge van een onevenwichtige balans tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ ontstaan vaak doordat mensen op een voor henzelf en hun omgeving inadequate wijze proberen de balans tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ te herstellen. Enkele concrete maatschappelijke problemen die in belangrijke mate begrepen kunnen worden vanuit een verstoorde uitwisseling zijn: relatieproblemen, ziekteverzuim zonder ziekte, *burn out*, het moeizame verloop van ernstige ziektes, en het uitblijven van helpgedrag in noodsituaties.

Relatieproblemen

Hedendaagse problemen in intieme relaties en de beslissing te scheiden hebben vaak te maken met gevoelens van zich tekort gedaan voelen, dan wel in de schuld voelen staan in de sociale uitwisseling. Zo blijkt dat gescheiden mensen die hertrouwd zijn – en vooral de vrouwen onder hen – vrij consistent het gevoel hebben dat hun voormalig huwelijk gekenmerkt werd door ongelijkheid in de uitwisseling, en het blijkt juist die ongelijkheid te zijn die in belangrijke mate de onvrede in het vorige huwelijk bepaalde (Buunk & Mutsaers, 1999). Overspel – vaak een eerste stap in de richting van een scheiding – blijkt, met name bij vrouwen, ook vaak voort te komen uit een ongelijkwaardige uitwisseling in het huwelijk, los van andere vormen van onvrede (Prins, Buunk & Van Yperen, 1993). In het algemeen blijken vrouwen zich vaker benadeeld te voelen in hun huwelijksrelatie, terwijl mannen zich vaker overbedeeld blijken te voelen, met name waar het gaat om het geven en krijgen van affectie. Wat dit betreft lijkt er de laatste decennia weinig veranderd te zijn (Buunk & Van Yperen, 1989). In het algemeen blijkt dat zowel mensen die het gevoel hebben meer te geven dan te ontvangen als mensen voor wie het omgekeerde het geval is, zich relatief ongelukkig voelen in hun huwelijk, ofschoon dit met name geldt voor degenen die het gevoel hebben ‘aan het kortste eind te trekken’. Vrouwen blijken in het algemeen gevoeliger voor een verstoorde uitwisseling dan mannen. Dit kan mogelijkkerwijs begrepen worden vanuit het feit dat vrouwen in de loop van de evolutie meer belang hadden dan mannen bij een partner die bereid was middelen in de relatie te investeren. De gerichtheid op een gelijkwaardige uitwisseling lijkt in ieder geval dermate belangrijk voor vrouwen, dat ook de kwaliteit van lesbische relaties hier in hoge mate van afhankelijk is (Schreurs & Buunk, 1996).

Hoewel het belang van een gelijkwaardige uitwisseling in intieme relaties nauwelijks omstreden lijkt, bestaat er in de sociaal-psychologische literatuur toch de nodige discussie over de vraag in hoeverre processen in intieme relaties onderhevig zijn aan uitwisselingsprincipes. Is het wel zo dat mensen een soort ‘rekenaars’ zijn die hetgeen ze in een relatie investeren afwegen tegen hetgeen ze eruit terugkrijgen? Zijn mensen wel bezig met het afwegen van baten en kosten? Kun je liefde, aandacht en betrokkenheid wel evalueren in kwantitatieve termen? Veel auteurs menen dat intieme relaties een speciaal soort relaties zijn, welke verheven zijn boven dergelijke afwegingsprincipes. Fromm (1956) poneerde bijvoorbeeld dat in onze samenleving liefde teveel gebaseerd is op het idee van een wederzijds gunstige uitwisseling. Echte liefde overstijgt juist dergelijke uitwisseling, en onvoorwaardelijke liefde die niets terug verlangt, is de meest ware, sterkste, en beste vorm van liefde, aldus Fromm. In dit verband is relevant dat mensen verschillen in wat wordt aangeduid als een *uitwisselingsoriëntatie* (Murstein, Cerreto & MacDonald, 1977). Een dergelijke oriëntatie wordt gekenmerkt door een verlangen naar onmiddellijke wederkerigheid wat betreft uitingen van affectie, hulp en steun, en zich weinig comfortabel voelen bij het verkrijgen van gunsten waar men niet direct of op soortgelijke wijze iets voor kan terugdoen, en frustratie over het verlenen van gunsten die niet direct worden erkend. Een dergelijke oriëntatie blijkt gepaard te gaan met weinig bevredigende relaties, met name wanneer betrokkenen het gevoel hebben dat de balans van geven en nemen verstoord is. Dat lijkt in strijd met theorievorming over het belang van sociale uitwisseling in relaties, maar is het niet. Juist de theorie van het wederkerig altruïsme veronderstelt dat een onbaatzuchtig helpen van de ander zonder daar direct iets voor terug te verlangen op lange termijn de meeste baten heeft, en dat daarom mensen (net als sommige andere sociale dieren) een neiging tot empathie en hulpbereidheid hebben ontwikkeld (de Waal, 1996). Wanneer iemand op het moment dat

het hem of haar weinig kost, een ander helpt die op dat moment in nood verkeert, heeft hij in veel omstandigheden (en met name uiteraard in duurzame relaties) meer aan een besef dat de ander hem op termijn iets verschuldigd is dan aan een direct terugbetaalde gunst (zie ook Batson, 1993). Prospectief onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat altruïsme inderdaad de opbouw van een ondersteunend sociaal netwerk bevordert (Brown & Palameta, 1995). Een uitwisselingsoriëntatie kan dan ook waarschijnlijk het beste gezien worden als een soort ontsporing van psychologische mechanismen die wederkerig altruïsme reguleren.

Het belang van een gelijkwaardige uitwisseling blijkt ook uit onderzoek naar vriendschappen. Ook hier volgden we weer een deductieve benadering: niet zozeer proberen te begrijpen welke factoren allemaal van invloed kunnen zijn op eenzaamheid, maar nagaan in hoeverre eenzaamheid verband houdt met onevenwichtige relaties. De meeste eenzaamheid bleek voor te komen bij mensen die het gevoel hadden in de relatie met hun beste vriend meer te investeren dan ze daaruit terugkregen, maar dat – in theoretisch opzicht cruciaal – vrijwel evenveel eenzaamheid te vinden was bij mensen die het gevoel hadden dat de ander meer in de relatie investeerde dan men zelf deed (Buunk & Prins, 1998). Tot slot zijn vergelijkbare inzichten ook toegepast op aids-preventief gedrag bij promiscue heteroseksuelen die onveilige seksuele contacten met derden hadden. Met name mensen die zelf in zo'n geval veilig zouden vrijen, namen het hun partner kwalijk dat niet te doen (Buunk & Bakker, 1997).

Ziekteverzuim zonder ziekte

Naast het streven naar reciprociteit in individuele relaties zijn mensen ook geneigd te streven naar een evenwichtige balans tussen 'krijgen' en 'geven' in relatie tot de groep waartoe zij behoren, zoals de organisatie waar zij voor werken. In relatie tot de arbeidsorganisatie gaan individuen een zogenaamd 'psychologisch contract' aan. Dat wil zeggen, mensen hebben de verwachting dat zij, in ruil voor hun werk, bepaalde zaken zoals salaris, werklust en persoonlijke waardering zullen ontvangen. Wanneer werknemers het gevoel hebben dat dit contract wordt geschonden door de werkgever zullen zij zich ontevreden gaan voelen en proberen de balans tussen 'krijgen' en 'geven' te herstellen. Dit kunnen werknemers doen door hun investeringen in het werk te verminderen. Daarbij fungeert ziekteverzuim vaak als 'protestmiddel' tegen de door de werknemer als onbillijk ervaren situatie ('even een dagje vrij') wat echter kan leiden tot demoralisatie en een verminderde productiviteit (Chadwick-Jones, Nicholson & Brown, 1982). Een dergelijke vermindering van investeringen ten gevolge van een waargenomen gebrek aan reciprociteit is reeds geobserveerd onder buschauffeurs (Geurts, Schaufeli, & Buunk, 1993) en fabrieksarbeiders (Geurts, Schaufeli, & Buunk, 1994).

In de schending van het 'psychologische contract' dat werknemers met hun organisatie hebben speelt de relatie met de directe leidinggevende een belangrijke rol. Wanneer werknemers het gevoel hebben dat hun werkgever het 'psychologisch contract' schendt, gaan werknemers vaak ten rade bij de directe leidinggevende. Absenteïsme ten gevolg van een schending van het 'psychologisch contract' wordt dan ook vaak voorafgegaan door conflicten met de directe leidinggevende. Als deze conflicten niet de door de werknemer gewenste vruchten af lijken te werpen, gaan werknemers veelal over op ziekteverzuim als protest tegen de onevenwichtige balans tussen 'krijgen' en 'geven'. Daarnaast kan de werknemer ook in de relatie met de directe leidinggevende een gebrek aan reciprociteit ervaren. Over het algemeen wordt de relatie tussen werknemer en leidinggeven-

de gekenmerkt door een bepaalde mate van asymmetrie waarbij de leidinggevende meer steun verleent aan de werknemer dan andersom. Een zekere mate van asymmetrie is immers inherent aan de rol van de leidinggevende als mentor en aanspreekpunt voor problemen en een zekere mate van asymmetrie is daardoor ook gewenst. Echter, wordt de relatie tussen werknemer en leidinggevende als te asymmetrisch ervaren door de werknemer dan kunnen problemen ontstaan. De werknemer kan daarbij het gevoel hebben dat hij of zij niet voldoende steun krijgt van de leidinggevende, bijvoorbeeld als de leidinggevende, in ruil voor de inzet van de werknemer, niet voldoende gehoor geeft aan de klachten van de werknemer of zich niet voldoende inspent om zijn of haar belangen te behartigen in de hogere regionen van de arbeidsorganisatie. De balans tussen 'krijgen' en 'geven' kan ook uit evenwicht raken doordat de werknemer het gevoel heeft dat de leidinggevende zich onevenredig inspent voor de werknemer. Een werknemer kan in deze situatie het gevoel krijgen dat iets van hem of haar verwacht wordt dat hij of zij niet kan geven. Uit onderzoek onder verpleegkundigen in een psychiatrisch ziekenhuis en medewerkers van de Nederlandse Spoorwegen blijkt dan ook dat beide situaties, dus zowel situaties waarin de werknemer het gevoel heeft benadeeld te worden én situaties waarin de werknemer het gevoel heeft bevoordeeld te worden in de relatie met de directe chef, negatieve gevoelens oproepen bij werknemers. Dergelijke negatieve gevoelens kan de werknemer ertoe aan zetten de investeringen te verminderen door zich bijvoorbeeld ziekte melden of de kantjes ervan af te lopen (Buunk, Doosje, Jans, & Hopstaken, 1993).

Ander onderzoek toont aan dat, als er sprake is van negatieve gevoelens die voortkomen uit het gevoel benadeeld te worden door de directe leidinggevende, sociale steun deze negatieve gevoelens kan verminderen. Zo blijken secretaresses, die het gevoel hebben dat zij in de relatie met hun baas benadeeld worden, meer te profiteren van sociale steun in de vorm van bijvoorbeeld gesprekjes met collega's dan secretaresses die zich rechtvaardig behandeld voelen en secretaresses die zich bevoordeeld voelen (Peeters, Buunk, & Schaufeli, 1995). Verondersteld kan worden dat ook de individuele gerichtheid op een evenwichtige verdeling tussen kosten en baten een rol speelt in de mate waarin mensen geneigd zijn zich ziek te melden zonder daadwerkelijk ziek te zijn. Zo kan verwacht worden dat mensen met een sterke uitwisselingsoriëntatie zich relatief eerder ziek zullen melden uit protest tegen een onevenwichtige balans tussen 'krijgen' en 'geven' (Buunk, et al., 1993).

Burn out

Naast de functie die ziekteverzuim kan hebben als protestmiddel tegen een onrechtvaardig ervaren werksituatie, kan een onevenwichtige balans tussen 'geven' en 'krijgen' ook leiden tot 'echt' ziekteverzuim. Met andere woorden, het gevoel onevenredig veel te 'geven' of te 'krijgen' kan leiden tot psychologische en lichamelijke klachten, zich vaak uitend in gevoelens van *burn out*. In tegenstelling tot het gebrek aan reciprociteit dat mensen in de werksituatie kunnen ervaren in relatie tot hun werkgever, zij het in de gedaante van de organisatie als geheel dan wel in de gedaante van de directe leidinggevende, komen gevoelens van *burn out* veelal voort uit een door de werknemer ervaren gebrek aan reciprociteit in de relatie met cliënten. Vooral mensen die werkzaam zijn in beroepen in de gezondheidszorg en het onderwijs hebben dan ook een groot risico om tijdens hun carrière *burn out* op te lopen (Schaufeli & Enzman, 1999). De belangrijkste reden is dat mensen in juist deze beroepen veel investeren in hun medemens (patiënt of leerling) en vaak het gevoel hebben van hun cliënten weinig terug krijgen voor hun investering. Mensen die opgebrand raken voelen zich vaak emotioneel uitgeput, ervaren

gevoelens van depersonalisatie (“ik voel me net een robot”) en gaan vaak twijfelen aan hun capaciteiten om het werk op bevredigende wijze uit te voeren. Door deze gevoelens zijn opgebrande mensen geneigd de investering in hun cliënt te verkleinen (Van Dierendonck, Schaufeli, & Buunk, 1996). Dergelijk terugtrekgedrag is echter geen adequate manier om gevoelens van *burn out* te verminderen en de achterliggende balans tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ te herstellen: cliënten kunnen het gevoel krijgen niet meer als mens behandeld te worden, de kwaliteit van het werk lijdt er onder, en de opgebrande persoon belandt vaak alsnog in de ziekteket. Ook hier kan worden verondersteld dat de individuele gerichtheid op een evenwichtige verdeling tussen kosten en baten een rol speelt. Zo blijkt uit onderzoek van Van Yperen, Buunk en Schaufeli (1992) dat alleen verpleegkundigen die sterk geneigd zijn in te springen op de hulpbehoefte van anderen – en dus niet gericht zijn op het direct terugkrijgen van baten –, minder *burn out* ervaren wanneer de balans tussen ‘krijgen’ en ‘geven’ tussen henzelf en patiënten is verstoord. Daarentegen ervaren verpleegkundigen met een lage communaliteitsoriëntatie veel meer gevoelens van *burn out* bij een onevenwichtige kosten-batenbalans.

Een in ons programma ontwikkelde interventie voor werknemers met *burn out*-klachten was er met name op gericht het gevoel van een verstoorde uitwisselingsbalans te verminderen, onder meer door de discrepantie tussen verwachtingen en realiteit te verminderen. Het programma bestond uit vijf groepsessies. Onderzoek bij mensen die beroepsmatig werkten met verstandelijk gehandicapten, liet zien dat deze interventies die gericht waren op het herstellen van de balans tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ er over het algemeen toe leidden dat gevoelens van *burn out* afnamen. Wanneer de werksituatie beter wordt afgestemd op de professionele doelen en verwachtingen van de hulpverleners en wanneer hulpverleners voldoende sociale steun ontvangen in ‘ruil’ voor hun inzet, blijken zij veel minder gevoelens van *burn out* en deprivatie te ervaren en zich minder vaak ziek te melden (Van Dierendonck, Schaufeli, & Buunk, 1998).

Het moeizame verloop van ernstige ziektes

Als iemand een ernstige ziekte krijgt, zoals kanker of een hartaandoening, vinden binnen het eigen huwelijk vaak fundamentele veranderingen plaats in de balans tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ (Thompson & Pitts, 1992). De patiënt investeert vaak minder en krijgt meer, terwijl het omgekeerde vaak geldt voor de echtgenoot van de patiënt. Met name door de patiënt blijkt deze situatie vaak als onplezierig te worden ervaren, en gepaard te gaan met schuldgevoelens en depressieve gevoelens doordat men het gevoel heeft tekort te schieten. Hoewel dit niet vaak blijkt voor te komen, kan de gezonde echtgenoot gefrustreerd raken en wrok of boosheid ervaren over de beperkingen die deze onvrijwillig krijgt opgelegd door het toenemend aantal taken dat op zijn of haar schouders terechtkomt. Omdat de echtgenoot zich vaak ook zorgen maakt over het welzijn van zijn of haar zieke partner, voelt de echtgenoot zich vaak geremd om de eigen frustraties naar de partner toe te ventileren, waardoor het steun- en helpgedrag van de echtgenoot negatief wordt beïnvloed (Kuijer, Ybema & Buunk, 1998). Al met al kunnen deze negatieve gevoelens van zowel patiënt als partner het verloop van het ziekteproces vertragen waardoor een langduriger beslag wordt gelegd op voorzieningen in de gezondheidszorg. Op basis van de veronderstelling dat de uitwisseling van steun verstoord kan raken bij kankerpatiënten en hun partners, werd een kort cognitief-gedragsmatig therapeutisch programma ontwikkeld, bestaande uit vijf sessies, en gericht op het herstellen van een evenwicht in het geven van steun. Zo werd bijvoorbeeld aandacht besteed aan het feit dat voor de patiënt juist de kwaliteit van leven bevorderd zou kunnen worden wanneer hij of

zij optimale mogelijkheden krijgt de partner te helpen. Ook werd ingegaan op de verwachtingen die mensen hebben en die kunnen leiden tot gevoelens van zich gedeprimeerd of juist bevoordeeld voelen. Het programma bleek in grote lijnen de gewenste effecten te sorteren.

Gebrek aan helpgedrag in noodsituaties

Zoals reeds genoemd, valt aan te nemen dat de ontwikkeling van wederkerig altruïsme bij mensen gepaard is gegaan met een natuurlijke neiging om met empathische gevoelens te reageren op het leed van anderen. In sociaal-psychologisch onderzoek is het bestaan van dergelijke gevoelens veelvuldig aangetoond (Batson, 1991). Dat sluit echter niet uit dat individuen een afweging maken als het gaat om het helpen of steunen van anderen: of ze een ander helpen is afhankelijk van de kosten-batenverhouding. In het algemeen zijn mensen vooral geneigd de ander te helpen als het hen niet teveel kost of als zij daar in de toekomst iets voor terug kunnen verwachten. Ook als het gaat om het helpen van iemand in nood, zoals het geval is bij ongelukken of zinloos geweld op straat, wordt helpgedrag sterk beïnvloed door een afweging tussen kosten en baten. Individuen constateren daarbij dat het helpen van mensen in nood grote kosten met zich meebrengt, zoals het zelf betrokken raken bij het incident of het zelf mishandeld worden als de politie niet op tijd ter plaatse is, die maar zelden worden gecompenseerd door de eigen baten van het helpen. Het gevolg is dat individuen vaak geneigd zijn een medemens in nood niet te helpen of te negeren. Een aantal psychologische mechanismen lijken eraan bij te dragen de kosten van het verlenen van hulp in situaties zoals ongelukken en geweldsdelicten voor het individu vergroot worden, waardoor mensen geneigd zijn af te zien van helpgedrag in deze situaties. Allereerst hebben de menselijke prosociale tendensen zich in de loop der evolutie ontwikkeld in relatief kleine groepen waarin iedereen elkaar kende, en waarin derhalve de kans groot was dat sociaal gedrag op één of andere wijze 'beloond' werd. In een anonieme sociale context zullen dergelijke tendensen dan ook vaak gebrekkig of niet functioneren. Voorts heeft de ontwikkeling van wederkerig altruïsme bij de mens waarschijnlijk geleid tot cognitieve mechanismen die er op gericht zijn het geloof in een 'rechtvaardige wereld' waarin een ieder krijgt wat hij of zij verdient in stand te houden (Lerner, 1980). Daarom kan men het feit dat iemand iets ernstigs overkomt, afdoen met de redenering dat diegene dat wel verdiend zal hebben ('boontje komt om zijn loontje'). Als het gaat om henzelf daarentegen, zijn mensen vaak geneigd om positieve gebeurtenissen wel toe te schrijven aan de eigen verdiensten of persoonlijke bekwaamheden maar negatieve gebeurtenissen af te doen als 'toevallig'. Het geloof in een 'rechtvaardige wereld' wordt versterkt doordat omstanders van een ongeluk of zinloos geweld denken dat een dergelijke situatie henzelf niet zou overkomen (het zogenaamde 'onrealistisch optimisme') en dat daarom het slachtoffer wel iets gedaan zal hebben om de situatie uit te lokken. Het zien van iemand in nood kan bij omstanders dus de gedachte oproepen 'dan zal diegene dat wel uitgelokt of verdiend hebben', en ertoe leiden dat omstanders afzien van helpgedrag. Een ander psychologisch mechanisme dat de kosten van het verlenen van hulp voor het individu vergroot, is het eerder genoemde 'omstandereffect'. Het omstandereffect wil zeggen dat in een hulpsituatie waarin meerdere omstanders aanwezig zijn vaak een diffusie van verantwoordelijkheid plaatsvindt. Omstanders voelen zich niet persoonlijk verantwoordelijk en schuiven de verantwoordelijkheid voor helpgedrag af op andere omstanders. Het gevolg is dat niemand ingrijpt of helpt.

Samengevat ervaart het individu derhalve een onevenwichtige balans tussen ‘krijgen’ en ‘geven’, tussen kosten en baten, als het gaat om het helpen van een anonieme ander tijdens geweldsdelicten op straat of ongelukken en daardoor zal besloten worden niet te helpen. Echter, daar waar het gaat om geweldsdelicten of zinloos geweld, kan het uitblijven van ingrijpen door daders aangegrepen worden om door te gaan met gewelddadig gedrag, resulterend in een toename van geweldsdelicten. Een vicieuze cirkel lijkt geboren. Interventie van de overheid lijkt gewenst om deze vicieuze cirkel te doorbreken, met andere woorden om de verhouding tussen ‘geven’ en ‘krijgen’ te herstellen. Een aangrijpingspunt is hierbij de vraag op welke wijze het helpremmende effect van bepaalde psychologische mechanismen verminderd of gedeactiveerd kan worden. Mensen moeten het gevoel hebben rechtvaardig te worden behandeld. Interventies dienen daardoor vooral de perceptie van een scheve balans op positieve wijze te beïnvloeden. Agressie komt in belangrijke mate voort uit het gevoel onrechtvaardig behandeld te zijn, vanuit het idee dat anderen falen in het nakomen van verplichtingen, en uit de perceptie dat men niet krijgt waarop men op basis van de eigen investeringen recht zou hebben.

Het streven naar sociale status

Een andere belangrijke onderzoekslijn betreft de sociale vergelijkingstheorie waarin onder meer verondersteld wordt dat mensen streven naar een hoge ‘sociale status’. Het belang van deze onderzoekslijn komt voort uit de belangrijke drijfveer van mensen om een bevredigende sociale positie te verwerven. De drijfveer is daarbij vooral opwaarts gericht, dat wil zeggen mensen zullen proberen op te klimmen in de sociale hiërarchie totdat zij op een optimaal niveau functioneren, dat wil zeggen daar waar hun capaciteiten opwegen tegen dat wat van hen wordt verlangd. Deze opwaartse drijfveer kan worden begrepen vanuit de eerder beschreven ‘basismotieven’ van voortplanting en aanpassing: in ons evolutionaire verleden hadden individuen die in staat zijn een stabiele en hoge status in een groep te bereiken, een grotere kans om te overleven omdat zij vaak beschikten over meer middelen zoals voedsel en bescherming, en daarom levensvatbaarder en gezonder nageslacht konden voortbrengen. Bij mannen is er meer variatie in ‘reproductief succes’, dat wil zeggen, mannen kunnen potentieel veel meer nakomelingen voortbrengen dan vrouwen, maar lopen tevens meer de kans helemaal geen partner te kunnen vinden bij wie ze nakomelingen kunnen verwekken. Daarom heeft zich bij mannen meer competitie ontwikkeld in het verwerven van een hoge status omdat dat gepaard gaat met een grotere toegang tot leden van het andere geslacht. Er is een overweldigende hoeveelheid evidentie dat door de eeuwen heen en in alle culturen mannen met een hoge status inderdaad relatief veel meer reproductief succes hadden (Buss, 1999). Omdat er hoog in de sociale hiërarchie slechts weinig plaatsen zijn, zal het individu, bij het opklimmen in de sociale hiërarchie, moeten concurreren met andere individuen. Om succesvol met anderen te concurreren, zal het individu informatie verzamelen over de eigen positie gerelateerd aan die van anderen. Daarom zullen mensen zich gaan vergelijken met anderen om zich heen. Door zich te spiegelen aan de ander en zich af te vragen ‘doe ik het beter of slechter dan anderen?’ verzamelt het individu informatie over de eigen rang in het sociale verband waarin het zich bevindt. Mensen blijken na het louter gezien hebben van anderen met wie men deel uit zal maken van een groep, heel snel in staat te zijn hun eigen toekomstige status vast te stellen (Kalma, 1991). Voorts kan het individu, door zich af te vragen ‘hoe heeft de ander zijn of haar positie bereikt?’, informatie verzamelen om een bevredigende sociale positie te bereiken en de ander voorbij te

streven. Sociale vergelijkingsinformatie vormt derhalve een belangrijk instrument bij het verwerven van een positie binnen een groep.

Ook in dezen ligt er een directe aansluiting bij onderzoek onder dieren vanuit de biologie. Vanwege de adaptieve waarde van het adequaat kunnen taxeren van de concurrenten, is de neiging tot sociale vergelijking fylogenetisch waarschijnlijk heel oud, krachtig en herkenbaar in vele diersoorten (Gilbert, Price & Allan, 1995). In de loop van de evolutie is bij vele diersoorten het vermogen ontwikkeld een kosten-batenanalyse te maken wanneer ze geconfronteerd worden met soortgenoten, gericht op de beslissing wanneer wel en wanneer niet de ander uit te dagen. Men moet niet diegenen uitdagen die duidelijk beter zijn, omdat dat aanzienlijke kosten met zich meebrengt, maar ook niet de kans missen een rivaal te verslaan wanneer die duidelijk minder sterk is. Waarschijnlijk heeft dit mechanisme bij sociale diersoorten een verder gedifferentieerde vorm aangenomen omdat bij dergelijke soorten het verwerven en behouden van status centraal staat, anders dan bij niet-sociale dieren waarbij eerder sprake is van incidentele rivaliteitsontmoetingen.

Het streven naar sociale status heeft ertoe geleid dat bij mensen een diepgaande neiging is geëvolueerd om manieren te ontwikkelen waarin ze aandacht en waardering van anderen kunnen verkrijgen. Volgens sommige auteurs is de neiging tot dominantie en status bij primaten bij mensen ten dele overgegaan in de neiging een soort symbolische vorm van dominantie te ontwikkelen, en zichzelf ervan te overtuigen 'beter te zijn dan de meeste anderen' zonder dat daarvoor noodzakelijkerwijs een objectieve basis aanwezig hoeft te zijn (Barkow, 1989). Het is interessant dat deze visie, afkomstig uit de evolutionaire psychologie, overeenkomt met theorievorming uit de jaren vijftig van Festinger (1954) over een opwaartse tendens bij sociale vergelijking. Er zijn allerlei experimenten die laten zien hoe selectief mensen veelal omgaan met de interpretatie van het functioneren van zichzelf in vergelijking met anderen om een positief zelfbeeld in stand te houden. En een positief zelfbeeld kan gezien worden als een subjectieve vertaling van een hoge status. Mensen met een positief zelfbeeld zijn bijvoorbeeld na falen geneigd anderen te devalueren, om aldus het gevoel van hoge status te herstellen (Buunk & Ybema, 1997).

Problemen kunnen ontstaan als mensen er niet in slagen om een bevredigende sociale status te verwerven, en de situatie of hun persoon onvoldoende mogelijkheden biedt om de eigen positie in positieve zin te interpreteren. Uit veel onderzoeken bij mensen en andere dieren blijkt hoe de status in een groep en een verlies van status, bijvoorbeeld door het verliezen van een rivaliteitsgevecht gepaard kan gaan met diverse fysiologische en hormonale veranderingen (Gilbert et al., 1995). Ook kan het gebeuren dat mensen proberen status te verkrijgen op een voor henzelf of hun omgeving destructieve wijze. Zo kan voor individuen het gebrek aan een goede sociale positie leiden tot gevoelens van eenzaamheid, frustratie, lethargie, depressie, nutteloosheid, en zich uiten in gewelddadig gedrag. Voor de sociale verbanden waarin deze individuen zijn ingebed, kan het zorgen voor onrust en het niet optimaal benutten van capaciteiten van groepsleden. Problemen kunnen dan ook ontstaan doordat sociale vergelijking negatieve gevolgen kan hebben voor het individu en de groep waarin het individu functioneert. Zo kan het individu informatie over het beter functioneren van anderen negatief interpreteren en kan een teveel aan sociale vergelijking tussen individuen binnen een groep een overcompetitieve sfeer creëren. Er blijken belangrijke individuele verschillen te bestaan in de nei-

ging zich met anderen te vergelijken, en dus 'last' te krijgen van negatief uitvallende sociale vergelijkingen (Gibbons & Buunk, 1999). Tal van maatschappelijke vraagstukken kunnen in belangrijke mate begrepen worden vanuit het perspectief dat mensen streven naar status en de neiging hebben zich met anderen te vergelijken. We bespreken hier loopbaanproblemen, depressie en WAO, ernstige ziektes, schoolprestaties, en gewelddadig gedrag.

Status op het werk en loopbaanproblemen

In organisaties vindt altijd competitie plaats rond status, aanzien en prestige, en of-schoon competitie ten dele de prestaties kan bevorderen, gaat er ook veel tijd en energie mee verloren die productiever zou kunnen worden aangewend. Dat is met name het geval omdat het welbevinden en de gezondheid van 'verliezers' kan worden aangetast. Alhoewel er niet zoveel bekend is over het directe verband tussen lichamelijke gezondheid en een verlies dan wel toename in status op het werk, onafhankelijk van factoren zoals inkomen en arbeidsomstandigheden, lijkt vooral de psychologische gezondheid beïnvloed te worden door werkomstandigheden. Overigens lijkt indirect, dat wil zeggen via de geestesgesteldheid, een verlies in status wel degelijk hand in hand te gaan met lichamelijke klachten, zoals bijvoorbeeld het geval is bij *burn out*. Depressieve klachten zijn een ander voorbeeld van een aantasting van de geestelijke gezondheid die kan ontstaan als gevolg van een verlies van status op het werk.

Volgens recente theorieën zal een onvrijwillige lage status namelijk bij uitstek leiden tot depressie, en moet omgekeerd depressie bij uitstek gezien worden als het gevolg van een lage status, of van een verlies aan status. Depressieve symptomatologie wordt gekenmerkt door gevoelens van pessimisme, apathie, uitzichtloosheid, hulpeloosheid, onverschilligheid en negatieve gedachten. Volgens de evolutionair gebaseerde theorie van de *Involuntary Subordinate Strategies (ISS)* (Price, Sloman, Gardner, Gilbert & Rhode, 1994) ontstaan depressieve gevoelens wanneer individuen onvrijwillig een reeds verworven positie verliezen en er geen of weinig uitzicht is op herstel van deze positie of op het verkrijgen van een andere positie. Een terugval in status kan bijvoorbeeld veroorzaakt worden door omstandigheden zoals ziekte, pensioen, gepasseerd worden voor een promotie, of verlies van de huidige functie als gevolg van een reorganisatie. Volgens de ISS-theorie ziet het individu, door het ervaren van depressieve gevoelens, af van pogingen om de positie te herstellen en om alsnog met anderen te concurreren voor de verloren positie of een andere positie. Door zich als het ware 'over te geven' zal het individu niet langer een serieuze concurrent en bedreiging zijn voor andere individuen in de sociale hiërarchie en kan het daardoor zelfs voordeel hebben van de verbeterde relatie met vroegere concurrenten. Mensen in een uitzichtloze situatie zijn derhalve geneigd zich zo te gaan gedragen dat verdere teleurstellingen worden voorkomen.

Een aantal specifieke psychologische mechanismen lijken het depressieve individu er van te weerhouden de eigen situatie te verbeteren. Zo hebben depressieve mensen niet langer het gevoel controle te kunnen uitoefenen op de omstandigheden waarin zij verkeren (zogenaamde 'aangeleerde hulpeloosheid'). Een ander mechanisme dat depressieve mensen ervan weerhoudt iets aan de situatie te veranderen, is de neiging om informatie uit hun omgeving over het functioneren van anderen (sociale vergelijkingsinformatie) negatief te interpreteren. Depressieve personen vergelijken zich vaak op dusdanige wijze met anderen dat hun depressieve gevoelens worden bestendigd omdat zij sociale vergelijkingsinformatie vaak onnodig negatief interpreteren. Bijvoorbeeld: daar waar de gezon-

de persoon zich met iemand vergelijkt die er beter aan toe is en denkt 'hoe zou ik die positie ook kunnen bereiken?', leidt dit bij de depressieve persoon tot minderwaardigheidsgevoelens en gedachten zoals 'dat is voor mij toch niet weggelegd'. Ook als de depressieve persoon zich vergelijkt met iemand die er slechter aan toe is, interpreteert hij of zij deze informatie vaak negatief: in plaats van zich gelukkig te prijzen niet in de positie van de ander te verkeren, ervaart de depressieve persoon angst om af te glijden naar het niveau van de ander. Een hieraan gerelateerd psychologisch mechanisme dat het depressieve individu ervan weerhoudt om de eigen situatie te verbeteren, zijn negatieve gedachten over het eigen functioneren en de eigen capaciteiten. Daar waar gezonde mensen superioriteitsgevoelens hebben over het eigen functioneren (iedereen denkt beter te kunnen autorijden dan de gemiddelde Nederlander), ervaren depressieve individuen deze superioriteitsgevoelens niet (Buunk & Brenninkmeyer, 1999). Al met al zorgen deze mechanismen ervoor dat het depressieve individu niet in staat is de status quo te veranderen, oftewel weer een bevredigende sociale positie te verwerven, waardoor de depressie zichzelf bestendigt.

Met name bij hoger opgeleide mensen kunnen ongunstige sociale vergelijkingen en het daaraan gekoppelde gevoel van lage status speciaal een probleem worden zo rond of na de leeftijd van 40 jaar, wanneer mensen vaak na gaan denken over wat zij in hun loopbaan hebben bereikt. Voor een aantal mensen wordt dan veelal duidelijk dat men niet zal bereiken wat men ooit wilde of hoopte, en men ziet dat vergelijkbare anderen meer bereiken. Carrièregerichte individuen houden vaak scherp in de gaten hoe de voortgang van hun loopbaan is in vergelijking met anderen, en gevoelens van falen en tekortschieten kunnen snel optreden wanneer men minder bereikt dan vergelijkbare anderen, of dan men ooit hoopte. Bovendien bouwen mensen vaak een gevoel op dat alle voorafgaande inspanningen gehonoreerd dienen te worden in de vorm van een promotie. Buunk en Janssen (1992) toonden aan dat een gevoel van relatieve deprivatie in de loopbaan – gekenmerkt door het gevoel minder bereikt te hebben dan vergelijkbare anderen, een gevoel recht te hebben op meer, en het perspectief dat er weinig kans was op het gewenste niveau in de toekomst – met name gepaard ging met depressie bij hoger opgeleide mannen rond de veertig jaar, meer dan bij jongere en oudere mannen.

WAO-problematiek

Een lage status lijkt met name pijnlijk voor mensen die hun werk onvrijwillig hebben verloren, zoals mensen in de WAO. Alhoewel depressieve gevoelens onder WAO-ers een spoedige terugkeer op de arbeidsmarkt kunnen belemmeren, lijkt sociaal-psychologisch onderzoek aan te tonen dat de gevoelens van hopeloosheid, inferioriteit en pessimisme die kenmerkend zijn voor depressieven niet zo sterk aanwezig zijn onder mensen in de WAO als men wellicht zou verwachten. Weliswaar bleek dat mensen in de WAO hun eigen situatie gemiddeld slechter achtten dan bijvoorbeeld die van mensen die werkten, maar het beeld van de eigen situatie was relatief gunstig wanneer men gevraagd werd zich te vergelijken met mensen in de bijstand, en ook niet ongunstig in de vergelijking met andere WAO-ers. Men was ontevredener over de eigen situatie naarmate men meer gezondheidsproblemen en frustraties ervaarde, en naarmate men vond dat men er in vergelijking met anderen slechter aan toe was (Buunk, Buist, Verschuren & Vinkenburgh, 1995). Opvallend was dat men zichzelf weliswaar wat betreft rechtvaardigheid en ernst van de eigen situatie, wat slechter af achtte dan anderen, terwijl men vond dat men beter de eigen tijd besteedde, zich beter had aangepast, en beter omging met de eigen situatie dan de meeste andere mensen. Het lijkt er derhalve op dat, zelfs bij deze groep die in

moeilijke omstandigheden verkeert, toch wordt gepoogd om de eigen situatie nog in een relatief gunstig perspectief te zien. Andere gegevens lieten zien dat men er inderdaad op was gericht via cognitieve processen de subjectieve status te verbeteren. Naarmate men meer stress ervoer, was men meer geneigd zogenaamde neerwaartse vergelijking toe te passen, dat wil zeggen jegens zichzelf te benadrukken dat men er toch beter vanaf kwam dan andere mensen in de WAO, en zich te vergelijken met anderen die slechter af waren. Juist het feit dat dergelijke gedachten meer voorkwamen naarmate men meer stress ervoer, lijkt erop te wijzen dat het hier gaat om een proces gericht op het herstellen van een positieve subjectieve status, dat deze groep niet overwegend wordt gekenmerkt door ernstige depressies omdat men kennelijk nog – althans op het vlak van percepties – nog mogelijkheden ziet iets aan de eigen situatie te doen (Buunk & Ybema, 1995). Ernstig depressieven zien dat soort mogelijkheden niet of nauwelijks (Buunk & Brenninkmeyer, 1999). Sociaal-psychologisch interventieonderzoek onder WAO-ers heeft dan ook aangetoond dat wanneer WAO-ers weer het idee hebben dat zij hun situatie positief kunnen beïnvloeden, zij bij het zien van een rolmodel – iemand die door inspanning succesvol uit de WAO is geraakt – weer geïnspireerd raken om iets aan hun eigen situatie te veranderen (Ybema & Buunk, 1995). Al deze gegevens doen vermoeden dat WAO-ers mogelijkheden om weer actief deel te nemen aan het arbeidscircuit met beide handen zullen aangrijpen.

Ernstige ziektes

Niet alleen kunnen ongunstige sociale vergelijkingen leiden tot ziektes, het lijkt er ook op dat het hebben van een ernstige ziekte ervaren wordt als een verlies van status. Nog steeds is er te weinig aandacht in de gezondheidszorg voor de psychosociale begeleiding van patiënten, terwijl juist een dergelijke begeleiding ertoe kan bijdragen dat patiënten sneller herstellen, tevredener zijn met hun leven, en minder geneigd zijn tot allerlei vormen van medische consumptie. Ook op dit soort beleidsproblemen kan vanuit het perspectief van het streven naar status een ander licht worden geworpen. In de literatuur over kwaliteit van leven bij patiënten met ernstige ziektes wordt dit zelden zo geformuleerd, maar wanneer we kijken naar de gevoelens die dergelijke ziektes met zich meebrengen, dan lijkt het goed verdedigbaar hieraan een interpretatie te geven in termen van statusverlies. Men voelt zich vaak minder waard dan voorheen, men kan niet meer al de dingen doen waaraan men waardering en levensvreugde ontleende, de zelfachting wordt minder en depressieve gevoelens kunnen ontstaan. En, zoals eerder beargumenteerde, kan depressie primair gezien worden als uiting van onvrijwillig onderdanig gedrag ten gevolge van een lage status, of een verlies aan status. Het is mogelijk juist om depressieve gevoelens te voorkomen dat mensen met een ernstige ziekte zoals kanker vaak geneigd zijn te benadrukken dat ze het in verschillende opzichten nog slechter hadden kunnen treffen, en dat ze op verschillende manieren nog beter af zijn dan vergelijkbare anderen. In overeenstemming hiermee werd ook bij kankerpatiënten een sterkere neiging aangetroffen om zich neerwaarts te vergelijken dan bij gezonde personen, en bleek deze neiging bij te dragen aan een positieve waardering van de eigen situatie (Van der Zee, Buunk et al., 1996). Maar deze neiging tot neerwaartse vergelijking betekent niet dat men zich ook wil associëren met mensen die er slechter aan toe zijn; integendeel. In vervolgonderzoek werd een speciaal computerprogramma ontwikkeld waarmee kankerpatiënten informatie over andere patiënten konden selecteren en lezen. Hieruit bleek dat men vooral informatie prefereerde over patiënten die er *beter* aan toe waren, waarschijnlijk om zich daaraan op te trekken (Van der Zee, Oldersma, Buunk en Bos, 1998). In het algemeen blijken mensen met een ernstige ziekte zoals kanker dus

geneigd te zijn hun subjectieve status te optimaliseren door zowel te benadrukken dat ze beter af zijn dan de meeste anderen, alsook zich te richten op anderen die er beter aan toe zijn. Dergelijke inzichten bieden directe aanknopingspunten voor psychosociale interventies bij patiënten binnen de gezondheidszorg.

Verminderde schoolprestaties en spijbelen

Gebrek aan motivatie bij leerlingen kan onder meer leiden tot spijbelen en vroegtijdige schoolverlating, en tot een in menselijk en maatschappelijk opzicht kostbare verspilling van menselijk kapitaal. Ook, of misschien wel met name, speelt hier de subjectief ervaren status een cruciale rol. Kinderen die naar het voortgezet onderwijs gaan, ervaren bijvoorbeeld vaak onzekerheid over hoe goed zij het doen in vergelijking met anderen, met andere woorden over hun status in de groep. In een door ons verricht onderzoek werd leerlingen, na het doen van een toets, voor elk van de vakken in het curriculum gevraagd met wie ze zich vergeleken. Op basis van de cijfers verschaft door de leerkrachten kon worden nagegaan of de als vergelijkingspersoon gekozen medeleerlingen beter dan wel slechter presteerden dan degene door wie ze werden gekozen. Het bleek dat leerlingen die zich vergeleken met betere anderen, en tegelijk het gevoel hadden het beter te doen dan de meeste anderen in de klas, op termijn de beste schoolresultaten behaalden (Blanton, Buunk, Kuyper & Gibbons, 1999). Met andere woorden, zich als het ware optrekken aan anderen die beter functioneren, en zich afzetten tegen anderen die het slechter doen, lijkt ook in schoolsituaties een adaptieve strategie.

Gewelddadig gedrag

Wanneer het bereiken van een hogere status via de 'lange weg' van investeren in onderwijs, opleiding en loopbaan niet in het vooruitzicht lijkt te liggen, kunnen individuen via andere wegen proberen een hogere status te bereiken, in het bijzonder door middel van directe, veelal gewelddadige confrontaties met als inzet de status in groepen. Vanuit het evolutionaire perspectief van de seksuele selectie kan begrepen worden waarom mannen, en dan speciaal mannen met geringe maatschappelijke vooruitzichten, zich zo vaak begeven in gevaarlijk gedrag in de competitie met andere mannen hetgeen ogenschijnlijk geheel tegengesteld lijkt aan de drang tot overleven. Vanwege de veel grotere mogelijke reproductieve succes onder mannen dan onder vrouwen, zullen mannen, met name in onzekere omstandigheden, geneigd zijn status te verwerven en het andere geslacht te imponeren door het vertoon van onverschrokkenheid en fysieke kracht (Daly & Wilson, 1988). Het gevaar voor het leven dat dergelijk gedrag met zich meebrengt heeft in ons evolutionaire verleden over het geheel genomen niet opgewogen tegen de mogelijke reproductieve baten ervan. Zo kan op groepsniveau een cultuur bestaan waarin geweld een geaccepteerde manier is om een hogere status te verkrijgen. Daarbij komt dat groepsleden vaak ook niet meer weten op welke andere wijze dan door geweld zij 'respect' af kunnen dwingen. Door sterke competitiegevoelens, gevoed door sociale vergelijking met andere groepsleden, kunnen andere individuen relatief snel worden ervaren als een bedreiging voor eigen status en aanzien, waardoor de concurrentiestrijd nog meer wordt versterkt. Wanneer individuen er niet in slagen de gewenste positie te bereiken kunnen zij hun gevoelens van frustratie uiten op de door hen vertrouwde manier, middels agressie. De agressie zal zich in dit geval niet zozeer richten op andere groepsleden maar veelmeer op 'externe' zaken of individuen. Het gebruik van agressie, zij het als strategie om op te klimmen in de sociale hiërarchie dan wel als uitlaatklep voor frustratie, leidt veelal tot een toename van criminaliteit en vandalisme.

Conclusie

Het voorgaande illustreert dat vanuit de sociale psychologie, opgevat als een fundamentele gedragswetenschap die zich bevindt op het scharnierpunt van maatschappijwetenschappen en evolutiebiologie, vele bijdragen aan de verheldering van maatschappelijke problemen kunnen worden geleverd. Misschien juist wel door de deductieve benadering en de gerichtheid op 'fundamenteel' onderzoek die dit vakgebied kenmerkt, kan de sociale psychologie een licht werpen op uiteenlopende maatschappelijke problemen. Ook bij duidelijk 'toegepast' onderzoek kan het een vruchtbare benadering zijn om, in plaats van allereerst uit te gaan van problemen, primair te vertrekken vanuit één theoretisch perspectief. Het moet als een uitdaging worden gezien om vanuit een enkel perspectief zoveel mogelijk te verklaren, in plaats van, zoals vaak gebeurt in de maatschappijwetenschappen, grote modellen te bouwen waarin alle mogelijke factoren en modellen worden opgenomen, waarmee men tegelijk alles, en tegelijk niets kan verklaren en voorspellen. We hebben enkele voorbeelden besproken van interventies gebaseerd op de twee door ons genoemde theoretische perspectieven van het streven naar reciprociteit en status, gericht op het verhogen van het op een adequate wijze herstellen van de reciprociteit, en het verhogen van de subjectieve status. Daarbij is het primair van belang interventies te ontwerpen die een verandering kunnen bewerkstelligen in de belevingswereld van het individu.

We hopen duidelijk te hebben gemaakt dat, hoewel de sociale psychologie geen beleidswetenschap is, ze wel belangrijke bijdragen kan leveren aan uiteenlopende vormen van beleid. Helaas is door de druk vanuit de politiek ten gunste van toegepast en beleidsgericht onderzoek, de ruimte voor fundamenteel onderzoek de laatste jaren sterk afgenomen. De sociale psychologie is echter alleen in staat het beleid wat te blijven bieden wanneer er voldoende ruimte blijft, of liever, *komt* voor fundamenteel onderzoek vanuit evolutionair perspectief naar het gedrag van de mens in zijn sociale context, en naar de percepties, denkprocessen en motivaties die daarbij een rol spelen.

Literatuurverwijzingen

- Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Co-operation*. New York, NY: Basic Books.
- Barkow, J.H. (1989). *Darwin, sex, and status. Biological approaches to mind and culture*. Toronto: University of Toronto Press.
- Blanton, H., Buunk, B.P., Gibbons, F.X., & Kuyper, H. (1999). 'Comparing upward and evaluating downward: A prospective study of comparison level, comparison evaluation and academic performance', *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 420-430
- Batson, C.D. (1991). *The altruism question: Toward a social-psychological answer*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Batson, C.D. (1993). 'Communal and exchange orientation: What is the difference?', in *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, pp. 677-684.
- Brown, W.M., & Palameta, B. (1995). *Altruism Facilitates the Formation of Social Support Networks*. Poster presented at the Seventh Annual Meeting of the Human Behaviour and Evolution Society. June 29, 1995, Santa Barbara, CA.
- Buss, D.M. (1996). 'The evolutionary psychology of human social strategies'. In E.T. Higgins & A.W. Kruglanski (Eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles* (pp. 3-38). New York, NY: Guilford.
- Buss, D.M. (1999). *Evolutionary psychology. The new science of the mind*. Boston: Allyn and Bacon.
- Buunk, B.P. & Yperen, N.W. van (1989). 'Social comparison, equality, and relationship satisfaction: Gender differences over a ten-year period', *Social Justice Research*, 3, pp. 157-180.
- Buunk, B.P., & Janssen, P.P.M. (1992). 'Relative deprivation, and mental health among men in midlife', *Journal of Vocational Behavior*, 40, pp. 338-350.
- Buunk, B.P., Doosje, B.J., Jans, L.J.G.M. & Hopstaken, L.E.M. (1993). 'Perceived reciprocity, social support and stress at work: The role of exchange and communal orientation', *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 801-811.
- Buunk, B.P., Buist, H., Verschuren, H., & Vinckenburg, C. (1994). 'De rol van de psychosociale stress en sociale vergelijking bij de evaluatie van de eigen situatie door mensen in de WAO', *Gedrag en Organisatie*, 7, pp. 145-154.
- Buunk, B.P. (1995). 'Comparison direction and comparison dimension among disabled individuals: Towards a refined conceptualization of social comparison under stress', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 316-330.
- Buunk, B.P., & Ybema, J.F. (1995). 'Selective evaluation and downward comparison in coping with stress', in *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 17, pp. 1499-1517.
- Buunk, B.P., & Bakker, A.B. (1997). 'Commitment to the relationship, extradyadic sex, and AIDS-preventive behavior', *Journal of Applied Social Psychology*, 27, pp. 1241-1257.
- Buunk, B.P. & Ybema, J.F. (1997). 'Social comparisons and occupational stress: the identification-contrast model'. In B.P. Buunk & F.X. Gibbons, (Eds.), *Health, coping and well being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 359-388). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Buunk, B.P. & Prins, K.S. (1998). 'Loneliness, exchange orientation and reciprocity in friendships', *Personal Relationships*, 5, pp. 1-14.
- Buunk, B.P., & Brenninkmeijer, V. (1999). 'Social comparison processes among depressed individuals: Evidence for the evolutionary perspective on involuntary subordinate strategies'. In L. Sloman & P. Gilbert (Eds.), *Subordination, mood disorders and evolution*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Buunk, B.P., & Mutsaers, W. (1999). Equity perceptions and marital satisfaction in former and current marriages: A study among the remarried', *Journal of Social and Personal Relationships*, 16, pp. 123-132.
- Buunk, B.P., & Schaufeli, W.B. (1999). 'Reciprocity in interpersonal relationships: An evolutionary perspective on its importance for health and well-being'. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European review of social psychology*. Vol. 10. Chichester: Wiley.
- Chadwick-Jones, J.K., Nicholson, N., & Brown, C. (1982). *Social Psychology of Absenteeism*. New York, NY: Praeger.
- Crawford, C., & Krebs, D.L. (1998). *Handbook of evolutionary psychology. Ideas, issues and applications*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Daly, M., & Wilson, M. (1988). *Homicide*. New York: Aldine de Gruyter.
- Dierendonck, D. van, Schaufeli, W.B., & Buunk, B.P. (1998). 'The evaluation of an individual burn out intervention program', *Journal of Applied Psychology*, 83, pp. 392-407.
- Dunbar, R.I.M. (1993). 'Coevolution of neocortical size, group size and language in humans', *Behavioral and Brain Sciences*, 16, pp. 681-735.
- Festinger, L. (1954). 'A theory of social comparison processes', *Human Relations*, 7, pp. 117-140.
- Fromm, E. (1956). *The art of loving*. New York: Bantam Books.
- Geurts, S.A., Schaufeli, W.B., & Buunk, B.P. (1993). 'Social comparison, inequity, and absenteeism among bus drivers', *European Work and Organizational Psychologist*, 3, pp. 191-203.
- Geurts, S.A., Buunk, B.P., & Schaufeli, W.B. (1994). 'Social comparison and absenteeism: A structural modeling approach', *Journal of Applied Social Psychology*, 24, pp. 1871-1890.
- Gibbons, F. X., & Buunk, B. P. (1999). 'Individual differences in social comparison: The development of a scale of social comparison orientation', *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 129-142.
- Gilbert, P., Price, J., & Allan, S. (1995). 'Social comparison, social attractiveness and evolution: How might they be related?', *New Ideas in Psychology*, 13, pp. 149-165.
- Glantz, K., & Pearce, J.K. (1989). *Exiles from Eden: Psychotherapy from an Evolutionary Perspective*. New York, NY: Norton & Co.
- Hatfield, E., & Sprecher, S. (1983). 'Equity theory and recipients reactions to help'. In J.D. Fisher, A. Nadler, & B.M. DePaulo (Eds.), *New Directions in Helping Behaviour (Vol. 1)*, pp. 113-141). New York, NY: Academic Press.
- Kalma, A. (1991). 'Hierarchisation and dominance assessment at first glance', *European Journal of Social Psychology*, 21, pp. 165-181.
- Kenrick, D.T. & Simpson, J.A. (1997). 'Why social psychology and evolutionary psychology need one another'. In J.A. Simpson & D.T. Kenrick (Eds.), *Evolutionary Social Psychology* (pp. 1-20). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Kuijjer, R.G., Ybema, J.F., & Buunk, B.P. (1998). 'Rechtvaardigheid in de intieme relatie van kankerpatiënt en partner'. In W. Otten, R.M. Meertens, R. Vermunt & J.B.F. de Wit (Red.), *Sociale Psychologie & haar toepassingen (Deel 12)*, pp. 167-181). Delft: Eburon.
- Lerner, M.J. (1980). *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum Press.
- McDougall, W. (1908). *Introduction to social psychology*. London: Methuen.
- Murstein, B.I., Cerreto, M., & MacDonald, M.G. (1977). 'A theory and investigation of the effect of exchange-orientation on marriage and friendships', *Journal of Marriage and the Family*, 39, pp. 543-548.

-
- Peeters, M.W., Buunk, B.P., & Schaufeli, W.B. (1995). 'Social interactions, stressful events, and negative affect at work: A micro-analytic approach', *European Journal of Social Psychology*, 25, pp. 391-401.
- Price, J.L., Sloman, L., Gardner, R., Gilbert, P., Rohde, P. (1994). 'The social competition model of depression', *British Journal of Psychiatry*, 164, pp. 309-315.
- Schaufeli, W.B. & Enzmann, D. (1998). *The burn out companion to study & practice. A critical analysis*. London: Taylor & Francis.
- Schreurs, K.S., & Buunk, B.P. (1996). 'Closeness, autonomy, equity, and relationship satisfaction in Dutch lesbian couples', *Psychology of Women Quarterly*, 20, pp. 577- 592.
- Thompson, S.C., & Pitts, J.S. (1992). Thompson, S.C. & Pitts, J.S. (1992). 'In sickness and in health: Chronic illness, marriage and spousal caregiving'. In S. & S. Oskamp (Eds.), *Helping and Being Helped: Naturalistic Studies* (pp. 115-151). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Tooby, J. & Cosmides, L. (1992). 'Psychological foundations of culture'. In J. Barkow, L. Cosmides, & J. Tooby (Eds.), *The adapted mind* (pp. 19-136). New York: Oxford University Press.
- Trivers, R. (1971). 'The evolution of reciprocal altruism', *Quarterly Review of Biology*, 46, pp. 35-57.
- Trivers, R. (1985). *Social evolution*. Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings.
- VanYperen, N., Buunk, B.P. & Schaufeli, W.B. (1992). 'Communal orientation and the burn out syndrome among nurses', *Journal of Applied Social Psychology*, 22, pp. 173-189.
- Waal, F.B.M. de (1996). *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and other Animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walster, E., Walster, G.W., & Berscheid, E. (1978). *Equity: Theory and Research*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Wright, R. (1994). *The Moral Animal*. New York, NY: Pantheon Books.
- Ybema, J.F., & Buunk, A.P. (1995). 'Affective responses to social comparison: A study among disabled individuals', *British Journal of Social Psychology*, 34, pp. 279-292.
- Zee, K.I. van der, Buunk, B.P., DeRuiter, J.H., Tempelaar, R., VanSonderen, E., Sander man, R. (1996) 'Social comparison and the subjective well-being of cancer patients', *Basic and Applied Social Psychology*, 18, pp. 453-468.
- Zee, K.I. van der, Oldersma, F.L., & Buunk, B.P. & Bos, D.A.J. (1998). 'Social comparison preferences among cancer patients as related to neuroticism and social comparison orientation', *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 801-810.

Edward de Haan

De neurobiologische benadering in de psychologie

”Ik ben er helemaal niet toe geneigd de psychologie in de lucht te laten hangen zonder een organische basis. Maar los van deze overtuiging weet ik niet hoe ik verder moet gaan, noch theoretisch noch therapeutisch; daarom moet ik doen alsof alleen het psychologische aspect aan de orde is. Ik heb er geen flauw benul van waarom ik het organische en het psychologische niet bij elkaar kan passen”

(Sigmund Freud in een brief aan zijn vriend Wilhelm Fliess).¹

Inleiding

Dit essay richt zich binnen de gedragswetenschappen op de psychologie. Ik zal pogen te beargumenteren dat de neurobiologische benadering een wezenlijk onderdeel uitmaakt van de psychologie, zowel met betrekking tot het praktisch psychologisch handelen als het fundamentele psychologische onderzoek. Aan de hand van een historisch overzicht schets ik hoe de neurobiologische benadering een integraal onderdeel vormde van de jonge psychologische wetenschap, hoe zij vervolgens deze oriëntatie om een aantal redenen verloor tot op het punt waarop zij zelfs als ideologisch onwelkom werd verklaard. Deze – op zich kortdurende – periode van dogmatiek heeft echter een sterke uitwerking gehad op de maatschappelijke rol van het psychologisch vakgebied, de opleiding tot psycholoog en het psychologisch onderzoek. Momenteel is er, met name aan de universiteiten, een duidelijke redressering waar te nemen waarbij de waardering van de biologische basis weer naar voren komt. Deze constatering heeft een aantal belangrijke repercussies voor het toekomstig psychologisch onderwijs, onderzoek en beroepsmatig handelen. Ondersteuning van deze heroriëntering zal leiden tot een grotere en kwalitatief hogere maatschappelijke inzetbaarheid van de psychologie.

Historische achtergrond

Als we de geschiedenis van de psychologie traceren zien we dat het meten van mentale functies (‘psychonomie’) en de biologische basis (‘biopsychologie’) samen aan de wieg van het vakgebied hebben gestaan.

Dat het gedrag van de mens wordt aangestuurd door een grijze massa van anderhalve kilo was een observatie uit de zeventiende eeuw. Alhoewel vaak wat laatdunkend wordt gedaan over de erfenis van Gall – de frenologie – was hij wel degelijk een van de grond-

¹ Zie Masson (1985).

leggers van de moderne psychologie. Eén van zijn belangrijkste bijdragen was het idee dat de hersenen de biologische basis vormen van ons denken, onze emoties en ons handelen. Tot die tijd was het niet ongewoon allerlei mentale eigenschappen aan organen toe te schrijven, zoals het hart en de nieren. Vervolgens argumenteerde hij voor het principe van functielokalisatie, dat wil zeggen dat verschillende mentale functies op verschillende locaties in de hersenen gerepresenteerd zijn. Tenslotte sloot hij aan bij het toenmalige denken van de fysiognomen (bijvoorbeeld Lavater) die stelden dat de vorm van het gezicht informatie bevat omtrent de mentale vaardigheden (c.f. de taalknobbel) en persoonlijkheid van een persoon. Vreemd genoeg – vanuit ons perspectief – was het niet zijn fysiognomisch denken dat hem bij zijn tijdgenoten de das omdeed, maar zijn positie omtrent functielokalisatie. Vooraanstaande fysiologen zoals Flourens beargumenteerden aan de hand van onderzoek bij dieren (duiven) dat de hersenen als één geïntegreerd orgaan functioneerden. Dit principe, *action propre* genaamd, staat natuurlijk in schril contrast met de ideeën van Gall.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt het idee van de functielokalisatie weer geïntroduceerd door Paul Broca die de klinisch-pathologische correlatie tussen spraakstoornissen en de linkerfrontaalkwab met vuur verdedigt in de *Académie des Sciences* te Parijs. Dit moment betekent een keerpunt en de daaropvolgende decennia zien we een bloeiende periode waarin een groot aantal functiestoornissen gedifferentieerd wordt. Wernicke postuleert het klassieke onderscheid tussen problemen met het begrijpen van taal, die het gevolg zijn van een posterieure beschadiging in de linkerhemisfeer, en een stoornis in de productie van taal die wordt veroorzaakt door een laesie in de linkerfrontaalkwab. Nu komt de traditie die ook wel wordt aangeduid als *de diagrammakers* op gang. Het principe is dat een bepaalde psychologische functie wordt onderverdeeld in een aantal subprocessen die tezamen een totale functie uitvoeren. Op schematische wijze wordt vervolgens aangegeven hoe deze processen onderling met elkaar in verbinding staan. Tenslotte, wordt dit functionele diagram op de hersenen geplaatst. Dus, zo speculeerde Wernicke, als taalperceptie in de linker *temporaalkwab* en taalproductie in de linker *frontaalkwab* zit, dan moet er theoretisch nog een andere vorm van afasie zijn die het gevolg is van een beschadiging aan de verbinding tussen deze twee taalcentra. Tien jaar later beschrijft Lichtheim een patiënt die aan deze voorspelling voldoet. Alhoewel het begrip en de productie van taal gespaard zijn, is de patiënt niet in staat te herhalen wat er tegen hem gezegd wordt. Daarbij laat Lichtheim het echter niet. Omdat de patiënt nog wel in staat is gesproken taal te begrijpen en zich ook nog verbaal kan uitdrukken behoeft het model uitbreiding. Naast de directe route vanuit het taalperceptiecentrum naar het productiecentrum (die wordt gebruikt voor het herhalen) bevindt zich een indirecte route die loopt via een centrum waar 'concepten uitgewerkt' worden. Omdat deze route intact is gebleven kan de patiënt wel taal begrijpen en zijn concepten verbaal uiten. Deze uitbreiding met één extra centrum en twee extra verbindingen levert natuurlijk weer een drietal nieuwe, mogelijke afasievormen op waarvan Lichtheim prompt voorbeelden levert. Deze ontwikkeling was geenszins beperkt tot de taalfuncties. Al in 1876 publiceerde de Engelse neuroloog John Hughlings Jackson een beschrijving van de patiënt Eliza met een ernstige stoornis in de visuele herkenning. Op basis van klinische observaties onderscheidde zijn collega Lissauer vervolgens twee verschillende vormen van wat hij *Seelenblindheit* noemde. Een beschadiging in het eerste centrum zou leiden tot een defecte interne voorstelling (apperceptieve *Seelenblindheit*). Bij een stoornis in het tweede centrum is de patiënt wel in staat een adequate voorstelling te vormen maar kan hij die niet

meer associëren met zijn kennis over het geobserveerde object (associatieve *Seelenblindheit*).

In deze optimistische tijd, waarin het ene na het andere diagram wordt gepostuleerd voor de meest uiteenlopende functiegebieden toont Sigmund Freud zich een kind van zijn tijd. Hij doet onder andere onderzoek naar *Seelenblindheit*, en introduceert hiervoor de term 'agnosie' die tot op de dag van vandaag voor deze stoornis wordt gebruikt. In zijn monografie *Zur Auffassung der Aphasien* zijn echter ook al tekenen van kritiek te vinden. Opmerkelijk hierbij is dat Freud veel minder radicaal was dan nu vaak wordt aangenomen. Ten eerste blijft hij binnen het stramien van de 'diagrammakers' wat betreft het idee van een fysiologische basis voor psychologische processen. Hij waarschuwt echter voor een te materialistisch standpunt: het aannemen van een één-op-één-relatie tussen de fysiologie en de psychologie leidt onverbiddekelijk tot de valkuil van de frenologie. Een te eenvoudig model omtrent functielokalisatie is niet houdbaar omdat er bijvoorbeeld patiënten bestaan die geen spraakstoornissen hebben na een beschadiging van de linkerfrontaalkwab terwijl er ook patiënten bestaan met spraakstoornissen na een laesie in een ander deel van de hersenen. Hij stelt daarom voor om de fysiologische en de psychologische processen onafhankelijk van elkaar te onderzoeken om verwarring en voorbarige conclusies te vermijden. Het moge bekend worden verondersteld dat Freud zich daarna toe ging leggen op een psychologisch verklaringsmodel voor hysterie, waarbij de veronderstelde verdringing van traumatische ervaringen naar het onbewuste een centrale plaats inneemt. Het is aannemelijk dat hij hierbij dankbaar gebruik maakt van de ideeën van diagrammakers zoals Hughlings Jackson die al eerder ideeën geformuleerd hadden omtrent bewuste en onbewuste processen. Freud heeft echter een groot probleem en dat betreft het proces van verdringing; hoe worden bepaalde gedachten of ervaringen naar het onbewuste verdrongen? Hier kan noch de neurologie noch de fysiologie uitkomst bieden en hij besluit zich te beperken tot het beschrijven van psychologische processen. Hier zien we dus een duidelijk beginpunt van de psychologie, zowel theoretisch als klinisch, waarbij de neurobiologische basis wordt genegeerd. Freud formuleert als een van de eersten een gesloten referentiekader waarin menselijk gedrag wordt beschreven in termen van mentale operaties (De Haan, 1994).

Parallel aan de klinische psychologie ontwikkelde zich ook de experimentele psychologie. In zijn laboratorium in Leipzig ontwikkelde Wundt de methode van introspectie op basis van researchprincipes uit de natuurkunde, zoals standaardisatie en herhaalbaarheid, en vervolgens werd geprobeerd de geobserveerde regelmatigheden in wetten vast te leggen. Pioniers zoals Fechner en Ebbinghaus, die aan de wieg van het psychologisch onderzoek naar respectievelijk de waarneming en het geheugen stonden, hanteerden ook de natuurwetenschappelijke benadering. Fechner onderzocht de relatie tussen de sterkte van een externe prikkel en de waargenomen intensiteit en beschreef deze relatie vervolgens in wiskundige termen. Ebbinghaus bracht met zichzelf als proefpersoon de snelheid van vergeten systematisch in kaart. Hij leerde lange lijsten met nonsens syllaben ('mev', 'wap', 'gor') uit het hoofd en na een bepaalde tijd ging hij na hoe vaak hij moest oefenen totdat hij de lijst weer 100% correct kon reproduceren. In Amerika was William James toen bezig met het formuleren van zijn ideeën over aandacht en bewustzijn. De beoefenaars van de jonge experimentele psychologie waren zich terdege bewust van de biologische basis van het gedrag dat zij bestudeerden. Wundt had medicijnen gestudeerd en had nog als leerling van Helmholtz meegewerkt aan onderzoek naar de transmissiesnelheid van neuronen. Ook William James had medicijnen en biologie

gestudeerd. Ebbinghaus heeft, in tegenstelling tot wat vaak over hem wordt geschreven, zich wel degelijk bezig gehouden met vragen omtrent de biologische basis van het geheugen en de processen die mogelijkwijs een rol zouden kunnen spelen bij het vergeten. Zo onderkent hij drie mogelijke verklaringen voor vergeten. Ten eerste bestaat de mogelijkheid, die reeds door Plato was gesuggereerd, dat het vergeten een proces van *vervagen* is zoals een afdruk in was met de tijd langzaam onduidelijker wordt. Ten tweede kan het vergeten een gevolg zijn van *interferentie*; een herinnering zal steeds moeilijker op te diepen zijn naarmate er meer en vooral naarmate er meer gelijksoortige herinneringen zijn opgeslagen. De kans dat een interfererende herinnering wordt opgediept, neemt steeds meer toe. De derde mogelijke verklaring die Ebbinghaus postuleerde, gaat uit van het idee dat herinneringen *multicomponentieel* zijn, dat wil zeggen dat ze gedistribueerd worden opgeslagen. In zo'n systeem kan vergeten worden veroorzaakt doordat de associatie tussen de verschillende onderdelen van een herinnering slechter wordt met de tijd. Vervolgens concludeert hij dat er geen biologische informatie noch andere evidentie bestaat om uit deze drie mogelijkheden te kiezen. Deze observatie is voor hem vervolgens het startsein om het vergeten eerst goed te onderzoeken op gedragsmatig niveau. Onderzoekers als Fechner en Weber, die met name bekend zijn om hun psychofysische werk, waren zich ook terdege bewust van de fysiologische basis van de fenomenen die zij in kaart aan het brengen waren, maar ook hier was de relatie, tussen de door hen bestudeerde fenomenen en wat er toen bekend was over het neuroanatomisch substraat, onoverbrugbaar.

Kortom, zowel de klinische als de natuurwetenschappelijke grondvesten van de psychologie begonnen wel degelijk vanuit het idee dat de psychologische fenomenen begrepen en beschreven moeten worden vanuit een neurobiologisch perspectief. Op dat moment was de kennis van zowel de psychologische processen als van de neurobiologische basis waarschijnlijk onvoldoende om betekenisvolle verbanden te leggen. Zo ontstonden er twee hoofdstromen, waarbij de ene zich toelagde op het beschrijven van het neurobiologisch substraat terwijl de ander zich richtte op het ontwikkelen van een wetenschap voor het begrijpen van de mentale functies.

De twintigste eeuw

In de psychologie van de eerste helft van de twintigste eeuw wordt een aantal ontwikkelingen die reeds in de eeuw daarvoor was begonnen verder doorgezet. De scheiding tussen de klinische psychologie en de experimentele psychologie wordt groter. De klinische psychologie hanteert theoretische modellen die *prima facie* geaccepteerd worden zonder hypothesetoetsend onderzoek. In eerste instantie wordt vooral het theoretisch model van Freud gebruikt, maar snel ontstaat er een heel scala aan scholen. In het therapeutisch handelen wordt, alhoewel vaak formeel opgehangen aan een theoretisch model, vaak eclectisch en pragmatisch geopereerd. De psychometrie komt op maar gaat met de tijd een steeds minder belangrijke rol spelen in de klinisch-psychologische diagnostiek, en krijgt meer en meer vorm in de arbeids- en organisatiepsychologie. De experimentele psychologie wordt decennia overheerst door de behavioristen, alhoewel deze stroming veel sterker leeft in Amerika dan in Europa. Vervolgens zien we de opkomst van de sociale psychologie als een separate richting binnen de psychologie en ontwikkelt zich naast en apart van de klinische psychologie de ontwikkelingspsychologie. Ook in de ontwikkelingspsychologie neemt de psychometrie een belangrijke plaats in. Aan het eind van de

zestiger jaren wordt de cognitieve psychologie de prominente stroming binnen de experimentele psychologie. Zo ontstaan langzaam maar zeker de richtingen binnen de psychologie die wij nu als de klassieke stromingen zien (klinische, sociale, ontwikkelings- en experimentele psychologie). Onder invloed van de nieuwe hoofdstromen in het maatschappelijk denken van de zestiger jaren kwam binnen de psychologie meer en meer het gedachtegoed in zwang dat men 'geen labels of getallen' op mensen moest plakken en dat de biologische basis eigenlijk geen rol van belang speelde bij het ontstaan van psychische problemen. Het *nature-nurture* debat sloeg nu helemaal om: schizofrenie vindt zijn oorsprong in de moeder-kind-relatie en het is de stigmatisering van psychiatrische patiënten die de echte oorzaak is van hun problemen.

In deze periode ontwikkelt de psychologie zich tot een eigenstandige discipline die een belangrijke plaats inneemt in het academische en maatschappelijke veld. De studie heeft de interesse van steeds maar groeiende aantallen studenten, de wetenschappelijke output neemt enorm toe, de behoefte aan klinische psychologen groeit gestaag en de ideeën die worden ontwikkeld binnen de psychologie beginnen hun invloed te krijgen op het maatschappelijke beleid van de overheid. Wat retrospectief opvalt aan deze periode is het zware ideologische stempel dat de psychologie op dit moment van haar ontwikkeling draagt. Het lijkt mij aannemelijk dat hiervoor – minstens – twee belangrijke redenen zijn aan te voeren. In de eerste plaats zag de psychologie zich geplaatst voor grote uitdagingen en vraagstellingen, terwijl het vakgebied tegelijkertijd nog relatief onvolwassen was. Er was wellicht nog te weinig ontwikkeld aan kennis en methode om deze vragen wetenschappelijk te beantwoorden. In de tweede plaats was het natuurlijk een periode in onze recente geschiedenis die überhaupt sterk van ideologie was doordeesemd. Het nieuwe maatschappelijke, filosofische raamwerk waarbij zaken zoals het positieve mensbeeld, de gelijkheid in plaats van verschil tussen mensen, en de maakbare samenleving bijna dogmatische vormen begonnen aan te nemen, was een goede voedingsbodem voor een ideologische psychologie. In die optiek was het natuurlijk ook bijna misdadig om 'getallen op mensen te plakken' zoals de psychometrie in die tijd vaak werd aangeduid, en was het ook meer zinvol om encountergroepen dan colleges aan de universiteit te organiseren om de studenten op hun toekomst voor te bereiden.

Natuurlijk is het bovenstaande enigszins een karikatuur, maar karikaturen hebben de eigenschap dat ze eenvoudig te begrijpen en te onthouden zijn en daardoor snel een eigen leven kunnen gaan leiden. De psychologie van deze periode was en is voor velen nog steeds de echte psychologie. De structuur, de aard, de inhoud van deze psychologie bepaalt nog voor een groot deel hoe velen over de psychologie denken. Het lijkt bepalend voor de financiering van het academisch psychologische onderzoek en onderwijs. Het vormt de wortels van menig psychologiecurriculum aan de universiteiten in Nederland en bepaalt voor een deel de eisen die gesteld worden aan vooropleidingen om de studie psychologie te kunnen gaan volgen.

Tijdens deze woelige tijden waren er natuurlijk ook andere geluiden te horen. De belangrijkste voorbeelden van de natuurwetenschappelijke benadering waren de biopsychologen en de psychonomen. Vanaf de jaren zeventig is er in Nederland zelfs sprake van een bloeiperiode van deze disciplines, alhoewel die zich grotendeels beperkt tot het fundamentele onderzoek. Binnen het grote psychologiegebied waren dit toch relatief perifere ontwikkelingen. Tussen de biopsychologie en de psychonomie bestond een bepaalde taakverdeling waarbij de biopsychologen zich vooral bezig hielden met de

fysiologische basis, terwijl de psychonomen en de cognitieve psychologen zich richtten op het beschrijven van het menselijke functioneren naar de analogie van de computer. Afgezien van een kleine groep neuro- c.q. biopsychologen was er in feite weinig dialoog tussen degenen die zich specifiek bezighielden met de fysiologie en degenen die de mentale processen experimenteel onderzochten. Deze scheiding van geesten is ook nu nog actueel en er zijn vooraanstaande psychonomen die niets van de biologische basis willen weten en vice versa.

De thuiskomst

In de recente decennia is er een aantal ontwikkelingen zichtbaar op zowel het filosofisch-maatschappelijke vlak als met betrekking tot de ontwikkeling van het vakgebied hetgeen een kentering betekent met betrekking tot de rol van de neurobiologische basis en de natuurwetenschappelijke benadering binnen de psychologie. De geforceerde scheiding der geesten lijkt teneinde te komen en de integratie van de twee gebieden die zich zo lang onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld, is niet alleen een historische correctie maar lijkt ook spectaculaire gevolgen te hebben. Een gebied zoals bijvoorbeeld de cognitieve neurowetenschappen dat zo'n tien jaar geleden nog nauwelijks bestond, lijkt nu een vaste rubriek te hebben in vooraanstaande tijdschriften zoals *Nature* en *Science*. Onderstaand volgt een aantal ontwikkelingen dat een rol heeft gespeeld bij deze verschuiving.

De filosofisch-ideologische erfenis van de zestig/zeventiger jaren is tanende. Het lijkt erop dat zij gedeeltelijk wordt vervangen door een wat hardvochtig 'eigenbelang-denken' en gedeeltelijk door een soort *common-sense* realiteitszin. Met name binnen het tweede referentiekader roept de gedachte dat ons gedrag meetbaar c.q. beschrijfbaar is geen emotionele tegenreacties meer op. We zijn niet allemaal gelijk en het is van belang inzicht te krijgen in individuele verschillen. Het is nu weer acceptabel om allerlei gedrag variërend van fobieën en depressies tot neuropsychologische gevolgen van hersendysfunctie te onderzoeken in verschillende settings, variërend van de laboratoriumexperimenten waar gedrag wordt teruggebracht 'tot op het bot' tot ecologische veldstudies. De kwestie Buikhuizen doet nu al weer gedateerd aan.

Het onderzoek naar hersen-en-gedragsrelaties heeft de mystieke fase achter zich gelaten. Tot niet eens zo lang geleden dachten velen dat het neurale substraat dermate complex is dat we er toch geen werkbare verklarende modellen over op kunnen stellen betreffende het cognitief functioneren. Afgezien van de complexiteit van het neurobiologische apparaat, werd ook vaak geopperd dat het hier gaat om twee verschillende niveaus van beschrijven. De redentie is enigszins analoog aan het idee dat je een computerprogramma ook niet gaat beschrijven op het niveau van de elementaire elektrische processen van de computer. Tenslotte was het tot voor kort niet denkbaar dat bepaalde hogere-orde mentale functies zouden kunnen worden teruggebracht tot proporties die experimenteel kunnen worden onderzocht. Begrippen als bewustzijn en emoties zouden te subjectief en te slecht te definiëren zijn om in aanmerking te komen voor empirisch onderzoek, laat staan voor het reduceren van deze fenomenen tot neurale processen. De cognitieve neurowetenschappen maken momenteel rasse schreden voorwaarts en op bepaalde gebieden, zoals de visuele waarneming, bestaat nu een gedetailleerd begrip over de werking van het neurale systeem. Voor het eerst is het nu mogelijk om modellen te formule-

ren over het mentaal functioneren die niet gebruik maken van een analogie, zoals het brein als een telefooncentrale of een computer, maar modellen te formuleren die het fenomeen beschrijven in termen van het eigenlijke neurale substraat. Deze ontwikkeling beperkt zich ook zeker niet tot de primaire processen zoals de waarneming of de motoriek maar betreft ook de hogere-orde mentale functies zoals het geheugen, de taal en het bewustzijn. Sterker nog, de impetus voor de huidige opleving in filosofische ideeën omtrent het bewustzijn is juist geïnspireerd door ontdekkingen uit de cognitieve neurowetenschappen, zoals *blindsight*. *Blindsight* is een even paradoxale als toepasselijke term. Sommige patiënten die blind zijn in een bepaald deel van hun visuele veld als gevolg van een beschadiging aan de primaire visuele cortex kunnen onder specifieke gevallen wel adequaat reageren op visuele stimuli die zijn aangeboden in dit blinde veld. Zo kunnen sommige patiënten redelijk accuraat aanwijzen waar een lichtflits werd aangeboden ondanks het feit dat zij geen bewuste ervaring hadden van de lichtflits zelf (Young et al, 1993).

De ontwikkelingen in dit researchgebied zijn ten dele techniek-gestuurd; apparatuur zoals PET, fMRI en ERP hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de snelle ontwikkeling van het vak. Het is echter van groot belang in te zien dat zonder een goede theoretische en methodologische basis vanuit de psychologie deze apparatuur zinloos is en niet meer oplevert dan mooie plaatjes. Het denkkader en methodologisch instrumentarium dat in de psychologie is opgebouwd in de laatste decennia is van centraal belang in de kennisexplosie op het gebied van hersen-en-gedragsrelaties. De kritiek en de filosofische problemen die in het verleden naar voren zijn gebracht tegen deze (her)integratie worden nog het best weerlegd door te wijzen op het succes. Er bestaat kennelijk zo'n systematiek in het neurale apparaat dat het mogelijk is om een functionele architectuur te onderkennen in het brein.

De praktijk van de klinisch psycholoog is veranderd. De biologische basis c.q. contributie van veel psychologische/psychiatrische syndromen is nu vastgesteld en veel behandelingen zijn nu een combinatie van psychotherapie en medicatie. Hierbij kan worden opgemerkt dat het plan om klinisch psychologen na een cursus psychofarmaca het recht te geven om medicijnen voor te schrijven in de Verenigde Staten nog steeds niet van de agenda is verdwenen. Afgezien van de voors en tegens die hierbij een rol spelen, zoals het inschatten van schadelijke gevolgen van meervoudig medicijngebruik, geeft het wel goed weer in hoeverre de biologische basis nu een integraal onderdeel is geworden van de klinisch-psychologische praktijk. De academische discussies over middelen zoals Prozac zullen het gebruik niet meer in belangrijke mate beïnvloeden. De praktijk is er een van 'praten en pillen'. Deze ontwikkeling is te zien over vrijwel de gehele breedte van het vakgebied, van depressie tot schizofrenie, en het ligt in de lijn der verwachting dat deze trend zich voorlopig verder in deze richting zal blijven ontwikkelen. Hetzelfde beeld geldt voor de (klinische) ontwikkelingspsychologie waar stoornissen zoals bijvoorbeeld ADHD (hyperactiviteit), autisme en dyslexie die aantoonbaar een biologische basis hebben, momenteel sterk in de belangstelling staan.

Naast de meer traditionele klinische psychologie is de laatste decennia een nieuw vakgebied in opkomst, namelijk de neuropsychologie die zich specifiek bezighoudt met de psychologische gevolgen van hersendysfunctioneren. In onze samenleving zijn er veel oorzaken van hersenbeschadiging (bijvoorbeeld auto-ongelukken, beroerten, dementieën, tumoren, etc.), en meer en meer patiënten overleven met hersenaandoeningen als

gevolg van verbeterde medische behandelingen en een langere levensverwachting. Problemen in het cognitief functioneren vormen een belangrijke handicap voor deze patiënten, en het is daarom van cruciaal belang dat we een beter inzicht krijgen in deze stoornissen en de relaties met de verantwoordelijke hersenbeschadiging. Eén van de meest uitdagende klinische onderzoeksgebieden op dit terrein betreft de revalidatiemogelijkheden van deze stoornissen. Er is nu meer en meer evidentie die er op wijst dat de plasticiteit van het centrale zenuwstelsel veel groter is dan tot voor kort werd gedacht (De Haan, 1996)

De bijdrage van de psychologie aan het medische bedrijf neemt een steeds belangrijkere plaats in. Bij het evalueren van medische ingrepen worden begrippen als 'kwaliteit van (over)leven' steeds belangrijker en de medici zijn meer en meer geïnteresseerd in de mogelijke cognitieve en/of emotionele effecten van bepaalde ziektebeelden *en* behandelmethoden. Voorbeelden van medisch onderzoek waarbij de psychologie een bijdrage levert zijn legio; een greep uit enkele studies waar ik recentelijk bij betrokken ben geweest kan dit punt verduidelijken. Zo is het voor psychiaters belangrijk te weten wat de mogelijke cognitieve effecten zijn van nieuwe 'atypische' antipsychotica zoals clozapine. In een recente literatuurstudie (Aleman/De Haan, 1999) brengen wij de bestaande evidentie op dit terrein systematisch in kaart. In een experimentele studie zijn wij onlangs nagegaan (Aleman et al, 1999) of er een relatie bestaat tussen het cognitief functioneren en groeihormoonspiegels in gezonde ouderen. De biochemische benadering zal in de toekomst een steeds belangrijkere rol gaan spelen bij de behandeling van ouderdomsverschijnselen en het groeihormoon is een belangrijke kandidaat hiervoor. Het insulinerégime van diabetische patiënten wordt tegenwoordig vaak zo ingesteld, dat het risico van een hypoglycemische episode aanwezig is. Dit is om een aantal redenen een te prefereren keuze, maar de vraag rijst natuurlijk of deze episodes een nadelig effect kunnen hebben op het cognitief functioneren. Uit ons onderzoek (Van Zandvoort et al, 1998) bleek dat er momenteel weinig aanwijzingen bestaan voor een dergelijk nadelig effect. Tenslotte ben ik recentelijk betrokken geweest bij een onderzoek dat gericht was inzicht te verwerven in de subjectieve klachten en de kwaliteit van leven van patiënten na een lacunair infarct over hun dagelijks functioneren (Van der Veer et al, 1998). Dit type infarct wordt verondersteld een goede prognose te hebben maar uit onze studie bleek dat subtiele problemen in het mentale functioneren systematisch naar voren komen. Deze achteruitgang zou een rol kunnen spelen in het ontstaan van de subjectief ervaren problemen.

Het hierboven geschetste beeld betreft niet alleen de klinische-medische psychologie en het fundamentele neurowetenschappelijke onderzoek maar het is een ontwikkeling die door de hele psychologie zichtbaar is. Neem nu de sociale psychologie. Dit is op het eerste gezicht een discipline die ver verwijderd lijkt van de biologische basis. Echter, begrippen als stress en *burn out* zijn centraal binnen belangrijke sociaal-psychologische onderzoeksgebieden en de praktijk van de arbeids- en organisatiepsychologie. De biologische en biochemische aspecten van stress en *burn out* zijn onomstreden en het is nu ondenkbaar dat er onderzoek wordt gedaan naar deze fenomenen zonder deze biologische aspecten mee te nemen.

Wellicht ten overvloede wil ik er wel op wijzen dat hier geen lans wordt gebroken voor de gedachte dat alle psychologische fenomenen tot de biologische basis moeten worden gereduceerd. Integendeel, de stelling is dat het zogenaamde debat over *nature-nurture* te lang de aandacht heeft afgeleid van het feit dat deze verschillende aspecten niet los van

elkaar kunnen worden gezien. Het is in principe zonder meer mogelijk om bepaald gedrag te bestuderen enkel vanuit een bijvoorbeeld functie- of sociaal-psychologisch perspectief, maar dat hoeft nu geen ontkenning meer in te houden van het feit dat dit gedrag ook neurobiologische parameters heeft. Sterker nog, het is duidelijk dat het voor een groot aantal psychologische fenomenen nog steeds niet mogelijk is een duidelijke biologische basis te identificeren. Het is ook zo dat de nadruk nu soms zelfs te veel op de neurobiologie wordt gelegd. Het belangrijkste punt is dat er (1) geen ideologische ontkenning meer is van het feit dat de neurobiologische basis bestaat, (2) dat er de laatste decennia veel vorderingen zijn gemaakt in het begrijpen van psychologische fenomenen in termen van deze basis, en (3) dat er behandelmethoden zijn ontwikkeld voor psychologische problemen waarbij de neurobiologie een rol speelt. Kortom, de psychologie van de 21ste eeuw zal de draad weer oppakken waar zij hem een eeuw geleden los liet door een geïntegreerd vakgebied te formuleren (zie ook het eindrapport van de Verkenning-commissie Cognitiewetenschappen, 1997).

De psychologie van toekomst

De psychologie die zich begint af te tekenen zal een belangrijke rol spelen op een aantal maatschappelijke terreinen.

In de eerste plaats zal de klinische psychologie zich ontwikkelen als effectieve discipline. Dit wordt bewerkstelligd door (1) een beter inzicht in de biologische en mentale factoren die een rol spelen bij de etiologie, (2) het ontwikkelen van een betere diagnostiek waarbij neurobiologische factoren meegewogen worden naast de meer traditionele psychodiagnostiek, en (3) door het definiëren van geïntegreerde behandelingsmethoden. Op het terrein van de chronische ziektebeelden en hersenbeschadigingen zullen effectieve behandelmethoden worden ontworpen die gebruikmaken van de plasticiteit van het zenuwstelsel en de compensatiemogelijkheden van het mentale apparaat. De diagnostiek en behandeling van ontwikkelingsstoornissen zoals dyslexie en autisme zal een belangrijk focuspunt worden van de klinisch-psychologische praktijk. Het ligt in de lijn der verwachting dat op dit terrein grote vorderingen gemaakt zullen worden.

De rol van de psychologie in de medische praktijk zal toenemen. Het logische gevolg van de conclusie dat de biologische basis inherent is aan psychologische fenomenen is, dat biologisch disfunctioneren psychologische repercussies zal hebben. Aan de ene kant zal er meer behoefte bestaan aan effectstudies naar de psychologische gevolgen van ziektebeelden en behandelmethoden op de korte en de lange termijn (kwaliteit van leven). Aan de andere kant zal de psychologie een hoofdrol opeisen op het terrein van voorkomen van medische problemen. De gezondheidspsychologie is momenteel een actief onderzoeksgebied waar effectieve methoden worden ontwikkeld voor gedragsverandering (denk bijvoorbeeld aan roken en veilig rijden) en andere vormen van preventie.

De arbeids- en organisatiepsychologie zal beter in staat zijn de huidige problemen rond verzuim en *burn out* te identificeren en te behandelen. Door gebruik te maken van registratie van autonome maten (bijvoorbeeld huidweerstand en hartslag) en het bepalen van neurotransmitter- en hormoonspiegels zullen mogelijke problemen vroegtijdig gesignaleerd en vervolgens behandeld kunnen worden. De opkomst van ARBO- en loopbaanbegeleidingsbureaus die diagnostische en behandelmethoden uit de klinische (neuro)psy-

chologie toepassen, is een indicatie van de mogelijkheden om de psychologie zinvol toe te passen in de werkomgeving.

Deze klinische ontwikkelingen worden natuurlijk gedragen door fundamenteel en toegepast onderzoek. Dit onderzoek zal meer en meer gebeuren in interdisciplinair verband. Andere gebieden waar de psychologie zich zal profileren als gevolg van de stroomversnelling waarin zij zich momenteel bevindt, betreffen het onderwijs en de rechtsorde. Waarom begaan mensen misdaden, hoe kunnen we geweldsdelicten begrijpen, wat zijn de gevolgen van de verschillende strafmaatregelen en resocialiseringsprogramma's. Dit zijn vragen waarop de psychologie nu steeds beter in staat is antwoorden te formuleren en vervolgens praktische handreikingen te geven voor beleid. Ook hier zal onze kennis omtrent de biologische basis een belangrijke rol gaan spelen. Met name met betrekking tot gewelddadige misdaden is de verwachting dat vroegdiagnostiek tot de mogelijkheden zal gaan behoren.

Het onderwijs is waarschijnlijk een van de grootste uitdagingen van de 21ste eeuw. De ervaringen uit de zeventiger en tachtiger jaren hebben het onderwijs kopschuw gemaakt voor initiatieven vanuit de psychologie voor het ontwerpen van nieuwe onderwijs-systemen. Als tegenreactie wordt zelfs hier en daar geroepen dat we terug moeten naar de oude lesmethoden van voor de tweede wereldoorlog. Hier is niet meer te halen dan ervaring. De kennis omtrent het apparaat waarmee we leren neemt echter zo snel toe, en we zijn zo veel beter in staat om individuele verschillen tussen leerlingen in kaart te brengen dat het in de rede ligt dat het toekomstige onderwijs veel meer op maat gesneden zal worden op de individuele leerling. Dit betekent dat de psychologische evaluatie van kinderen niet zo zeer een evaluatie is van het onderwijssysteem als een kwaliteitsindex, als wel veeleer een verwijfsfunctie zal krijgen. Een andere belangrijke verandering waaraan het onderwijs onderhevig is, is de introductie van ICT. ICT geeft in de eerste plaats de mogelijkheid tot het ontwerpen van individuele onderwijsprogramma's. Het betekent ook dat informatie veel minder via verbale middelen (lezen) en meer interactief via grafische interfaces zal worden aangeboden. Kennis omtrent de menselijke informatieverwerking is cruciaal voor het ontwerpen van nieuwe leersystemen die gebruikmaken van deze technieken.

Het probleem

Afgezien van wat opruiende opmerkingen over de 'ideologische psychologie van vroeger' is de rode draad in het verhaal tot nu toe positief en constructief. Toch is de kern van dit essay de onderkenning van een probleem, namelijk dat de psychologen wellicht niet kunnen voldoen aan de belofte van een geïntegreerde psychologie. De huidige generatie (Nederlandse) psychologen is vaak niet goed toegerust om te functioneren in de nieuwe omgeving zoals ik die boven heb geschetst. De opleidingen zijn vaak nog gebaseerd op een idee omtrent de psychologie dat niet meer valide is. Daarnaast kennen we in Nederland geen formeel systeem van *continuous education* waarin (klinisch) psychologen jaarlijks een bepaald aantal bijscholingscursussen moeten volgen. Gezien de gevoeligheden binnen de beroepsgroep zij ook hier weer opgemerkt dat ik niet suggereer dat alle praktiserende psychologen en alle psychologische onderzoekers zich nu moeten bekwamen in de neurobiologische basis. Integendeel, er zijn veel gebieden waar dit geenszins opportuun is. Waar het om gaat is dat de psychologieopleidingen niet voldoende neuro-

biologisch onderbouwd zijn om diegenen voor te bereiden die wel in deze richting willen gaan werken, en dat er weinig tot geen mogelijkheden zijn om hiaten in de kennis en kunde door middel van postdoctoraal onderwijs te ondervangen. Het is mijn overtuiging dat deze tekortkomingen belangrijke ontwikkelingen doen stagneren.

De universitaire opleiding tot psycholoog is nu onvoldoende toegesneden op de uitdagingen die hier liggen. Het komt mij voor dat de biologisch georiënteerde vakken die oorspronkelijk nog in het curriculum zaten, zijn gesneuveld tijdens de reductie van een zes- naar een vierjarige opleiding. Hetzelfde geldt voor praktische onderwijsonderdelen, zoals het snijpracticum, die uit veel opleidingen zijn geschrapt. Als deze onderdelen al worden aangeboden dan maken ze vaak geen deel uit van de studietrajecten die bijvoorbeeld tot klinisch of sociaal psycholoog opleiden. Naast de perceptie van de opleiders over hun vak is een belangrijke oorzaak van deze situatie de financiering en het format van de universitaire opleiding tot psycholoog. De 'gammafinanciering' is te enen male ontoereikend om een deugdelijke psychologieopleiding voor de toekomst vorm te geven. Het is natuurlijk ook geen wonder dat de biologisch-natuurwetenschappelijke en praktische vakken ontbreken in het curriculum; het zijn ook de meest arbeidsintensieve en dus duurdere studieonderdelen. Tenslotte vraagt het pakket van kennis en kunde van een psychologie met een verantwoorde neurobiologische, natuurwetenschappelijke basis om een vijfjarige opleiding.

Het probleem wordt echter al zichtbaar als we kijken naar de algemene mening over de vooropleiding. De meeste psychologieopleidingen stellen weliswaar prijs op Biologie, maar vakken als Schei- en Natuurkunde worden niet gevraagd van de middelbare schoolier. Voor een belangrijk deel van de psychologie van de toekomst zijn dit echter wel degelijk basisvakken.

Het is belangrijk er hier op te wijzen dat deze ontwikkelingen geen nationale aangelegenheid zijn. De bovengeschetste situatie betreft een internationale – in ieder geval voor de westerse wereld – verschuiving van het vakgebied. Dit betekent binnen de context van een open wereld, waarbij professionele kwalificaties binnen Europa geharmoniseerd worden en uitwisseling met landen zoals Amerika en Australië steeds meer mogelijk zijn, dat een land als Nederland het zich niet kan permitteren achter te blijven. Aan de andere kant is ook duidelijk dat tijdig anticiperen een sterke internationale positie kan betekenen. Helaas loopt Nederland op dit gebied momenteel achter en zal een inhaalslag noodzakelijk zijn. Zo heeft een groot deel van de Europese landen en de Verenigde Staten al een eigenstandige postdoctorale opleiding tot neuropsycholoog. Diegenen die een carrière in de cognitieve neurowetenschappen ambieert zij geadviseerd om een opleidingsplaats in het buitenland te zoeken.

Naast de problemen bij het onderwijs zie ik tegen het licht van de grote mogelijkheden binnen het psychologisch onderzoek ook hier problemen. De onvoldoende neurobiologische en natuurwetenschappelijke onderbouwing zal zich ook hier wreken. Het psychologische onderzoek waarbij de biologische basis een belangrijke factor is, neemt alleen maar toe. Ook hier is geen sprake van een politieke keuze of een strategisch plan dat op lokaal of zelfs maar nationaal niveau wordt bepaald. Deze ontwikkeling is internationaal gezien een gegeven. Nu al begint zich een lijn af te tekenen waarbij Nederland, tot nu toe een klein land dat een relatief belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het psychologische onderzoeksbedrijf, achterop begint te raken. Daarnaast moeten psychologen in het hui-

dige onderzoek meer en meer in staat zijn te communiceren met natuurwetenschappelijke en geneeskundige collega's. Veel van het moderne onderzoek gebeurt in teamverband waarbij verschillende disciplines samenwerken. Bijvoorbeeld cognitief *neuro-imaging* onderzoek met behulp van PET vereist experts uit de biochemie, de geneeskunde, de fysica en de psychologie. Een tweede probleem is dat de researchfinanciering nog steeds is gebaseerd op een idee omtrent de psychologie dat achterhaald is. Het moge duidelijk zijn dat een belangrijk deel van het psychologisch onderzoek bètafinanciering behoeft, zoals reeds in 1991 in VSNU-verband is vastgesteld. Zonder voldoende infrastructuur en technische ondersteuning kan het psychologisch onderzoek in Nederland niet participeren in een van de meest radicale onderzoeksprogramma's van deze tijd. Het feit dat we twee jaar achterlopen bij de Verenigde Staten wat betreft de 'decade van het brein' heeft in ieder geval het voordeel dat er nog twee jaar te gaan zijn waarin we kunnen proberen de achterstand die we hebben opgelopen met betrekking tot de neurobiologische basis in te lopen.

Epiloog

De vragen die de maatschappij aan de psychologie stelt behoren tot de meest belangrijke voor onze samenleving en daarom waarschijnlijk tot de moeilijkste. Waarom gedragen mensen zich zoals zij doen, zowel met betrekking tot het normale als het abnormale gedrag? Hoe denken en hoe leren wij? Wat kunnen wij doen als het abnormale gedrag c.q. denken problemen geeft voor de persoon en/of de samenleving? Hoe kunnen wij onze kinderen het beste voorbereiden op hun toekomst?

De psychologie is aan het veranderen; sommigen zouden zeggen dat zij eindelijk een volwaardige wetenschap en beroepsgebied aan het worden is. Het geïntegreerde denken over onze mentale/emotionele wereld en de onderliggende neurobiologische basis is, na een eeuw waarin deze aspecten van de psychologie separaat werden beschouwd door aparte stromingen in het vakgebied, weer terug. Deze psychologie is nu in een veel betere positie om de vragen uit de maatschappij op een professionele manier te beantwoorden. Het is wel van cruciaal belang voor het welslagen van deze exercitie dat de opleiding meer wordt toegesneden op de neurobiologische oriëntatie en dat de financiering van het onderwijs en onderzoek navenant wordt aangepast.

Literatuurverwijzingen

- Aleman, A. & Haan, E.H.F. de (1999). 'Clozapine en cognitief functioneren', *Tijdschrift voor de Psychiatrie*, 41, pp. 37-43.
- Aleman, A., Verhaar, H.J.J., Haan, E.H.F. de, Vries, W.R. de, Samson, M., Drent, M.L., Veen, E.A. van der & Koppeschaar, H.P.F. (1999). 'Insulin-like growth factor-1 and cognitive function in healthy older men', *Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism*, 84, pp. 471-475.
- Haan, E.H.F. de (1994). 'Neuropsychologie en cognitief functioneren; Freud's gelijk?' *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 49, pp. 27-34.
- Haan, E.H.F. de (1996). 'Overdenkingen over de rol van de neuropsychologie in de klinisch psychologische praktijk', *De Psycholoog*, 31, pp. 412-416.
- Masson, J.M. (1985). *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*. Cambridge MA: Belknap.
- Veer, N., Snoek, F.J., Haan, E.H.F. de, Heine, R.J. (1998). 'No difference in attentional functioning between type 1 diabetic patients with and without a history of severe hypoglycemia', *Diabetes Care*, 21, pp. 1568-1569.
- Verkenningcommissie Cognitiewetenschappen (1997). *De Kennisraffinaderij: cognitiewetenschappen in Nederland*. Eindrapport van de Verkenningcommissie Cognitiewetenschappen, maart 1997.
- VSNU (1991). *De financieringsgrondslag van de psychologie. Over nijpende behoeften aan apparatuur en technische ondersteuning bij onderwijs en onderzoek in de psychologie aan de Nederlandse universiteiten*. Kamer voor de psychologie. Utrecht: VSNU, mei 1991.
- Young, A.W. and Haan, E.H.F. de (1993). 'Impairments of visual awareness'. In M. Davies and G.W. Humphreys (Eds.). *Consciousness*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 58-73.
- Zandvoort, M. van, Kappelle, L.J., Algra, A. and Haan, E.H.F. de (1998). 'A decreased capacity for mental effort after a single supertentorial lacunar infarct may affect performance in everyday life', *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 65, pp. 697-702.

John Michon

Criminaliteit en rechtshandhaving

Gedragwetenschappen in de justitiële waagschaal ¹

"What we must do is some fundamental thinking about the theoretical methods in criminology. We must abandon the theoretical nihilism that unites us against anyone who scans the horizon beyond their entrenched niches of expertise, nurture bold and general theory, and work cooperatively to build upon it rather than kill it in the womb." (John Braithwaite, 1990, p. 164).

Naar breder horizon

Inleiding

Dit artikel geeft een antwoord op de vraag welke bijdrage de gedragwetenschappen kunnen leveren aan het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving. In het eerste deel wordt de status-quo van het onderhavige gebied geschetst. De conclusie is dat er tot dusverre onvoldoende gebruik gemaakt is van de mogelijkheden die disciplines als psychologie, ergonomie en pedagogiek bieden bij de aanpak van de problemen van orde en veiligheid waarmee de samenleving zich geconfronteerd ziet. De daarop volgende delen richten zich op een viertal actuele gedragwetenschappelijke invalshoeken – psychobiologisch, computationeel, ergonomisch en dynamisch – die ieder als kader voor een onderzoekslijn kunnen dienen. Voor elk van de geschetste invalshoeken bestaan reeds aanzetten die zelfs teruggrijpen naar de oorsprong van de wetenschappelijke studie van criminaliteit en rechtshandhaving. Wat echter ontbreekt is het multidisciplinaire kader en de intellectuele openheid, twee essentiële voorwaarden voor een vruchtbare verbreding van het onderhavige werkterrein. In het laatste deel volgen tenslotte enkele conclusies en aanbevelingen.

De eigen richting van het recht

In 1996 verscheen *Een eigen richting voor het recht*, het veelgeprezen eindrapport van de OCV Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid (1996). Eén van de onderwerpen waaraan de commissie ruime aandacht besteedde, betrof het intellectueel isolement van de rechtswetenschappen. Dat het recht op vrijwel alle levensgebieden diep ingrijpt wordt weliswaar weerspiegeld in aard en omvang van het juridisch onderzoek, maar, zo stelde de commissie, het recht stond tot voor kort vrijwel los van de samenleving. Ook nu nog verwijst het rechtssysteem hoofdzakelijk naar zichzelf, wat in een groot aantal landen gevolgen heeft

¹ Dit artikel is gebaseerd op een voordracht van de auteur gehouden bij gelegenheid van zijn afscheid als directeur van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving NSCR op 27 oktober 1998.

– zowel voor het systeem als voor hen die daarin een taak vervullen – hetgeen door de commissie als ‘tragisch’ wordt bestempeld.

De door de commissie gesignaleerde zelfgenoegzaamheid verhindert niet dat in het rechtssysteem ingrijpende veranderingen plaatsvinden. Het systeem staat bloot aan sterke middelpuntvliedende krachten die onder meer leiden tot differentiatie, specialisatie en internationalisering. Deze krachten reflecteren tendensen in de samenleving zoals relativisme, instrumentalisme, pragmatisme en de situationele bepaaldheid van opvattingen en activiteiten, die wel worden aangeduid met de term ‘postmodern’. Tegelijk staat de rechtspraktijk in toenemende mate bloot aan het kritisch oog van de burger en dat betekent gewoonlijk verantwoordingsplicht en een grotere kwetsbaarheid: respect voor de wet en haar dienaren spreekt niet meer vanzelf maar moet worden bevochten. Dit dwingt tot meer aandacht voor het realistisch gehalte van een rechtssysteem dat nu in staat moet zijn op overtuigende manier om te gaan met een open normstelsel, gedecentraliseerd gezag en sterk gedifferentieerde regelgeving. Er dient, met andere woorden, een nieuwe normatieve basis gevonden te worden voor recht en rechtspleging.

Wat betekent dit *in concreto* voor het domein van criminaliteit en rechtshandhaving? Ook dat wordt met grote problemen geconfronteerd. We zijn getuige van het ontstaan van nieuwe vormen van criminaliteit; er zijn capaciteitsproblemen die een snelle afhandeling van strafzaken in de weg staan en die tot penitentiaire filevorming leiden; de publieke opvattingen over bepaalde misdrijven ondergaan wijzigingen, mede onder invloed van de massamedia; de professionaliteit van criminelen en de schaal van criminele organisaties veranderen; en, niet in de laatste plaats, de traditionele methoden van politie, openbaar ministerie en rechterlijke macht zijn gedateerd en verliezen hun werkzaamheid. Recente wetgeving, ingevoerd om het hoofd te kunnen bieden aan de veranderingen in de samenleving, schept spanningen tussen de effectiviteit van het systeem en de principes van rechtvaardigheid, gelijkheid en proportionaliteit. De differentiatie die zich in de samenleving voordoet, verlangt een meer op individuele verdachten, slachtoffers, getuigen en gedetineerden toegesneden aanpak: niet alle burgers zijn gelijk, ook al hebben allen recht op een gelijke behandeling. Kortom, de veranderingen in het maatschappelijk bestel vragen om een nieuw normatief kader voor de wet, met ‘dynamische’ regels waarmee men beter kan inspelen op de omstandigheden waaronder deze van toepassing is.

Al deze veranderingen hebben vërreikende consequenties voor het rechtswetenschappelijk onderzoek. De belangrijkste is wel het inzicht dat de rechtsgeleerdheid niet het alleenrecht kan doen gelden op onderzoek van juridische vraagstellingen en dat de oplossingen die *andere* deskundigheidsdomeinen aandragen vaak beter zijn. Dit betekent, aldus nog steeds de Verkenningcommissie, dat rechtswetenschappen én rechtspraktijk een bredere basis zullen moeten aanvaarden en dat zij de uitdaging van andere wetenschapsgebieden niet uit de weg kunnen blijven gaan. Bij deze aanbeveling plaatste de commissie overigens een behartenswaardige kanttekening: multidisciplinair werken is ontzettend moeilijk!

”Discussies tussen juristen en sociale wetenschappers verlopen vaak moeizaam. Voortdurend steekt het ‘klassieke gevaar’ de kop op: los van elkaar staande, gesloten disciplinaire standpunten waarin ieder aan zijn eigen vocabulaire blijft vasthouden en die geen enkele meerwaarde opleveren. Het blijkt niet eenvoudig een gezamenlijke taal te ontwikkelen. Verschil in interpretatie van de begrippen legitimiteit, democratie, maar ook van kernbegrippen als norm, regel, en wet bemoeilijken vruchtbare discussie.”

(Verkenningcommissie Rechtswetenschappen, 1996, p. 26).

Plaatsbepaling van de criminologie

Het domein van criminaliteit en rechtspleging behoort tot de ‘Grote Algemeenheden’ van de mensheid. Hoewel menselijk gedrag grote variatie vertoont kunnen we er vrij gemakkelijk ‘universele’ tendenties in ontdekken. Er is geen samenleving waarin niet in een of andere vorm negatieve sancties gesteld zijn op bepaalde als schadelijk of antisociaal beschouwde gedragingen. Anders gezegd, er bestaat geen samenleving zonder misdaad en straf. De rechtsstelsels die in verband hiermee zijn ontwikkeld, zijn sterk geritualiseerd en hebben daarom een sterk conserverende invloed op de samenleving. Rechtssystemen hebben dan ook de neiging op maatschappelijke ontwikkelingen achter te lopen en deze zelfs af te remmen (zie bijvoorbeeld ‘t Hart, 1991).

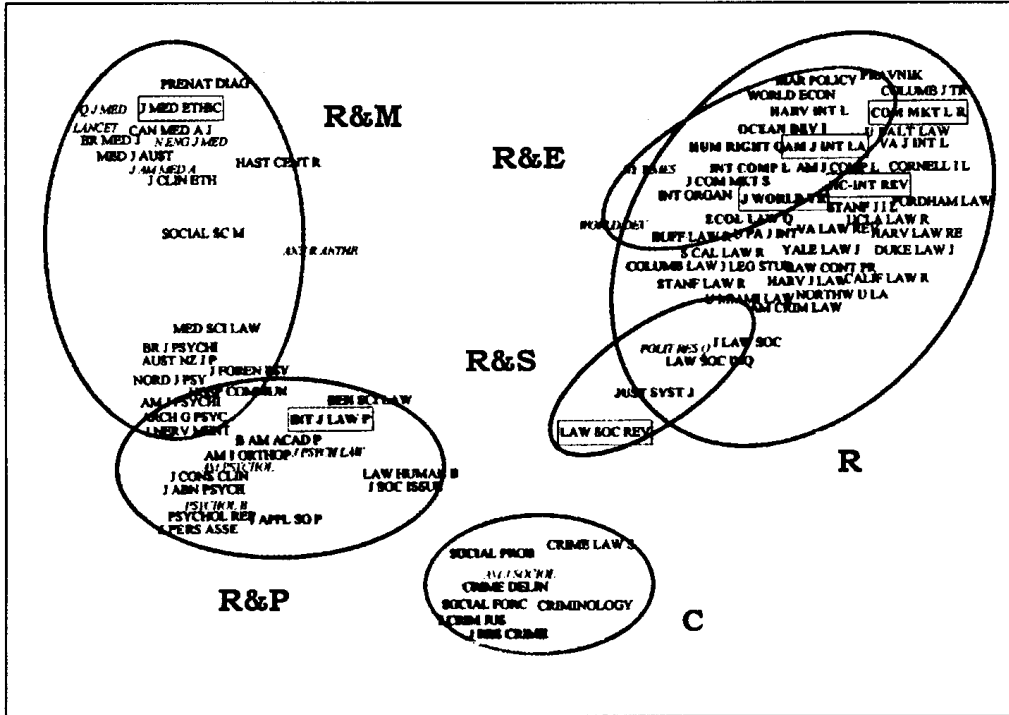
De gedrags- en maatschappijwetenschappen bieden verschillende mogelijkheden om de ‘verstenende’ invloed van het recht op de samenleving te doorbreken. Daarbij ontmoeten zij, niet geheel onbegrijpelijk, grote weerstand van alle partijen in het rechtssysteem: wetgever, openbaar bestuur, rechterlijke macht, openbaar ministerie en politie. De geringe invloed die deze wetenschappen daardoor tot dusverre hebben kunnen uitoefenen is niet (alleen) het gevolg van een inherente zwakte. Ook een technologisch ‘zware’ organisatie als, bijvoorbeeld, TNO slaagt er ondanks een aanmerkelijke inspanning slechts met moeite in door te dringen tot het meest met technisch vernuft begiftigde deel van het rechtssysteem, de politie. Bovendien loopt toegang van de gedrags- en maatschappijwetenschappen tot het domein van criminaliteit en rechtshandhaving traditioneel hoofdzakelijk via de criminologie. Als academische discipline staat deze echter buitengewoon zwak. De criminologie vormt, althans in Nederland, een weinig gewaardeerde enclave in de rechtenfaculteiten. Bovendien bestaat er in ons land geen universitaire opleiding in de criminologie en is, mede daardoor, de aantrekkingskracht voor hooggekwalificeerde studenten en onderzoekers gering. Door dit alles verkeert de criminologie in een ernstig isolement.

Omdat ook aan anderen de importantie van de vraagstellingen op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving niet is ontgaan, zijn er in de afgelopen jaren vanuit verscheidene wetenschappelijke disciplines desbetreffende specialisaties ontstaan. Deze vallen echter buiten het bereik van de traditionele criminologie en ontleen hun inspiratie goeddeels aan hun moederdisciplines. Aldus speelt het onderzoek van criminaliteit en rechtshandhaving zich nu af binnen de kaders van tenminste de volgende zes clusters:

- * Rechtswetenschappen, in het bijzonder strafrecht, strafprocesrecht en penologie (R)
- * Criminologie (C)
- * Recht en Psychologie (R&P)
- * Recht en Economie (R&E)
- * Recht en Samenleving (R&S)
- * Recht en Geneeskunde (R&M)

Figuur 1 laat zien welke samenhang er tussen deze clusters bestaat en hoe gering deze feitelijk is. Deze kaart van het domein van criminaliteit en rechtshandhaving is gebaseerd op bibliometrisch onderzoek naar de conceptuele verwantschap tussen wetenschappelijke tijdschriften op het onderhavige gebied.

Figuur 1 Bibliometrische kaart van het domein criminaliteit en rechtshandhaving.



Toelichting: De kaart toont de onderlinge relaties tussen een groot aantal wetenschappelijke tijdschriften. Naarmate de afstand tussen twee titels kleiner is, zijn zij sterker verwant. De ingetekende ellipsen representeren de zes deelgebieden waarvan in de tekst sprake is.

Bron: Naar gegevens van het Centrum voor Wetenschaps- en Technologiestudies, Universiteit Leiden, 1998.

De analyse laat zien dat Recht en Economie en Recht en Samenleving hecht geassocieerd zijn met de Rechtswetenschappen in engere zin. Dat is echter niet het geval met Recht en Psychologie en met Recht en Geneeskunde die onderling overigens wel verwantschap vertonen. Verrassend genoeg geldt het ook niet voor de traditionele Criminologie. Dat met name de criminologie conceptueel geen aansluiting vindt bij de rechtswetenschappen bevestigt het vermoeden dat de criminologie daar als *corpus alienum* wordt ervaren.

De fragmentatie van de criminologie

Niet alleen verkeert de criminologie in betrekkelijk isolement, ook is zij blijkbaar intern sterk gefragmenteerd. Dat is tenminste een vaak gehoorde constatering van de criminologen zelf (zie bijvoorbeeld Nelken, 1994). De pogingen om aan deze fragmentatie een halt toe te roepen treffen we aan in twee varianten. De eerste is het streven naar theoretische integratie om de fundamentele eenheid van de criminologie te bevestigen (Pearson & Weiner, 1985); de tweede behelst de postmoderne vaststelling dat aan versplintering nu eenmaal niet te ontkomen valt. Zoals een der pleitbezorgers van deze laatste variant ons voorhoudt:

"The object which criminological science seeks to describe – crime and the response to it – is necessarily an artificial one because it is in all senses a product of society's conventions. [...] Any system of crime and punishment is a perfect example of a strictly conventional order." (Pavarini, 1994, p. 44).

Over beide benaderingen valt iets te zeggen. Wat wordt aangeboden als theoretische *integratie* (Akers, 1994) is een taalspel in de beste nominalistische traditie en men kan dit spel op verschillende manieren spelen. Zelf heeft Akers gepleit voor een methode die hij aanduidt met de term 'conceptuele absorptie'. Daarmee kunnen we bijvoorbeeld besluiten de sociale controletheorie op te vatten als een verbijzondering van operant conditioneren: *betrokkenheid* wordt aldus een vorm van *differentiële bekrachtiging* en *hechting* wordt een vorm van *associatiesterkte*. Deze semantische transformaties leiden evenwel niet tot de beoogde theoretische integratie; eerder lijkt er sprake van een vijandige overname, zonder de verhoopte meerwaarde. Toch is deze benadering, wetenschappelijk gezien, uiteindelijk minder deprimerend dan het postmodern relativisme dat in toenemende mate ook onder criminologen gedijt:

"Recent criminology (and in particular English language criminology) seemed to produce little new in the way of theoretical thinking and, what was worse, had failed to take stock of new developments elsewhere. [...] Under the banners of post-positivism and post-modernism current intellectual work is challenging the very concepts of discipline and progress. [...] The challenge now faced by those writing criminology is how to assess its ambitions in relation to trends which contrive its fragmentation and threaten its pretensions. The attempt to produce a postmodern criminology has still hardly begun." (Nelken, 1994, p. 1-2).

Het valt moeilijk in te zien hoe de geconstateerde euvels van isolement en fragmentatie kunnen worden bestreden met het relativisme van de postmodernen. Problematisch is dat het postmodernisme een maatschappelijk stemmingsbeeld oproept, maar verder weinig uitstaande heeft met gefundeerde wetenschap (Sokal & Bricmont, 1997; Michon, 1998). In de mate waarin postmodernisme zich meester maakt van het domein van criminaliteit en rechtshandhaving ruilt de criminologie dan ook haar wetenschappelijke citroenen voor ideologische knollen.

Criminologie als werkterrein

Ik geloof overigens niet dat de criminologie 'gefragmenteerd' is. Criminologen worden eerder beziel door een vorm van wanhoop omdat de interne structuur van hun vak tot dusverre niet in staat is gebleken de vereiste verbreding te realiseren. De criminologie is wetenschappelijk in de mate waarin zij zich weet te profileren als de studie van de biologische, psychologische, maatschappelijke en technische processen die ten grondslag liggen aan de handelingen die in een bepaalde context als crimineel worden bestempeld, en wel *in hun onderlinge verband*. Deze processen laten zich evenwel niet samenvatten onder de noemer van de traditionele criminologie, hoe spijtig dat voor de huidige generatie criminologen ook moge zijn. Hun zou er dan ook alles aan gelegen moeten zijn zich open te stellen als multidisciplinair ontmoetingspunt voor de onderscheiden disciplines, die elk hun eigen eigenwijze kijk op het domein van criminaliteit en rechtshandhaving inbrengen. Daarmee zou de criminologie zich tenminste kunnen profileren als werkter-

rein, een toegepaste wetenschap, een *kunde* die qua structuur en betekenis op één lijn staat met, bijvoorbeeld, verkeerskunde, veiligheidskunde en milieukunde. In navolging van de criminoloog Braithwaite (1993) kunnen we zelfs spreken van een *gave*:

"The art (rather than the science) of applied criminology is the gift of being able to perceive multiple theoretical significances in a practical problem, thus bringing the practitioner to a nuanced understanding of the problem." (o.c., p. 387).

Een dergelijke opstelling behoedt de criminologie voor verdere fragmentatie. Eerder heb ik als kader waarbinnen de criminologie zich als multidisciplinair werkte terrein theoretisch kan ontplooiën, de strategie van *epistemologische integratie* voorgesteld (Michon, 1994a).² Deze strategie berust op het inzicht dat, om het gedrag van mensen te kunnen verklaren, drie aspecten – gezichtspunten of verklaringsniveaus – in beschouwing genomen moeten worden: systeemarchitectuur, systeemfunctie, en bedoeling of *intentie*. Vanuit het gezichtspunt van de systeemarchitectuur kijken we naar de fysische en fysiologische eigenschappen van een systeem. Vanuit dat van de systeemfunctie kijken we naar perceptieve en cognitieve functies, leerprocessen, motivatie en emoties. Het intentionele gezichtspunt tenslotte biedt uitzicht op de doelmatigheid of de *rationaliteit* van een systeem.³ Van epistemologische integratie is overigens pas sprake als een verschijnsel op alle drie verklaringsniveaus *gelijktijdig en in onderling verband* benaderd wordt. Dit verband is niet conceptueel; begrippen behorend bij het ene verklaringsniveau kunnen namelijk niet ongestraft gebruikt worden op een ander niveau en waar dat toch gebeurt, ontstaan onherroepelijk paradoxen en cirkelredeneringen. Het verbindend principe van epistemologische integratie staat slechts toe dat begrippen en relaties die geldig zijn op het ene niveau randvoorwaarden (*constraints*) opleggen aan elk van de andere niveaus. Behalve scherp afgebakende theoretische kaders (verbonden door een overkoepelende metatheorie) verschaft deze vorm van integratie ook een heldere strategie voor multidisciplinair onderzoek.

Vier gedragswetenschappelijke perspectieven

Welke bijdrage aan de broodnodige verbreding van de criminologie valt er te verwachten van de gedragswetenschappen? Het ligt voor de hand bij de beantwoording van deze vraag gebruik te maken van scheidslijnen die zich spontaan binnen het domein van de gedragswetenschappen zelf aftekenen. Er laten zich dan vier belangrijke ontwikkelingen onderscheiden: een in neurowetenschappelijke richting (psychobiologie), een in de richting van de cognitieve wetenschappen (computationale systemen), een in de richting van de technische wetenschappen (ergonomie), en tenslotte een in de richting van de analyse

² De term *epistemologische integratie* verwijst naar het formele, kennistheoretische uitgangspunt van deze strategie, in onderscheid met twee andere integratiestrategieën. Daarvan streeft de *ontologische integratie* naar een in de moraal gefundeerde monodisciplinaire criminologie, terwijl de *pragmatische integratie* haar verbindend principe zoekt in de (utilitaire) opvattingen en eisen van overheid en samenleving (Michon, 1994).

³ We noemen een systeem *rationeel* als een waarnemer kan vaststellen dat het systeem (a) een doelrepresentatie bezit en (b) bij iedere stap op weg naar zijn doel de voorkeur geeft aan het meest geschikte keuze-alternatief dat het onder de gegeven omstandigheden tot zijn beschikking heeft.

van dynamische systemen. Al deze perspectieven zijn tot dusverre ondergewaardeerd of ondervertegenwoordigd gebleven in rechtskundig en criminologisch onderzoek. Niettemin speelt elk een prominente rol in de *mainstream* van het gedragswetenschappelijk onderzoek. Men mag dan ook aannemen dat deze ontwikkelingen vroeg of laat ook het onderzoek op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving ingrijpend zullen beïnvloeden.

Nieuwe perspectieven geven vaak een heldere kijk op oude vraagstukken. Sommige actuele thema's op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving hebben zelfs een geschiedenis die terugreikt tot de dageraad van de wetenschappelijke criminologie. In 1833 publiceerde Adolphe Quetelet, de eerste onderzoeker die de criminologie beoefende met gebruikmaking van kwantitatieve methoden, een korte monografie onder de titel *Recherches sur le penchant au crime aux différents âges* (Quetelet, 1833).⁴ Daarin besteedde hij onder meer aandacht aan zijn geesteskind de 'gemiddelde mens' (in het bijzonder in diens hoedanigheid van gemiddelde crimineel), aan de situationele voorwaarden voor criminaliteit, en aan de eigen dynamiek van de criminaliteit. In wat nu volgt zal ik de actualiteit van elk van deze drie onderwerpen schetsen. Eén van deze onderwerpen, de 'gemiddelde mens' zal daarbij in twee hoedanigheden – psychobiologisch (deel 2) en computationeel (deel 3) – ten tonele verschijnen.

Het psychobiologisch perspectief

De evolutie van de 'gemiddelde crimineel'

Het onvruchtbare *nature-nurture*-debat dat ook in de criminologie veel deining heeft teweeggebracht, maakt geleidelijk plaats voor het evenwichtiger standpunt dat gedrag altijd een kwestie is van *zowel* aanleg *en* omstandigheden. Probleemgedrag en criminaliteit vormen daarop geen uitzondering: zij ontstaan als gevolg van een *combinatie* van erfelijkheid, ontwikkeling, omgevingsfactoren en individuele ervaringen (*life events*). Sedert de jaren zeventig hebben biochemische, psychofysiologische, neuropsychologische en gedragsgenetische onderzoekingen geleid tot een min of meer samenhangend beeld van kwetsbaarheden en weerstandsfactoren. Daardoor wordt het mogelijk al vroeg voorspellingen te doen over het beloop van bepaalde problematische gedragspatronen, zoals bijvoorbeeld over de kans dat deze op latere leeftijd een antisociaal of crimineel karakter kunnen krijgen. Door haar exclusieve aandacht voor sociale, culturele en economische factoren is de criminologie in Nederland volledig voorbij gegaan aan deze ontwikkelingen, zeer tot schade van het inzicht in de eigenschappen – de mogelijkheden en beperkingen – van de crimineel.

De gedachte dat aanleg en omstandigheden *beide* aan de wortel liggen van crimineel gedrag werd overigens anderhalve eeuw geleden minder problematisch gevonden. We vinden haar al bij Quetelet in het zojuist genoemde werk. Quetelet was een veelzijdig man: fysicus, astronoom, statisticus, bouwkundige, demograaf en, niet in de laatste plaats, criminoloog. Bij zijn pogingen een '*physique sociale*' tot stand te brengen schiep hij *l'homme moyen*, de gemiddelde mens. In de loop van een dertigtal jaren maakte dit concept een buitengewoon interessante ontwikkeling door. Is de gemiddelde mens, zoals geportretteerd door Quetelet in het begin nog een puur formeel en pragmatisch concept,

⁴ Korthedshalve zal in het vervolg sprake zijn van de *Recherches*^o. Aanhalingen uit de *Recherches* zijn gemaximalve in het Nederlands weergegeven.

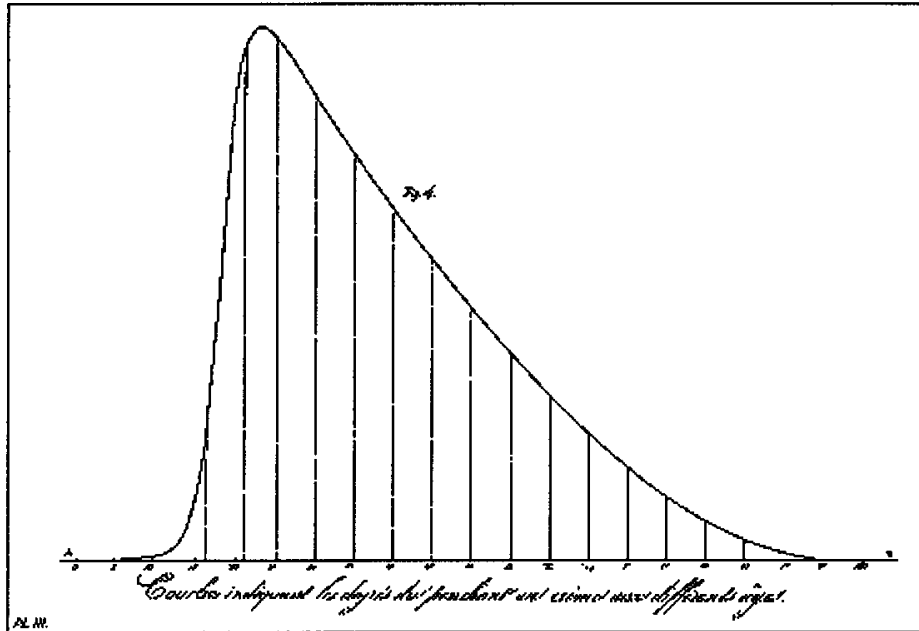
een samenstel van over een populatie gemiddelde demografische grootheden, in de loop van een dertigtal jaren evolueert een meer 'bezielde' variant: de gemiddelde mens als expressie van de Absolute Geest en al het Nobele en Goede in een Volk. Dat dit aan Hegel ontleende gedachtegoed het zaad van een rampzalige (nationalistische) stereotypologie in zich bergt behoeft nauwelijks betoog (Michon, 1997b). Terwijl *l'homme moyen* in de sociale wetenschappen hoofdzakelijk voortleeft in zijn statistische verschijningsvorm, waart de Hegeliaanse variant nog rond in de criminologische literatuur.

Deze tweede variant van de gemiddelde mens treffen we om te beginnen al aan in Quetelet's eigen beschrijving van de gemiddelde crimineel. Een van de eerste resultaten van Quetelet was de zogeheten leeftijdscurve (figuur 2) die hem op de gedachte bracht dat er bij bepaalde personen sprake moet zijn van een neiging (*penchant*) die hen vatbaar maakt voor een criminele loopbaan. Hoe deze neiging vervolgens uitdrukking vindt, wordt bepaald door de omstandigheden. Daardoor passen aard en frequentie van de gepleegde misdrijven zich aan de omstandigheden en de levensfase van de crimineel aan. In een bloedstollende passage, die volledig recht doet aan het Hegeliaanse karakter van de latere *homme moyen* schetst Quetelet ons het beeld van deze 'gemiddelde crimineel':

"Leeftijd is onbetwist de meest invloedrijke oorzaak voor de ontwikkeling en teruggang in de neiging tot crimineel gedrag. Deze fatale neiging ontwikkelt zich blijkbaar evenredig met de intensiteit van de fysieke kracht en de hartstochten van de mens. [...] Maar het is in zijn nadagen dat de ontaarde mens het meest ontstellende schouwspel biedt: [...] Als hij de geringe krachten die hem dan nog resten gebruikt, dan is het om zijn slachtoffer in het duister te treffen. Tenslotte, als zijn ontaarde lusten hem al niet volledig in de steek gelaten hebben door de ouderdom, zal hij ze trachten te bevredigen bij hulpeloze kinderen." (Quetelet, 1833, p. 60).

Deze gemiddelde crimineel keert terug in *A general theory of crime* van Gottfredson & Hirschi (1990). Hun theorie steunt op het begrip zelfbeheersing (*self-control*) dat wordt omschreven als "*the differential tendency of people to avoid criminal acts whatever the circumstances in which they find themselves*" (o.c., p. 87). Net als Quetelet beschouwen Gottfredson en Hirschi zelfbeheersing, of liever het gebrek daaraan, als een stabiel kenmerk van de persoon, onafhankelijk van tijd, plaats, omstandigheden en object, vandaar hun term *generality of deviance*. De aard van het tekort aan zelfbeheersing zou blijken uit de aard van criminele handelingen. Deze bezitten volgens de auteurs de volgende algemene kenmerken: (a) zij verschaffen gemakkelijke en eenvoudige behoeftebevrediging; (b) ze zijn opwindend en riskant; (c) ze bieden gering profijt op langere termijn; (d) ze verlangen weinig vaardigheden of planning; en (e) ze getuigen van een gebrekkig of ontbrekend mededogen jegens het slachtoffer.

Figuur 2 Courbe indiquant les degrés du penchant au crime aux différents âges.



Toelichting: De oorspronkelijke 'leeftijdscurve' die de neiging tot crimineel gedrag als functie van de leeftijd weergeeft.

Bron: Quetelet, 1833.

Nog daargelaten dat Gottfredson en Hirschi er niet in slagen aannemelijk te maken dat alle crimineel gedrag zelfs maar het merendeel van deze vijf kenmerken vertoont, kleven er aan hun theorie ook fundamentele methodologische bezwaren. Het tautologisch karakter ervan is herhaaldelijk benadrukt, onder anderen door Akers (1994), die de kernstelling van de theorie buitengewoon bondig heeft samengevat: “*low self-control causes low self-control*”. Een tweede bezwaar tegen de theorie van Gottfredson en Hirschi is dat zij geen enkele uitspraak wenst te doen over de processen die mogelijk aan het deviante gedrag ten grondslag liggen. Dit frappeert des te meer omdat Quetelet ruim anderhalve eeuw geleden al beseftte dat men voor een verklaring van dergelijk gedrag de onderliggende processen moet specificeren.

Een gedragswetenschappelijk uitgangspunt is dat sociale processen hun ontstaansgrond hebben in het individuele organisme. De inzichten die in de afgelopen twintig jaar zijn verkregen in de psychobiologische basis van normaal en gestoord gedrag zijn aan de criminologie echter grotendeels voorbijgegaan. “In Nederland gaan de meeste criminologen niet meer in op de vraag hoe criminaliteit ontstaat. Het onderwerp is te moeilijk geworden”, verzuchtte Buikhuisen in 1988, een constatering die hem destijds door zijn medecriminologen niet in dank werd afgenomen. Ook meer recente auteurs laten zich overigens uit in deze zin. Zo schrijft Sir Michael Rutter, een vooraanstaand Brits onderzoeker op het gebied van gedragsstoornissen:

“Despite a vast theoretical and research literature on crime and on childhood disorders of conduct surprisingly little is known on the role of genetic factors in their causation. Indeed most criminologists have not considered them worthy of serious attention. Thus, genetics does not even appear in the index of Gottfredson & Hirschi’s (1990) book A general theory of crime. Nevertheless, there is now a growing body of empirical evidence on the contribution of genetic factors by individual differences in antisocial behaviour”. (Rutter & Smith, 1995, p. 1).

Het is essentieel dat de criminologie zich meer openstelt voor deze evidentie, al was het alleen maar omdat zij daardoor een natuurlijke thematische focus schept voor de vele relevante onderzoeken op dit terrein die tot dusverre buiten de traditionele gezichtskring van de criminologie zijn verricht.

Een illustratie: de risico’s van ongedurigheid

Een overzicht over de functionele voorwaarden die aan gewelddadig antisociaal gedrag ten grondslag liggen is in 1998 in opdracht van de Raad voor Maatschappelijk Onderzoek vervaardigd door De Vente & Michon. In dat rapport bespreken de auteurs achtereenvolgens evolutionaire en genetische factoren, omgevingsinvloeden, neurochemische en psychofysiologische aspecten. Daarbij blijkt over hoeveel feiten en inzichten we inmiddels beschikken met betrekking tot antisociaal en gewelddadig gedrag, zij het dat van een geïntegreerd beeld of een ‘doorbraak’ naar een meer algemeen psychobiologisch inzicht voorlopig nog geen sprake is.

Van een doorbraak kan overigens wel worden gesproken met betrekking tot ADHD (*attention deficit/hyperactivity disorder*). Deze gedragsstoornis, die zich kenmerkt door een grote mate van ongedurigheid en aandachts- en concentratieproblemen, wordt thans herkend als een ontwikkelingsachterstand, met name van enkele delen van de hersenen die een rol spelen bij het beheersen van gedragsimpulsen. Men schat dat wereldwijd 2 tot 9 procent van de bevolking in zekere mate met deze stoornis behept is. Gewoonlijk worden de verschijnselen manifest op een leeftijd tussen 3 en 5 jaar, soms echter pas veel later en, in tegenstelling tot wat tot voor kort werd aangenomen, duren de problemen waar ADHD-patiënten mee kampen voort tot in de volwassenheid. Hyperactiviteit op jeugdige leeftijd vormt dan ook een belangrijke indicatie voor later probleemgedrag.

Lang heeft men gedacht dat ADHD een waarnemingsstoornis is, het onvermogen orde aan te brengen in de stroom van informatie die vanuit de omgeving onze zintuigen bereikt. Recente studies hebben echter laten zien dat verschillende delen van de hersenen geïnvolveerd zijn (prefrontale cortex, cerebellum en basale ganglia) die alle een rol spelen in de cognitieve beheersing van gedrag (zie bijvoorbeeld Barkley, 1998; Sagvolden & Sergeant, 1998). Bij ADHD-patiënten blijken deze hersencentra dikwijls minder dan gemiddelde afmetingen te hebben (Barkley, o.c., p. 45). Inmiddels is het ook aannemelijk dat de geringere afmetingen van deze centra samenhangen met mutaties in verschillende genen. Dit zou vooral genen betreffen die invloed hebben op de wijze waarop het brein gebruik maakt van de neurotransmitter dopamine, de voornaamste regulator van bewegingen en emotionele reacties. Deze evidentie volgt allereerst uit familieonderzoek. Volgens de huidige inzichten is er sprake van 80 procent hereditaireit, hetgeen wil zeggen dat tot 80 procent van de verschillen tussen patiënten en doorsnee personen aan genetische factoren kan worden toegeschreven. Daarnaast staat ook het gewicht van niet-genetische factoren buiten kijf: premature geboorte, alcoholgebruik en roken door moeder tijdens zwangerschap, loodvergiftiging en hersenletsel kunnen bijdragen aan de stoornis. Deze risicofactoren vinden hun uitdrukking in het gedrag van de patiënt omdat zij

belemmerend werken op de normale ontwikkeling van een aantal basale cognitieve functies (zie tabel 1).

Tabel 1 *Gestoorde basisfuncties bij ADHD-patiënten en functionele gevolgen voor hun gedrag* (gebaseerd op Barkley, 1998).

cognitieve basisfunctie	functionele tekortkomingen
<i>werkgeheugen</i>	gestoorde tijdzin oppervlakkigheid (glimwormgeheugen) gebrekkig anticipatievermogen vergeten van belangrijke afspraken/termijnen
<i>interne monoloog</i>	onvermogen tot zelfkritiek onvermogen tot zelfinstructie kwebbelzucht
<i>impulscontrole</i>	gebrekkige zelfbeheersing gebrekkige inzet/motivatie afdwalen aandacht lage frustratietolerantie
<i>probleemoplossen</i>	gebrekkige analyse/synthese van handelingen taak opgeven als vervolg onduidelijk is geen alternatieve strategieën uitproberen geen hulp vragen

Hoe gaat men nu, gezien deze bevindingen, met ADHD om? De meeste auteurs geven als aanbeveling medicatie gecombineerd met training (zie De Vente & Michon, 1998; Sagvolden & Sergeant, 1998). Die training betreft dan niet slechts de patiënten zelf, maar ook en vooral de ouders en de opvoeders, waarbij expliciet wordt ingespeeld op de in tabel 1 omschreven tekortkomingen in het cognitief functioneren:

“Parents and teachers must aid children with ADHD by anticipating events for them, breaking future tasks down into smaller and more immediate steps, and using artificial immediate rewards. All these steps serve to externalize time, rules and consequences as a replacement for the weak internal forms of information, rules and motivation of children with ADHD. [...] There is no cure for ADHD [but] the day is not far off when genetic testing for ADHD may become available and more specialized medications may be designed to counter the specific genetic deficits of the children who suffer from it”. (Barkley, 1998, p. 49).

Een volgende stap: ‘The importance of a well-groomed child’

Al met al zijn we nog ver verwijderd van werkelijk inzicht in de causale relaties tussen de mentale functies en het biologisch substraat van een organisme dat in concrete interactie

treedt met zijn leefomgeving. Fundamenteel multidisciplinair onderzoek dat zonder omwegen bijdraagt aan zulk inzicht is tot dusverre buitengewoon schaars. Een recente publicatie van Liu *et al.* (1997) biedt echter een voortreffelijk voorbeeld van onderzoek dat het verband tussen lichaam en geest verheldert.

Het was al geruime tijd bekend dat ratten, die als baby iedere dag een kwartiertje bij de moeder worden weggehaald en door menselijke verzorgers gemanipuleerd worden, op latere leeftijd beter bestand zijn tegen stress. Men nam vroeger aan dat hier sprake was van gewenning aan de op zichzelf stressvolle gebeurtenis van het weggenomen worden uit het nest. Het onderzoek van Liu *et al.* heeft echter overtuigend aangetoond dat deze stressbestendigheid niet een direct gevolg is van de menselijke interventie, maar van het gedrag van de moeder. De onderzoekers konden namelijk vaststellen dat goede moeders hun kleintjes bij terugkomst in de nestkooi trakteren op een grote beurt. Het uitbundig likken en verzorgen van de baby leidt tot een belangrijke toename van het aantal neuronale receptoren die gevoelig zijn voor glucocorticoïden, hormonen die een belangrijke rol spelen bij de regulatie van stress. Deze extra receptoren maken een subtielere regulatie van stressreacties op latere leeftijd mogelijk, zodat het organisme met een veel geringere afscheiding van glucocorticoïden kan volstaan. Bij ratjes die niet vertroeteld worden door de moeder vindt men deze toename van het aantal receptoren daarentegen niet, met als gevolg een ruimere afscheiding van glucocorticoïden en een minder subtiële aanpassing aan stress op latere leeftijd. Aangezien glucocorticoïden in grote hoeveelheden bovendien een versnelde slijtage van neuronen veroorzaken lopen deze ratjes een verhoogde kans op een vroeg intredende seniliteit. De onderzoekers hebben inderdaad kunnen vaststellen dat vertroetelde ratten in het algemeen tot op hogere leeftijd bij de pinken blijven dan hun minder liefderijk verzorgde soortgenoten, een duidelijk bewijs voor *the importance of a well-groomed child* (Sapolsky, 1997).

Dit voorbeeld bevestigt de noodzaak van jaarlijks multidisciplinair onderzoek van sociale omstandigheden (in dit geval de hechting tussen moeder en kind) en de onderliggende psychobiologische processen (de stressmechanismen). En hoewel het dieronderzoek betreft biedt deze studie waardevolle aanknopingspunten voor het (multidisciplinaire) humane onderzoek naar het ontstaan van probleemgedrag bij een gestoorde moeder-kindrelatie. Ook als Buikhuisen gelijk had met zijn constatering dat de vraag naar het ontstaan van criminaliteit te moeilijk is geworden voor criminologen, ontslaat dat hen niet van de plicht actief mee te werken aan het scheppen van voorwaarden waardoor zulk onderzoek ook binnen het domein van criminaliteit en rechtshandhaving kan gedijen.

Het computationele perspectief

Beperkte rationaliteit

Sedert Quetelet zijn gemiddelde mens schiep in de twee reeds besproken variëteiten is deze in nog een andere gedaante verschenen: de mens als zelforganiserend cognitief systeem. Onderzoek in de afgelopen halve eeuw heeft een veelheid aan mechanismen, processen en strategieën voor het representeren van kennis en het sturen van menselijk doen en laten aan het licht gebracht. De cognitieve basisprocessen waarover het organisme beschikt zijn bij de geboorte nog niet gebruiksgereed; mensen maken een lange ontwikkeling door in de loop waarvan zij zich een uitgebreid repertoire van kennis en vaardigheden eigen maken. Hiervan is het creatieve (generatieve) potentieel het voornaamste kenmerk. Het cognitieve perspectief dat in dit deel aan de orde is voegt daardoor aan het

oorspronkelijke beeld van de ‘gemiddelde mens’ een wezenlijke eigenschap toe, het vermogen om ervaringen te gebruiken voor het creatief omgaan met problemen van allerlei aard en daarbij binnen de mogelijkheden en beperkingen van organisme en omgeving een originele, uniek individuele stijl te ontwikkelen.

Aan dit cognitieve perspectief ligt het principe van de ‘beperkte rationaliteit’ (*bounded rationality*) ten grondslag.⁵ Beperkte rationaliteit berust op het inzicht dat rationele keuze – het fundament van de klassieke economie – een onrealistische abstractie is. Om perfect rationeel te kunnen handelen moet een persoon immers beschikken over volledige kennis omtrent de omgeving en over ongelimiteerde computationele vermogens. Geen enkel materieel systeem, inzonderheid de mens, kan aan deze eisen voldoen. De informatie waarover iemand kan beschikken is meestal onvolledig en gebrekkig, en de verwerkingsmogelijkheden – zoals kennis, geheugen, tijd – zijn beperkt. Dit alles heeft invloed op de aard, de snelheid en de accuratesse van beslissingen, en op het gedrag dat daaruit voortvloeit. Elke theorie over menselijk gedrag, het gedrag van criminelen en misdaadbestrijders niet uitgezonderd, moet daarom rekening houden met de mogelijkheden en beperkingen van het menselijk organisme (Simon, 1969).

Aanzetten tot computationele theorieën van complex gedrag zijn schaars.⁶ Onderzoek beperkt zich dan ook meestal tot eenvoudige taken zoals het repareren van stofzuigers, het zetten van koffie of schaken.⁷ De belangrijkste poging om een substantiële beslissingstaak te analyseren op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving is de door Crombag, Van Koppen, & Wagenaar (1992) verrichte analyse van de denkprocessen rond het strafproces. Op basis van de analyse van een 35-tal strafzaken waarover gerede twijfels bestonden met betrekking tot de juistheid van het gevelde vonnis, zijn de auteurs erin geslaagd de omtrekken van een computationele theorie van de rechterlijke beslissing te schetsen. Met name gelukte het hun een aantal elementaire beslisregels te formuleren die in het algemeen – maar ten onrechte – de onbestreden uitgangspunten van de rechterlijke cognitie behoren. De aanname dat een beëdigd opsporingsambtenaar geen motief kan hebben om te liegen en dus de waarheid zal spreken is daarvan een voorbeeld.

Ongeargumenteerde toepassing van zulke professionele ‘zekerheden’ leiden niet zelden tot aanvechtbare magistratelijke beslissingen. Een van de meest pregnante voorbeelden daarvan is ongetwijfeld de zaak van de ‘pratende baby’. Deze zaak illustreert een vorm van niet-religieus *creationisme* dat door vele beoefenaren van het recht wordt aangehangen. Volgens de Franse sociolinguïst Bourdieu is dit zelfs een wezenskenmerk van het rechtspreken:

“Legal discourse is a creative speech which brings into existence that which it utters. It is the limit aimed at by all utterances: blessings, curses, orders, wishes, or insults. In other words, it is the divine word, the word of divine right, which, like the intuitus originarius which Kant ascribed to God, creates what it states, in contrast to all derived, observational statements, which simply record a pre-existent given.” (Bourdieu, 1991, p. 42).

⁵ Dit principe werd een halve eeuw geleden door Herbert A. Simon ontwikkeld (Simon, 1947). Hij legde hiermee de psychologische fundamenten voor de economie en in 1978 werd hem hiervoor de Nobelprijs toegekend.

⁶ Men zie echter (Anderson, 1990; Anderson, 1993; Newell, 1990) voor geslaagde pogingen.

⁷ De eenvoud schuilt niet in de uitvoering van de taak, maar in de beknoptheid en de duidelijkheid van de spelregels.

In dit geval werd een man beschuldigd van verkrachting van een acht maanden oude baby. De rechtbank aanvaardde een ‘van horen zeggen’ verklaring die inhield dat het vermeende slachtoffer, de baby, verklaard had dat zo en zo het geval was geweest. Door de betrokken man (mede) op grond van deze getuigenis te veroordelen, herschiep deze rechtbank van het ene moment op het andere de mens, of althans de ontwikkelingsbiologie: immers, sedert dit vonnis kunnen zuigelingen van acht maanden zodanig coherent verbaliseren dat anderen daardoor vijf jaren achter slot en grendel kunnen belanden.

Een scheppingsdaad van overeenkomstige proporties verrichtte de Italiaanse rechter die onlangs een verkrachter vrijspak omdat het slachtoffer nauwsluitende jeans had gedragen ten tijde van het delict. Deze magistraat bepaalde dat een nauwe spijkerbroek onmogelijk kan worden uitgetrokken zonder instemming van de draagster en dat er bij gevolg onder deze omstandigheid geen verkrachting kan plaatshebben. De enorme potentie van dit vonnis blijkt uit het feit dat rechters in het verre India deze motivatie inmiddels hebben overgenomen (BBC, 24 mei 1999).

Computationele aspecten van economische delicten

De studie van Crombag *et al.* bepaalde zich in hoofdzaak tot de rechtshandhaving. De cognitieve benadering leent zich echter evenzeer voor de analyse van de criminele cognitie, meer in het bijzonder van de denk- en beslissingsprocessen bij de voorbereiding en uitvoering van economische delicten.

De omvang van de maatschappelijke schade als gevolg van economische delicten wetigt diepgaand empirisch onderzoek naar de oorzaken en voorwaarden van deze vorm van criminaliteit. Een zeer belangrijke factor vormen daarbij in vele gevallen zowel de complexiteit en de gebrekkigheid van de wetten en voorschriften die het economisch verkeer regelen als het tekortschieten van de handhavingsmiddelen. Op zoek naar voorbeelden moeten we helaas constateren dat de Europese Unie een staalkaart biedt van door overheidsmaatregelen geïnduceerde organisatiecriminaliteit. Van Duyne (1993) die uitvoerig studie heeft gemaakt van misdaadondernemingen constateert:

“The European economic landscape provides ample criminal opportunities for crime entrepreneurs in the form of incredibly complex regulations for subsidies for the agricultural industries, the differences in the VAT-rates between the member states of the European Community and control systems which in some countries hardly deserve the name.” (o.c., p. 113).

De ingebouwde criminogene factoren binnen het subsidiebestel van de Unie leiden tot een subsidiefraude die door sommigen wordt geschat op 3 tot 10 miljard euro per jaar (zie o.a. Passas, 1993).⁸ De vraag dringt zich op hoe criminelen te werk gaan in deze fraudegevoelige bureaucratie. Hoe vinden zij hun weg door het woud van politieke vaagheden, overregulering en omstandigheden die het onderscheid tussen fouten en fraude zo onduidelijk maken?

Door criminologen is in het verleden relatief weinig aandacht besteed aan economische delicten. Dat is tot op zekere hoogte begrijpelijk want economische delinquenten beantwoorden vaak niet aan het signalement van de gemiddelde crimineel zoals deze in criminologische beschouwingen figureert. Van betekenis is daarnaast ook dat dit onder-

⁸ Op 31 mei 1999, de dag dat dit artikel werd voltooid, meldt het NRC Handelsblad: “In Gelderland en het Rijnmondgebied is voor vele tientallen miljoenen guldens ‘fraude’ gepleegd met subsidies van het Europees Sociaal Fonds.” Betrokkenen spreken voorlopig van “mogelijke administratieve onvolkomenheden”, p. 1.

zoek vanwege de vereiste brede expertise onmogelijk verricht kan worden zonder een hechte samenwerking met economen, forensisch accountants, juristen, psychologen en sociale wetenschappers. Wederom wreekt zich hier het bestaande isolement van de criminologie en wederom vinden we hier een uitgelezen mogelijkheid voor multidisciplinair onderzoek.

Met een gedragsgerichte cognitieve benadering valt inzicht te krijgen in de wijze waarop fraudeurs denken, hun kansen inschatten en zich gedragen. In laatste instantie kan men daardoor effectievere preventieve barrières opwerpen, waardoor het plegen van economische delicten wordt bemoeilijkt. Het behoeft nauwelijks betoog, dat men zich voor dit soort onderzoek dient te verzekeren van de medewerking van de echte experts op dit gebied, dat wil zeggen, actieve en gewezen fraudeurs. Zulke experts moeten in de gelegenheid worden gesteld relevante informatie te communiceren, dat wil zeggen, gestructureerde en feitelijk juiste informatie die onderzoekers in staat stelt de kennis en de beweegredenen van fraudeurs in kaart te brengen. Daarover gaat het nu volgende voorbeeld.

Een illustratie: fraude door de criminele bril

Een studie die we verrichtten, had tot doel inzicht te krijgen in de ruime mogelijkheden om misbruik te maken van de wet- en regelgeving van zowel de Europese Unie als van afzonderlijke landen in de Unie (Jackson, Jansen, & Pieterse, 1999; Jackson, Jansen, Pieterse, & Michon, ter perse). In deze studie zijn de handel en wandel van één ex-fraudeur grondig bestudeerd. Deze persoon valt het best te typeren als een misdaadondernemer. Als voormalig vooraanstaand lid van een criminele organisatie kan hij bogen op een lange criminele voorgeschiedenis. Deze omvat onder meer een lange reeks economische delicten, waaronder de oprichting van legale bedrijven die als dekmantel dienden voor criminele activiteiten, het witwassen van geld, het illegaal gebruik van trusts, het opzetten van onroerendgoedcarroussels, en grootschalige BTW-fraude binnen de Europese Unie. Deze misdaadondernemer was zeer goed op de hoogte van de fiscale en economische wet- en regelgeving en nam regelmatig kennis van relevante nieuwe ontwikkelingen op dit gebied.

In het kader van de onderhavige studie is zijn vermogen om op basis van de bestaande wetgeving illegale activiteiten te ontplooiën vergeleken met dat van drie hoge overheidsambtenaren: een forensisch accountant, een wetgevingsambtenaar en een in fraudezaken gespecialiseerde advocaat-generaal. De verschillen waren evident: de voormalige crimineel zag aanmerkelijk meer mogelijkheden tot misbruik dan de andere drie deelnemers. Voor zijn aanpak putte hij meestal uit de ervaringen van zijn eigen rijke misdaadverleden. De anderen moesten daarentegen vertrouwen op hun boekenkennis; zij gaven dan ook weinig blijk van praktisch inzicht in de mogelijkheden voor het plegen van fraudes.

In een andere studie zijn twee groepen plegers van economische delicten vergeleken. De eerste groep betrof een aantal doorgewinterde criminelen die zich onder meer onledig hielden met inbraak, overvallen en drugshandel. Hun *economische* specialiteit was fraude met credit cards. De tweede groep kan het best worden omschreven als 'gelegenheidscriminelen'. Ze hadden geen voorafgaand strafblad, opereerden solitair en hadden slechts hun werkgever benadeeld. Het ontbrak hen aan kennis van economische wet- en regelgeving, iets waarin de doorgewinterde criminelen uitblonden. De meeste gelegenheidscriminelen hadden zich schuldig gemaakt aan een of andere vorm van verduistering waarbij geen grote bedragen in het spel waren. Zij waren, in tegenstelling tot de onderzochte routiniers, niet in staat zich een concrete 'creatieve' criminele activiteit voor

te stellen, met uitzondering van het ‘behoefte aan geld’-scenario dat hen in eerste instantie tot hun daad had gebracht. Bovendien leunden ze zwaar op de ervaring opgedaan met het door hen gepleegde delict. Wel konden ze met betrekking tot dat delict praktische maatregelen noemen die in hun eigen werkomgeving getroffen zouden kunnen worden om herhaling te voorkomen.

Twee conclusies zijn op voorhand duidelijk. Ten eerste, het onvermogen van ‘gelegenheidscriminelen’ zich buiten het door hen gebaande pad te begeven steekt schril af tegen het creatieve repertoire van ervaren criminelen. Overigens vertoont ook het repertoire van de meest creatieve onder hen duidelijke stereotiepe elementen. Het meest opmerkelijk is verder dat de onuitputtelijke behoefte aan geld grotendeels wordt geïnduceerd door het respect dat de gelegenheidsfraudeur meent te kunnen ontlenen aan het bezit van luxegoederen. Ten tweede, het onvermogen van professionele misdaadbestrijders zich criminele activiteiten concreet voor te stellen, beperkt hen wezenlijk in hun mogelijkheden effectief tegen fraude op te treden. Men zou daarom kunnen overwegen (ex)criminelen in te schakelen bij de fraudebestrijding, zoals men ook wel de hulp van inbrekers inroept bij het testen van kluizen of van overvallers bij het beveiligen van winkelcentra (Duffala, 1976, geciteerd door Felson, 1994, p. 125). Minder romantisch maar wellicht even effectief is een trainingsprogramma voor fraudebestrijding waarin de verschillende elementen van de cognitie van fraudeurs systematisch en gedetailleerd aan de orde komen.

Een volgende stap: ‘The Model Social Agent’

De aanpak die in het hierboven besproken geval is toegespitst op economische criminaliteit laat zich in beginsel generaliseren naar andere soorten misdrijven. Daartoe moet men echter beschikken over een theoretisch gefundeerd beschrijvingskader dat rijk genoeg en exact genoeg is voor zo’n generalisatie. Zo’n kader is enkele jaren geleden geïntroduceerd door Carley & Newell (1994). De *Model Social Agent* (kortweg MSA) is hun antwoord op de voor de verdere ontwikkeling van het cognitieve perspectief essentiële vraag wat er behalve *cognitie* nodig is om sociaal gedrag te realiseren.⁹ Het is de expliciete bedoeling van de auteurs “to peel away what is understood about individual cognition so as to reveal wherein lies what is social”. In de opvatting van Carley en Newell is de MSA een *emotioneel-cognitief systeem* dat bij machte is zich een voorstelling te maken van complexe sociaal gestructureerde taakomgevingen en zich daardoor in een willekeurige cultureel-historische context kan handhaven. Zij vatten deze koe bij de horens door het geheel van handelingsmogelijkheden op te delen in een matrix waarin de *begrenzing van de informatieverwerking* door een sociale actor is afgezet tegen de *complexiteit van de kennis over de sociale omgeving* die een sociale actor ter beschikking staat. Dit zijn, aldus de auteurs, de twee karakteristieken die tezamen de actor in staat stellen een *sociale actor* te zijn (zie tabel 2).

Met hun aanpak hebben Carley en Newell (1994) een (computationele) weg geopend naar een meer gedifferentieerde beschrijving van de interactie tussen cognitieve systemen (actoren) en hun sociale omgeving. Daarbij gelden twee onafhankelijke overwegingen. In de eerste plaats worden toenemend scherpere voorwaarden (*constraints*) opgelegd aan de vermogens van de actor naarmate deze meer de trekken krijgt van een wezen van vlees en bloed. In de tweede plaats wordt de kennis waarover een actor kan beschikken steeds complexer naarmate de omgeving waarin een actor werkzaam is een meer gedifferentieerd sociaal karakter krijgt.

⁹ Het concept van Model Social Agent is gebaseerd op het hoofdwerk van Alan Newell *Unified Theories of Cognition* (Newell, 1990). Zie aldaar p. 493-496.

Tabel 2 De topografie van de 'Model Sociale Actor' (Model Social Agent of MSA; naar Carley & Newell, 1994)

	kennis (→ toenemend complexe situaties)					
kennisverwerking (↓ toenemend beperkt vermogen)	monadisch (non-sociaal)	multi-actor	'real time' interactief	sociale structuren	sociale doelen	cultuur-historische structuren
almachtige actor ('beeld Gods')	werktuig-gebruik doelgericht	reciprociteit alterneren	'real time' verrichtingen	kasten standen	'verlossing' overwinning	historische motivatie
perfect rationele actor	redeneren 'stampen'	imitatie educatie	project-planning	sociale rang en mobiliteit	falen desillusie	cult. erfgoed sociale cognitie
beperkt rationele actor	'satisficing' planning	teamvorming	teamplanning prioriteitenstelling	netwerken bedrijfs-intelligentie	altruïsme coöperatie	etiquette diffusie deviantie
cognitieve actor	dwanggedrag automatisme	groeps-denken	crisis-interventie	sociale conventies	stammen- en machtsstrijd	rolontwikkeling instituties
emotioneel-cognitieve actor	variabiliteit gewinning	protesteren flirten	massagedrag relschoppen	conformisme lobbyen	nationalisme patriottisme	religie reclame

De tabel geeft voorbeelden van handelingsdomeinen die theoretisch adequaat beschreven kunnen worden in termen van een meer of minder beperkt cognitief systeem en een meer of minder gedifferentieerde sociale taakomgeving. De complete computationele MSA die de gedrags- en maatschappijwetenschappen idealiter voor ogen staat bevindt zich rechts onder in de tabel; het is een *emotioneel-cognitief systeem* dat bij machte is zich een voorstelling te maken van zelfs de meest complexe sociaal gestructureerde taakomgevingen en daardoor in staat zich in een willekeurige cultureel-historische context te handhaven.

Beginnend bij niet-sociale, monadische taken is de eerste socialiserende factor die we kunnen toevoegen kennis omtrent andere actoren. De 'multi-actor context' introduceert met name sociale reciprociteit, de voorwaarde om anderen te zien als persoon. De volgende stappen voegen telkens een kennisdimensie toe die, achtereenvolgens, betrekking heeft op (a) temporele afstemming die maakt dat actoren 'real time' interacties kunnen aangaan, (b) sociale structuur, (c) sociale doelen, en tenslotte (d) cultuur-historische structuren. Iedere stap verrijkt de taakomgeving en brengt deze dichterbij de beschrijving van een volwaardige sociale omgeving.

In de afzonderlijke cellen van tabel 2 zijn gedragsaspecten weergegeven die kenmerkend zijn voor het handelen van een specifieke actor in een specifieke (sociale) context. *Educatie* bijvoorbeeld laat zich in beginsel beschrijven als de activiteit van een rationele actor in een multi-actoromgeving die minimaal een leraar en een leerling omvat. Lobbyen vergt een emotioneel-cognitieve actor die stemmingen kan peilen en op basis daarvan beïnvloedingsstrategieën kan aanwenden welke gebruik maken van sociale structuren zoals, bijvoorbeeld, het 'old boys' circuit. Tot dusverre ontbreekt een theorie van de MSA als emotioneel-cognitief systeem in een cultuurhistorisch bepaalde omgeving. Voor een groot aantal van actor-omgeving combinaties uit tabel 2 bestaan echter deeltheorieën. Zo is de wiskundige speltheorie scherp toegesneden op de multi-actorsituatie waarin twee of

meer almachtige actoren elkaar treffen. Het historisch materialisme, als theorie van de maakbare samenleving, betreft in laatste instantie een almachtige actor in een cultuur-historische context. Het filosofisch anarchisme heeft betrekking op beperkt rationele actoren in omgeving waarvoor sociale doelen gedefinieerd zijn terwijl de psychologische beslistkunde zich met dezelfde beperkt rationele actoren onledig houdt, maar nu in een monadische, niet-sociale context.

De relevantie die deze benadering heeft voor het domein van criminaliteit en rechtshandhaving doet zich gevoelen bij enkele van de in tabel 2 vermelde gedragsaspecten. Zo is *relschoppen* een voorbeeld van gedrag waartoe een emotioneel-cognitieve actor in staat is als hij zich in een *'real time'* interactie met zijn omgeving bevindt, dat wil zeggen, een omgeving die tot impulsieve, niet vooraf geplande gedragingen uitnodigt.¹⁰ De *deviantie* waartoe beperkt rationele actoren zich in een cultuurhistorisch bepaalde context groepen voelen, kan variëren van het dragen van een hoofddoekje in een schoolklas tot het laten ontploffen van zenuwgasgranaten in de metro van een wereldstad. De uitdaging die de MSA biedt aan het onderzoek op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving is gelegen in de mogelijkheid de verschillende vormen van criminaliteit te analyseren in het bredere verband van de computationele (cognitieve) benadering en daarbij het meest relevante complexiteitsniveau te bepalen. Een expliciete combinatie van actor en sociale omgeving geeft immers toegang tot een zeer specifiek beschrijvingskader waarvoor bovendien niet zelden een onderzoeksparadigma – een geschikt theoretisch en methodologisch apparaat – aanwezig is. Misdrijven, fraude, afpersing, instrumentele geweldpleging, serieverkrachting en rituele moord niet uitgezonderd, kunnen daardoor behandeld worden in een homogeen conceptueel (computationeel) kader. Bovendien maakt dit kader aansluiting mogelijk bij ontwikkelingen binnen de *'mainstream'* van het gedrags- en maatschappijwetenschappelijk onderzoek.

Het ergonomisch perspectief

Recht en ergonomie

De wereld verandert en dus veranderen ook de voorwaarden waaronder de samenleving bereid is wettig gezag te aanvaarden. De dominee, de dokter en de notaris hebben in de voorbije halve eeuw aanzienlijk aan gezag ingeboet (om van politieagenten en hoogleraren maar niet te spreken). Het gezag van de rechter is tot dusverre beter intact gebleven, maar ook daaraan lijkt in toenemende mate geknaagd te worden. De nog immer gezaghebbende jurist Schalken spreekt in dit verband zelfs van de *mythe* van het gezag (Schalken, 1995). Begrijpelijkerwijs beziet men deze ontwikkeling in juridische kring als een bedreiging van de rechtsstaat.

In de achter ons liggende jaren heeft het Nederlandse rechtssysteem een aantal reorganisaties ondergaan. Tot dusverre stemmen de resultaten daarvan niet tot vreugde. De IRT-enquête door de commissie-Van Traa, bijvoorbeeld, bracht aan het licht dat in hun strijd tegen de criminaliteit de politie nogal eens – en ongetwijfeld met de beste bedoelingen – gebruik placht te maken van methoden waarvoor een wettelijke grond ontbrak. Het openbaar ministerie bleek daarvan vervolgens opvallend slecht op de hoogte. In een bestek van twee jaar verloren als gevolg van deze constatering twee ministers hun

¹⁰ Op het spontane karakter van rellen is inmiddels wellicht af te dingen.

zetel, terwijl een derde zich, later, ternauwernood wist te handhaven maar grote politieke averij opliep. In de latere nasleep viel tenslotte de top van het openbaar ministerie ten prooi aan totale ontreddeering. Het zou verbazing wekken als daarmee het einde van deze *via dolorosa* bereikt zou zijn.¹¹

De vraag is wat er in zo'n geval eigenlijk moet gebeuren. Enige vorm van 'reconstructie' lijkt immers wel op zijn plaats. Een belangrijke belemmerende factor is echter het *reformisme* dat diep in de Nederlandse samenleving is verankerd. Onder (niet-religieus) reformisme versta ik in dit verband het populaire, vooral door bestuurskundigen en procesbegeleiders gepredikte geloof dat een organisatie die niet is opgewassen tegen de eisen van de omgeving, van alle moeilijkheden verlost zal worden zodra haar managementstructuur wordt gewijzigd, een vorm van *ijdelheid* in de dubbele betekenis van het woord. De problemen waarmee het rechtssysteem worstelt, worden echter minder veroorzaakt door falende managementstructuren dan wel door een historisch gegroeide discrepantie tussen de hedendaagse taken en de sterk gedateerde, soms eeuwenoude, middelen. Bovendien worden net als alle andere taken in de menselijke samenleving ook die binnen het rechtssysteem uitgevoerd door menselijke wezens met hun mogelijkheden en beperkingen. Dat vraagt om een *ergonomisch perspectief*, een systematische analyse van de wijze waarop het rechtstelsel slaagt – of faalt – in zijn taken.

Informatieverwerkende systemen, zoals mensen en organisaties, functioneren altijd in relatie tot een omgeving, meestal aangeduid als taakomgeving. In ergonomisch perspectief verstaat men onder een taak een doelgericht activiteitenpatroon dat onderhevig is aan bepaalde door de omgeving en de eigenschappen van het systeem opgelegde beperkingen. De taakomgeving omvat alle elementen van de omgeving die noodzakelijk en voldoende zijn om de taak te verrichten. Zo bevat de taakomgeving van de politieagent die een alcoholcontrole uitvoert, kennis over blaaspijpjes en 'kegels', maar slechts bij hoge uitzondering over de kleur van de aangehouden voertuigen. Een informatieverwerkend systeem is in staat zijn taken uit te voeren als het beschikt over een representatie van zijn doel en over toereikende middelen die een doelmatige uitwisseling van informatie met de omgeving waarborgen. De ergonomie houdt zich bezig met de optimalisering van de verrichting van die taken en wel met een tweeledig oogmerk: *arbeid op (menselijke) maat en de juiste persoon op de juiste plaats*. Deze missie maakt een zeer precieze en uitputtende analyse van de structuur, de functie en de bedoeling van een taak noodzakelijk. De methodiek van de taakanalyse vormt een voortdurend punt van discussie onder ergonomen en heeft in de loop van de jaren een grote mate van verfijning bereikt, zo zelfs dat een volledige analyse volgens de regelen der kunst lang niet altijd kan worden uitgevoerd. Dat verzuim kan echter onverwachte en soms ernstige gevolgen hebben.

Criminele ergonomie: situationele voorwaarden

Een belangrijk inzicht van Quetelet betreft de invloed van *situationele factoren* op het ontstaan en het voorkomen van criminaliteit. In de *Recherches* analyseerde hij een reeks situationele factoren: klimaat, beroep, opvoeding, armoede en alcohol. Daarnaast

¹¹ Op 25 mei 1999 berichtte het NRC *Handelsblad* onder de kop "Justitie trekt lering uit werk Van Traa" dat de commissie-Van Traa louterend heeft gewerkt. De nieuwe manier van werken die hiervan het gevolg is, heeft echter wel geleid tot meer bureaucratie en tot capaciteitsproblemen. Nog geen drie weken na dit bericht ontstond grote twijfel aangaande deze loutering toen de commissie-Kalsbeek constateerde dat altezamen 15000 kg cocaïne, met een straatwaarde van meer dan 1 miljard gulden door politie en justitie zou zijn doorgelaten.

besteedde hij echter ook aandacht aan de mogelijkheden om door het wijzigen van de omstandigheden de alledaagse gedragingen van mensen te beïnvloeden. Quetelet heeft zo een weg gewezen die thans weer wordt bewandeld en nu de naam draagt van *routine activity approach* (Cohen & Felson, 1979). Als men dagelijkse activiteiten als uitgangspunt neemt in onderzoek van criminaliteit, zo luidt de redenering, dan gaat het minder om de ‘persoon des daders’ dan om de vraag hoe alledaagse incidenten tot stand komen en hoe mensen er (dikwijls) in slagen te voorkomen dat zulke incidenten escaleren. In 1994 verscheen van de hand van de criminoloog Felson een praktische handleiding voor de *routine activity approach* onder de titel *Crime in everyday life*, waarin de auteur – waarschijnlijk zonder zich dat te realiseren – aansloot op het ideeëngoed van Quetelet (Felson, 1994). Felsons boek mag gelden als een bevlogen aanzet voor wat we kunnen omschrijven als criminele ergonomie.

Er is een goede reden om hier de relatie met de ergonomie te benadrukken. De ergonomie heeft immers een schat aan theoretisch gefundeerde maar direct bruikbare ervaring geaccumuleerd over de wijze waarop mensen dingen doen en nalaten en over de manieren waarop ze er toe gebracht kunnen worden dingen te doen of na te laten. Eén van de meest effectieve bijdragen die de gedragswetenschappen op korte termijn kunnen leveren aan het domein van criminaliteit en rechtshandhaving is dan ook de bijdrage van de ergonomie.

Een illustratie: de ergonomie van de maatschappelijke rolontwikkeling

Ter illustratie vatten we de draad op bij de demografische en sociaal-economische variabelen die Quetelet in het bijzonder bezig hielden. Ervan overtuigd dat ledigheid des duivels oorkussen is, heeft men al vroeg benadrukt dat werkverschaffing een van de beste middelen is om de jeugd buiten de criminaliteit te houden. Arbeid immers houdt mensen bezig en geeft hen verantwoordelijkheid. Ook nu nog doet dit uitgangspunt opgeld in beschouwingen over criminaliteitspreventie. Felson (1994, p. 87) laat echter zien dat scholieren met baantjes juist vaker bij misdrijven betrokken te zijn. Waarom gaat nu niet meer op wat gedurende het grootste deel van de afgelopen eeuw universeel gold als pedagogische wijsheid? Het antwoord is eenvoudig: de tijden zijn veranderd en daarmee omstandigheden die het gedrag van jongeren bepalen.

Tabel 3 maakt duidelijk op welke wijze de betekenis van arbeid door jongeren in de loop van de twintigste eeuw is veranderd. Het baanbrekende werk van de psychologe Moffitt (1993) over jeugdcriminaliteit sluit hierbij nauw aan. Zij constateert dat een hoog percentage van de jongeren tussen 11 en 25 jaar zich schuldig maakt aan criminele activiteiten, zo hoog dat er bijna sprake is van normgedrag. Mede op grond van historische vergelijkingen stelt Moffitt dat dit gedrag vooral het gevolg is van het verschil – de ‘*maturity gap*’ – tussen het moment waarop lichamelijke en maatschappelijke rijpheid intreden. Terwijl de puberteit steeds vroeger aanvangt, thans rond het elfde levensjaar, is het tijdstip waarop de jongere zich een serieuze sociaal erkende positie met macht en status kan verwerven in de samenleving voortdurend opgeschoven in de tijd, veelal naar leeftijden die ver boven de twintig jaar liggen.

Felson wijst op de risico’s waaraan de samenleving zich blootstelt als men op grond van een achterhaald, vroegindustriële beeld van de jongere tracht de huidige, postindustriële generatie een kader voor prosociaal gedrag te bieden. En terecht waarschuwt hij:

“We can see that the roles of adolescents have changed so fundamentally that sincere efforts to provide useful activities can easily backfire. This poses a difficult challenge to discover ways in which youths can find more suitable roles in modern society.” (Felson, 1994, p. 88).

Tabel 3 Omstandigheden bepalend voor de betekenis van arbeid voor adolescenten omstreeks 1900 en omstreeks 2000 (naar Felson, 1994, p. 88).

omstandigheden	toen (1900)	nu (2000)
welvaartsniveau	laag	hoog
arbeidstijd	voltijds	deeltijds
huwelijkse staat	gehuwd of verloofd	alleenstaand of samenwonend
geldgebruik	basisbehoeften zelf en familie	persoonlijk en recreatie
fysieke inspanning	langdurig en zwaar	gering
interacties tijdens werk	familie, andere leeftijdsgroepen	leeftijdgenoten
gelegenheid tot plegen misdrijven tijdens werk	zeer gering	aanmerkelijk

Helaas laat hij het bij deze constatering. De vraag of de samenleving beschikt over mogelijkheden om de rol van jongeren zinvol te veranderen vinden we slechts als opgave voor de lezer aan het einde van het desbetreffende hoofdstuk van zijn boek. Hier ligt, gezien vanuit het perspectief van de situationele voorwaarden, een fundamentele uitdaging voor de gedragswetenschappen. Met verwijzing naar hetgeen eerder over de Model Sociale Actor is gezegd, kunnen we de onderhavige vraag opvatten als een fundamenteel probleem waarvoor de rationele actor *alias* de calculerende jongere zich geplaatst ziet. Terwijl de samenleving jeugdcriminaliteit primair tegemoet treedt als ware het een kwestie van sociale *structuren*, lijkt het voor verreweg het grootste deel van de betrokken jongeren veeleer een kwestie van sociale *doelen*. De samenleving kan zich niet permitteren te volharden in haar (meer simplistische) visie. Pogingen de rol van de jongere aan te passen aan de eisen van de tijd, zoals aanbevolen door Felson, dwingt de samenleving tot serieuze afwegingen op het meer complexe kennisniveau waar de sociale doelen centraal staan. Daarbij heeft Moffitt zonder meer gelijk als zij constateert dat:

“delinquency theories are woefully ill-informed about the phenomenology of modern teenagers from their own perspective. I fear that we cannot understand adolescence-limited delinquency without first understanding adolescents”. (Moffitt, 1993, p. 696).

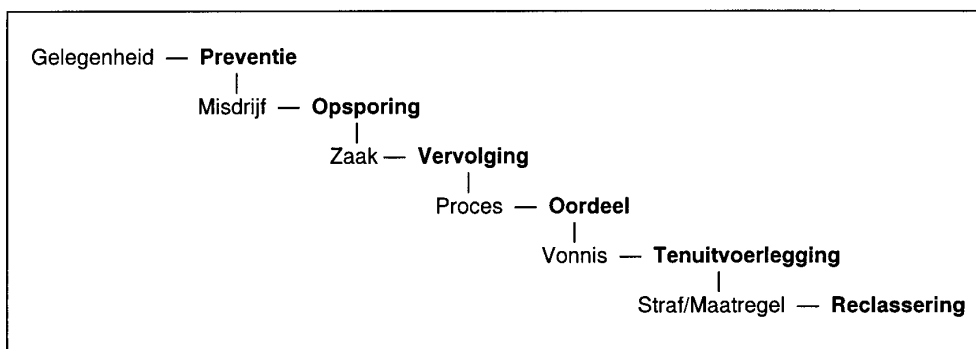
Het zou dan ook geen kwaad kunnen jongeren zelf te betrekken bij het scheppen van voorwaarden die het plegen van de criminele activiteiten waaraan zij zich bezondigen overbodig maken.

Een volgende stap: de strafrechten

Systematische, gerichte en effectieve, gedragstechnologisch toetsbare maatregelen voor criminaliteitsbestrijding richten zich in beginsel op de gehele, hieronder in figuur 3 afgebeelde ‘strafrechten’. Deze keten omvat de relaties tussen de verschillende taken die in de strafrechten plaatsvinden. Zo zullen in reactie op een geconstateerde of verwachte ‘gelegenheid’ tot het plegen van een misdrijf, mechanismen en processen in werking treden die als doel preventie hebben. Afhankelijk van het succes van deze op preventie gerichte activiteiten vindt een misdrijf al of niet plaats. Als een misdrijf plaatsvindt, treedt de opsporingsmachinerie in werking. Als deze met succes haar werk doet

kan een zaak geconstrueerd worden en treedt het geheel van processen in werking dat men aanduidt met vervolging, etc. Als het eind van de keten bereikt is, zorgt recidive (niet aangegeven in de figuur) er tenslotte voor dat de slang zich in de eigen staart bijt. Voor ieder stadium kan men een vorm van ergonomie definiëren: preventie-ergonomie, opsporingsergonomie, etc. Van een aantal schakels in deze keten zijn voorbeelden van geslaagde gedragstechnologische maatregelen te geven. Preventie-ergonomie, bijvoorbeeld, stoelt op de bekende uitspraak dat gelegenheid de dief maakt.

Figuur 3 *De strafrechtketen*. De vetgedrukte termen verwijzen naar activiteiten (taken) van onderdelen van het juridisch systeem, die worden uitgevoerd met betrekking tot de situaties waarin een gelegenheid, misdrijf, etc. zich voordoet



Terwijl de gebruikelijke ergonomische adviezen berusten op een grondige analyse van de taak waarvan men het uitvoeringsgemak wil verbeteren, richt de preventie-ergonomie zich in feite op het tegenovergestelde, de *misèrevariant* van de taakanalyse. Hier gaat het immers om het bemoeilijken of onmogelijk maken van ongewenste gedragingen, waardoor de kwetsbaarheid voor criminele activiteiten beperkt wordt. Langs deze weg is men er ooit in geslaagd het aantal roofovervallen in supermarkten 30 procent terug te brengen, onder meer door de advertentieplakkaten van de winkelruiten te halen en de kassa's goed zichtbaar bij de uitgang op te stellen, een taxistandplaats voor de ingang te vestigen – maatregelen, met andere woorden, die alle de zichtbaarheid verhogen van hetgeen zich in de winkels afspeelt – safes met tijdsloten, geen zij- en achteringangen, en oogcontact met iedere individuele klant bij het binnenkomen van de winkel. Hierbij dient dan ook nog rekening gehouden te worden met de principes dat de maatregelen het normale gedrag van klanten en personeel niet mag hinderen, en dat herstel van fouten mogelijk moet zijn (Duffala, 1976).

De ergonomie van complexe systemen heeft ruime toepassing gevonden in de industriële en de militaire sector. Het juridisch systeem lijkt echter tot dusverre aan de aandacht van de ergonoom ontsnapt te zijn. Een belangrijke reden is dat het rechtstelsel, hier verbeeld door de strafrechtketen, met een aantal andere publieke stelsels zoals volksgezondheid, onderwijs en 'politiek', opgevat kan worden als een *door normen en waarden gestuurd systeem*. Normen en waarden, en de manieren om daarmee om te gaan, vormden tot dusverre geen onderwerp van ergonomische analyse. De analyse van normen-en-waarden-gestuurde systemen zoals het rechtstelsel, impliceert daarom een geheel nieuw en boeiend onderwerp voor ergonomisch onderzoek, de *ambtsergonomie*.

Een onderwerp bovendien dat behandeld kan worden in overeenstemming met het duale uitgangspunt van de ergonomie: optimalisatie van taak en uitvoerder. Ambtsergonomie kan ertoe bijdragen de functionele karakteristiek van het rechtsstelsel te verbeteren. Ambtsergonomie beoogt een herdefinitie van taken, een nauwkeurige specificatie van de uitvoeringswijze en van de vaardigheden waaraan de uitvoerders van deze taken dienen te voldoen. Tenslotte specificeert ambtsergonomie de middelen waarover de uitvoerders moeten beschikken om hun taken inderdaad naar behoren te kunnen uitvoeren.

Het systeemtheoretisch perspectief

Van 'sociale fysica' naar formele systeemtheorie

Aan het slot van de *Recherches* spreekt Quetelet er zijn verwondering over uit dat de criminologische statistiek zo stabiel blijkt te zijn:

“Men zou verwachten dat niets onregelmatiger zou zijn dan de ontwikkeling van de criminaliteit. [...] Maar helaas ziet men dat van het ene jaar op het andere dezelfde misdrijven zich herhalen in dezelfde omvang, en daarmee ook met dezelfde straffen in dezelfde verhoudingen. Treurige bestemming van de menselijke soort! De behoefte aan gevangenen, ketenen en schavot blijkt even goed te voorspellen als de inkomsten van de staat.” (Recherches, p. 68-69).

Dit betekende voor Quetelet een aanloop naar wat hij veel later in zijn *Physique sociale* (Quetelet, 1869) zou poneren als een *systeemtheorie* van de samenleving:

“Het komt mij voor dat al hetgeen de menselijke soort betreft, opgevat als een samenhangend geheel, even substantieel is als fysische feiten. Hoe groter het aantal personen [dat men in aanmerking neemt], des te vager worden de contouren van het individu, waardoor die algemene feiten op de voorgrond kunnen treden welke berusten op de algemene oorzaken voor het bestaan en de vooruitgang van de samenleving.” (Recherches, p. 69).

Als voorbeeld waaruit de actualiteit van Quetelets propositie blijkt, kies ik de vraag hoe misdaad en straftoemeting zich verhouden of, anders gezegd, wat is rechtvaardig straffen?

Rechtvaardig straffen

Consequent en rechtvaardig straffen is moeilijk. Van tijd tot tijd ontspringen zich dan ook fundamentele discussies over de vraag wat onder rechtvaardig straffen moet worden verstaan. Een recent voorbeeld van zo'n discussie vanuit criminologisch gezichtspunt is die tussen Von Hirsch (1993) en Braithwaite & Pettit (1990). Terwijl eerstgenoemde een vorm van retributie aanbeveelt – de theorie van het verdiende loon – bepleiten laatstgenoemden een vorm van consequentialisme, het streven naar de grootst mogelijke vrijheid binnen de beperkingen die de samenleving zichzelf heeft opgelegd. Terwijl de benadering van Von Hirsch in wezen extern, in de moraal, gefundeerd is, ontleent het consequentialistische alternatief van Braithwaite en Pettit zijn uitgangspunten aan de (interne) rationele doelstellingen van de samenleving. Daarmee komen vragen naar de eigen dynamiek van het strafrecht binnen de horizon. Een voorbeeld van een concreet voorstel in deze trant biedt het 'actuarieel strafrecht', voorgesteld door Feeley & Simon (1994). Daarin wordt de duur van een gevangenisstraf niet meer gebaseerd op de beoor-

deelde ernst van het misdrijf, maar op risicocalculaties betreffende de schade en de kans op recidive.

Dat zulke diepzinnige bespiegelingen overigens niet of nauwelijks doordringen tot de praktijk van het strafrecht toont De Keijser in een fraai proefschrift over strafmotieven aan (De Keijser, in voorbereiding). Het is daarom goed dat de discussie ook in meer pragmatische termen wordt gevoerd. In een nog nader te bespreken aanbeveling van de Raad van Europa uit 1993 vraagt de Raad aan de lidstaten erop toe te zien dat het straftoemingsbeleid gehoorzaamt aan de beginselen van humaniteit en rechtvaardigheid. Ook elders maakt men dergelijke afwegingen. In de Verenigde Staten, bijvoorbeeld, vindt men de neerslag daarvan in de *Federal Sentencing Guidelines*.

In een evaluatieonderzoek hebben Rossi & Berk (1997) nagegaan of deze richtlijnen, waarin sedert 1987 omschreven wordt welke straffen dienen te worden opgelegd, inderdaad de sociale normen inzake misdaad en straf reflecteren. Hun uitgangspunt formuleren zij aldus:

“...one can speak of the obligation of the criminal justice system to punish persons convicted of crimes in fair and evenhanded ways as well as the duty of judges to give out sentences in ways that are consistent with that obligation.” (o.c, p. 2).

Een en ander suggereert dat in een stabiele samenleving het strafbeleid zich op enigerlei wijze zal aanpassen aan de norm. Hoewel deze aanpassing op gezette tijden ernstig verstoord kan worden, bijvoorbeeld door *far-reaching political decisions*, zal intussen een min of meer autonoom adaptief proces werkzaam zijn dat het systeem geleidelijk terugbrengt in een evenwichtstoestand. Bij dit alles moeten we overigens niet uit het oog verliezen wat Von Hirsch in de loop van zijn beschouwingen opmerkt: *“Sentencing policy is not a good tool for reducing criminality or promoting wider social justice”* (Von Hirsch, 1993, p. 97). Bovendien valt niet te ontkennen dat er in de samenleving niet slechts een afnemend ontzag voor het wettig gezag valt te constateren, maar dat er ook een afnemende consensus bestaat over wat een zwaar en een licht misdrijf is. Hoe kan men dan nog rechtvaardig straffen?

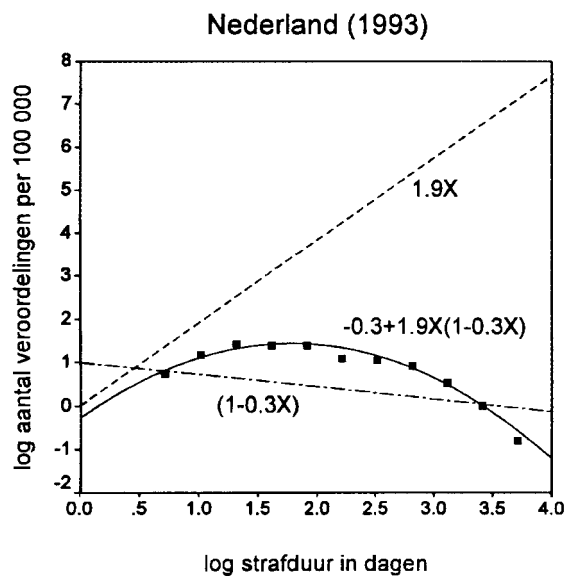
Een illustratie: de eigen dynamiek van de straftoemeting

Een belangrijk argument tegen richtlijnen voor de straftoemeting is altijd geweest het vermeende individuele karakter van iedere strafzaak, de gedachte namelijk dat geen twee zaken en geen twee verdachten identiek zijn. Aangezien de rechter immers alle feiten en omstandigheden in beschouwing neemt en afweegt vooraleer vonnis te wijzen, ondervindt de rechtspleging schade als een bepaalde strafmaat voorgeschreven zou worden. Althans zo luidde het argument. In feite is er van maatwerk zelden sprake en is de werkdruk zo hoog dat richtlijnen inmiddels worden beschouwd als een uitkomst, vooral omdat de bevoegdheden van de rechter door deze richtlijnen nauwelijks blijken te worden aangetast. De vrijheidsgraden die het Nederlandse rechtsstelsel aan zijn magistraten laat, komen ruimschoots tegemoet aan de discretionaire behoefte van zelfs de meest eigengereide onder hen. De vraag is nu of we in de context van de straftoemeting richtlijnen en tarieven kunnen opvatten als voorbeelden van de door Quetelet beoogde “algemene feiten welke berusten op de algemene oorzaken voor het bestaan en de vooruitgang van de samenleving” die op de voorgrond treden naarmate de contouren van de individuele rechter vager worden.

Uit onderzoek blijkt dat tussen het aantal veroordelingen en de zwaarte van de opgelegde straf een kromlijng en meer in het bijzonder een *parabolisch* verband bestaat

(Michon, 1994b, 1997a). Dit verband, waarvan een voorbeeld (Nederland 1993) is weergegeven in figuur 4, blijkt op te gaan voor alle tot dusver onderzochte landen (jurisdicties) en perioden, zodat we blijkbaar te maken hebben met een algemene wetmatigheid. Quetelet zou verrukt geweest zijn!

Figuur 4 De relatie tussen aantal opgelegde onvoorwaardelijke vonnissen en strafduur (■-■) in Nederland (1993) als resultante van progressiviteit (—•—) en repressiviteit (- - -). Gebaseerd op gegevens van het CBS.



De stabiliteit van deze kromme over jurisdicties en perioden doet vermoeden dat de rechter bij het opleggen van een straf in feite gehoorzaamt aan een nogal krachtig compensatiemechanisme, zelfs als er geen sprake is van enigerlei geschreven richtlijn of formele tariefafpraak. Voor een deel is dat begrijpelijk: de discretionaire bevoegdheid – sommigen spreken van de willekeur – van de rechter wordt uiteindelijk in balans gehouden (a) door de ernst van een specifiek misdrijf in vergelijking met andere misdrijven in dezelfde categorie en (b) door de ernst van een specifieke misdrijfcategorie in relatie tot andere categorieën misdrijven. Problemen ontstaan met name wanneer aan een bepaalde categorie om maatschappelijke of politieke redenen abrupt een andere ernst wordt toegeschreven en de strafmaat – in Nederland de maximumstraf, elders soms ook de minimumstraf – daaraan wordt aangepast. De penoloog Von Hirsch (1993) geeft een voorbeeld van een systematische manier waarop de pieken worden gladgestreken die ontstaan als een bepaald misdrijf plotseling anders bestraft gaat worden. In 1988 werden in de Amerikaanse staat Minnesota de voorgeschreven straffen voor ernstige geweldsmisdrijven onder politieke druk verhoogd na een reeks gruwelijke moorden. De *Minnesota Commission on Sentencing* die belast was met deze aanpassing van de strafmaat

“...was able to exact its quid pro quo: the guidelines’ criminal-history score was recalculated, so as to make it substantially more difficult to incarcerate property offenders with long records. The

change was made to help maintain a degree of proportionality in the whole system, and to limit the increase in prison populations that otherwise would have occurred.”

(Von Hirsch, 1993, p. 93).

Meestal gaat men evenwel minder subtiel te werk en moet de straftoemeting zich maar op eigen kracht zien aan te passen. In ons eigen land werd bijvoorbeeld nog niet zo lang geleden de maximumstraf voor mensensmokkel van één jaar opgetrokken naar vier jaar. Dat is een buitengewoon grote sprong, die maatschappelijk wellicht te rechtvaardigen valt, maar die wel een onbalans teweegbrengt tussen het betreffende delict en andere delicten waarvoor van oudsher een maximum van vier jaar geldt. Ronduit bizar is in dit opzicht het recente besluit waarbij in de Australische staat Queensland de maximum gevangenisstraf op het bekladden van publieke gebouwen op zeven (7!) jaar is gebracht (figuur 5). Dit is een politieke afzwaai van zwaar kaliber als men zich realiseert welke andere feiten met een dergelijke straf bedreigd plegen te worden: zware mishandeling, gewapende roofoverval, ernstige fraude, om er maar een paar te noemen. De rechtspleging zou als gevolg van een dergelijk besluit volledig uit balans raken, ware het niet de inherente dynamiek van het rechtsstelsel er spontaan voor zorgt dat de aantallen veroordelingen voor bekladding en de zwaarte van de opgelegde straffen zo goed mogelijk worden 'uitgesmeerd' over de aantallen en de zwaarte van de straffen voor alle andere feiten. Het effect van de maatregel wordt, met andere woorden, in een nieuw evenwicht gebracht met het bestaande strafbeleid. Gewoonlijk zal het systeem zich dan ook zonder expliciete maatregelen voegen naar dit nieuwe evenwicht. Hieraan liggen geen diepe juridische afwegingen door aanklagers en rechters ten grondslag. Simpele veronderstellingen over de dynamische eigenschappen van het systeem volstaan om de gevonden relatie te beschrijven *en* te verklaren.

Figuur 5. 'De gesel van de moderne samenleving' (*The Australian*, 3 december 1996, p.3)

Graffiti jail term longer than penalty for assault

By DAVID FAGAN

QUEENSLAND'S Brisbane Government will match its get-tough rhetoric on youth crime with jail sentences of up to seven years for people caught painting graffiti on schools and other educational institutions.

The penalty, one of a range of amendments to Queensland's Criminal Code, will be four years more than the maximum penalty planned for common assault and two years more than that to be imposed for stealing.

The Australian Council for Civil Liberties criticised the penalties as the harshest in the country and part of a deliberate "scapegoating" of young people by the Queensland Government.

"The fact that assaulting a teacher brings half the sentence of graffitiing the school wall shows the law and order madness of the sentencing hike in this code," the ACCL president, Mr Terry O'Gorman, said yesterday.

ment estimates that graffiti damage cost it almost \$4 million last year with 80 per cent of the cost to school and educational institutions.

Mr Beanland said graffiti warranted tough penalties because it was the "scourge" of modern society.

"It is not a crime of creativity, it is a crime of envy and stupidity," he said.

Het (collectieve) straftoemingsgedrag van rechters zoals dat hierboven werd geïllustreerd in figuur 4, wordt beheerst door drie elementaire voorwaarden, namelijk proportionaliteit, de mate van *progressiviteit* en de mate van *repressiviteit*. Het proportionaliteitsbeginsel eist dat de beoordeelde zwaarte van een opgelegde straf en de beoordeelde ernst van het gepleegde misdrijf evenredig zijn. Progressiviteit houdt in dat het aantal gepleegde misdrijven omgekeerd evenredig is met de beoordeelde ernst van het misdrijf: er worden nu eenmaal veel kleine delicten gepleegd en slechts weinig ernstige. Repressiviteit tenslotte, veronderstelt dat de inspanning die een samenleving zich via haar rechtsstelsel getroost om tot een veroordeling te komen toeneemt met de beoordeelde ernst van het misdrijf. Uit deze drie premissen volgt direct het parabolisch verband dat de statistieken van de onderzochte landen – waaronder, behalve Nederland, Duitsland, Engeland en Wales, ook Italië, een aantal Oost-Europese en Scandinavische landen – te zien geven. Figuur 4 illustreert dit zogenaamde ‘strafbalansmodel’ voor Nederland voor het jaar 1993.¹² Dit verband laat zich beschrijven met de vergelijking $Y = Y_0 + kX(1 - wX)$. Hierin is Y de logaritme van het relatieve aantal veroordelingen (per 100.000 inwoners) en X de logaritme van de strafduur. De constante Y_0 geeft de logaritme van het aantal onvoorwaardelijke veroordelingen tot de minimumstraf aan. De term kX geeft de repressiviteit aan, terwijl de term $(1 - wX)$ de progressiviteit representeert. De parameters Y_0 , k , en w worden per jurisdictie (land, ressort, arrondissement) bepaald aan de hand van de geobserveerde gegevens (voor Nederland 1993 zijn de waarden respectievelijk $Y_0 = -0.30$, $k = 1.77$ en $w = -0.29$).

In 1993 deed de Raad van Europa zijn aanbeveling voor eenduidigheid in de straftoemeting. De Raad vroeg van de lidstaten te streven naar een consistent systeem van straftoemeting (Raad van Europa, 1993). De belangrijkste punten waarmee volgens de Raad bij het formuleren en handhaven van een strafbeleid rekening moet worden gehouden, zijn *proportionality*, *undue severity* en *restraint*. De overeenkomst met de parameters in het strafbalansmodel – proportionaliteit, progressiviteit en repressiviteit is, dunkt mij, niet toevallig. Klaarblijkelijk is het systeem van straftoemeting zo robuust dat men langs geheel verschillende wegen tot vrijwel overeenkomstige inzichten over de eigen dynamiek van de strafbalans komt. Dit wettigt de conclusie dat het strafbalansmodel toepassing kan vinden als hulpmiddel bij het vergelijken en evalueren van het straftoemingsbeleid, allereerst tussen en binnen de lidstaten van de Raad van Europa, maar ook in wijder internationaal verband. Als zodanig zou het model zich allereerst lenen voor de beschrijving en misschien zelfs de voorspelling van de gevolgen van maatregelen zoals het bouwen van extra gevangencellen of het eisen (en opleggen) van zwaardere straffen voor bepaalde categorieën misdrijven. In de tweede plaats kan het bijdragen aan de ontwikkeling van effectieve beleidsmaatregelen en in het bijzonder aan de onderlinge afstemming tussen de instanties die deze maatregelen moeten uitvoeren. Tenslotte kan een nauwkeuriger schatting van de kosten en baten van maatregelen worden gemaakt naarmate beter met de eigen dynamiek van de straftoemeting kan worden rekening gehouden. De intrinsieke eigenschappen van het systeem kunnen immers neveneffecten teweegbrengen die misschien beter onder controle gehouden zouden kunnen worden als zij inzichtelijk gemaakt kunnen worden in termen van het voorgestelde model.

¹² De gelukkige term strafbalansmodel is voorgesteld door Drs. Femke Heide die mij destijds bij dit onderzoek als stagiaire behulpzaam is geweest.

Een volgende stap: 'physique sociale' of chaos?

Hoewel het strafbalansmodel de kracht van eenvoudige assumpties illustreert gaat de aanduiding 'eigen dynamiek' eigenlijk een stap te ver. De schatting van de parameters die de mate van repressiviteit en progressie weergeven is gebaseerd op observatiegegevens. Daaraan komen geen veronderstellingen te pas over maatschappelijke en andere processen die de verschillen en veranderingen in de berekende waarden van deze parameters bepalen. Kortom, net als vele andere modellen in de gedrags- en maatschappijwetenschappen vertoont ook het strafbalansmodel kenmerken van een Mickey Mouse-horloge: het wijst een tijd aan, maar het loopt niet.

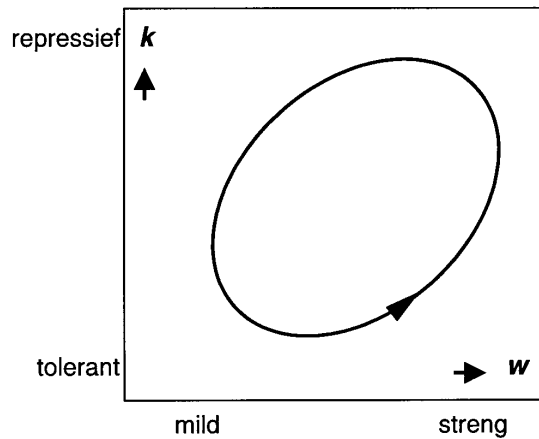
Dynamische modellen daarentegen beschrijven de loop der gebeurtenissen als een functie van tijdsafhankelijke parameters. De toepassing van dynamische modellen in de psychologie en de sociale wetenschappen is van betrekkelijk recente datum. De complexiteit en vooral het non-lineaire of soms chaotische karakter van de verschijnselen die door deze wetenschappen bestudeerd worden hebben lange tijd een onoverkomelijke hindernis gevormd.¹³ Pas met de komst van snelle rekenprogramma's zijn de formulering en toetsing van dit soort modellen mogelijk geworden. Reeds een aantal jaren is het 'dynamisch perspectief' dan ook in heftige beweging en verschuift het van een tamelijk ondoordringbaar onderdeel van de wiskunde naar een *tool of the trade* waarvoor ook onderzoekers met een beperkte wiskundige achtergrond niet met een grote boog omheen hoeven lopen.¹⁴

Als we het dynamisch perspectief volgen ten aanzien van het strafbalansmodel dan zien we ons geplaatst voor de vraag welke veranderingen de mate van repressiviteit (k) en de mate van progressie (w) kunnen ondergaan. De waarde van k zal in beginsel altijd nul of positief omdat niet valt aan te nemen dat een rechtssysteem een grotere inspanning voor opsporing en berechting zal leveren naarmate een misdrijf lichter is. De waarde van w daarentegen zal in beginsel altijd nul of negatief zijn omdat het evenmin waarschijnlijk is dat misdrijven systematisch milder bestraft zullen worden naarmate zij zwaarder zijn. Men kan nu een grafiek maken waarin de parameters k en w tegen elkaar zijn uitgezet; een dergelijke grafiek noemt men een *toestandsruimte* omdat ieder punt een toestand van het rechtssysteem – meer in het bijzonder een straftoemtingsbeleid – weergeeft. Toestandsveranderingen (beleidsaanpassingen) worden weergegeven als een traject in de toestandsruimte. Figuur 6 illustreert dit voor het strafbalansmodel. De ellips in deze figuur representeert het 'ideale' geval waarbij het rechtssysteem een regelmatige cyclus doorloopt van meer en minder streng straffen en van meer en minder tolerant veroordelen. Deze cyclus kan, in principe met of tegen de wijzers van de klok verlopen. In het eerste geval is er sprake van een koppeling waarin (uitgaande van het meest tolerant-milde punt) eerst sprake is van een toename in het aantal veroordelingen voordat de zwaarte van de opgelegde straffen toeneemt. In het tweede, meer plausibele, geval volgt een toename in het aantal veroordelingen pas op afstand de toenemende zwaarte van de straffen. De ligging en de regelmaat van het dynamische traject zijn afhankelijk van allerlei endogene (celcapaciteit) en exogene (politieke verontwaardiging) factoren.

¹³ Een systeem wordt non-lineair genoemd als het niet onderworpen is aan het superpositiebeginsel dat zegt dat de reactie R van een systeem op een willekeurige combinatie van inputs $I_1...I_n$ gelijk is aan de combinatie van de reacties op iedere input I_i afzonderlijk: $R[I_1(t) + I_2(t) + ... I_n(t)] = RI_1(t) + RI_2(t) + ... RI_n(t)$.

¹⁴ Enkele recente voorbeelden van de groeiende toegankelijkheid zijn Kelso (1995), Port & Van Gelder (1995) en Williams (1997).

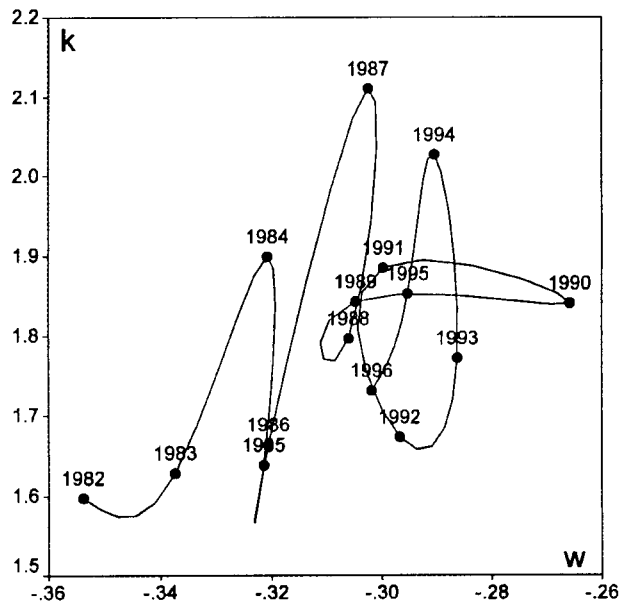
Figuur 6 Hypothetische dynamiek van de straftoemeting: de koppeling van repressiviteit en progressiviteit.



Beginnend bij de pijlpunt zal een bij beleid van toenemend streng straffen geleidelijk ook het aantal veroordelingen gaan toenemen. Dit leidt uiteindelijk tot overbelasting van het systeem en toenemende weerstand in de samenleving. In eerste instantie komt het rechtssysteem hieraan tegemoet door milder te gaan straffen, waarna op basis van rechtvaardigheidsoverwegingen geleidelijk het aantal veroordelingen weer zal afnemen. Vervolgens vangt een nieuwe cyclus aan. De regelmaat van dit proces kan door exogene beleidsmaatregelen worden verstoord, bijvoorbeeld door het in werking treden van internationale verdragen of de bouw van grote aantallen nieuwe cellen.

Opdat de lezer niet achterblijft met de gedachte dat Quetelets droom van een *physique sociale* in fraaie, regelmatige diagrammen valt weer te geven is in figuur 7 het traject weergegeven dat het feitelijk geobserveerde straftoemetingsbeleid in Nederland over de jaren van 1982 tot 1996 representeert. Op het eerste gezicht levert deze figuur een betrekkelijk chaotisch aanblik op waardoor het lijkt alsof het Nederlandse rechtssysteem in deze periode aan sterk versturende invloeden heeft blootgestaan. Men moet zich er echter rekenschap van geven dat in deze 15 jaar wellicht slechts een klein deel van het in figuur 6 geschetste traject is afgelegd en dat een meer fundamentele cyclus in de maatschappelijke opvattingen over misdaad en straf een aanzienlijk langere omlooptijd heeft. Verder onderzoek vanuit het systeemdynamisch perspectief biedt een buitengewoon kansrijke mogelijkheid om maatschappelijke, individueel psychologische en technologische aspecten van criminaliteit en rechtshandhaving met elkaar in verband te brengen.

Figuur 7 Variatie in de paramaters k en w van het strafbalansmodel voor Nederland in de periode 1982-1996.



Conclusies en aanbevelingen

Het onbehagen in de criminologie

Vooraanstaande criminologen in binnen- en buitenland hebben vastgesteld dat de criminologie in een delicate toestand verkeert. Wereldwijd signaleren zij gevoelens van isolement en versplintering. In Nederland komt daarbij nog het gevoel achtergesteld te zijn. Zo constateert, bijvoorbeeld, Fijnaut (1998) in zijn bijdrage aan de jubileumbrochure van het WODC:

“Het criminologisch onderzoek aan de Nederlandse Universiteiten wordt – om een beeld te gebruiken – nog steeds hoofdzakelijk verricht door een paar (deeltijdse) kleine middenstanders die, geholpen door wat familieleden en burens, met hard werken proberen het hoofd boven water te houden.” (o.c., p.57).

Deze gevoelens getuigen van een groot onbehagen. De vraag is waaraan zij ontleend worden en hoe, als ze terecht zijn, aan de geschetste betreurenswaardige situatie een eind gemaakt kan worden.

Het fragmentatiegevoel acht ik op zich betrekkelijk onschadelijk. Het is een kenmerkend bijverschijnsel van ieder onderwerp dat minder een monodiscipline is dan een werkterrein. Als zodanig kan fragmentatie nooit een belemmering vormen voor groei en bloei. Wat de een ziet als versplintering ervaart de ander als aspectenrijkdom en als een uitdaging. Ernstiger is het geconstateerde isolement, waardoor het onderzoeksgebied verstoken blijft van potentiële inspiratiebronnen en aldus ernstig in zijn ontwikkelingsmogelijkheden gehinderd wordt. Daarnaast maakt ook de geringe omvang van de inspanningen, waarover Fijnaut spreekt, een gezonde ontspanning zeer moeilijk.

Fragmentatie, isolement en kleinschaligheid tezamen leiden gemakkelijk tot territorium gedrag. Reikwijdte en impact van het onderzoek op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving zijn inderdaad gering en kunnen slechts doorbroken worden door opgeven van het territoriumgedrag. Het initiatief daartoe zal vanuit de criminologie zelf moeten komen. De relatieve nieuwkomers zoals *Recht en Economie* of *Recht en Psychologie* laten zich niet sturen, omdat zij primair vanuit hun moederdiscipline gemotiveerd worden.

Buitengewoon onbehaaglijk is verder het ontbreken van een universitaire opleiding in de criminologie in Nederland. In het reeds geciteerde feestartikel verwijt Fijnaut een door de bekende Utrechtse strafrechtgeleerde prof. W. P. J. Pompe voorgezeten commissie hieraan (lang geleden) in belangrijke mate te hebben bijgedragen. Immers, die commissie schijnt geconcludeerd te hebben dat het volstaat om de criminologie als keuzevak te doceren in de strafrechtelijke afstudeerrichting (Fijnaut, o.c., p. 59). Maar het zal Fijnaut toch niet zijn ontgaan dat voor de rechtenstudie ook de economie als keuzevak volstaat? Dat heeft economen er toch niet van weerhouden eigen faculteiten en onderzoeksinstituten te vestigen? De bestaande exclusieve inbedding van de criminologie in de rechtenfaculteiten heeft inderdaad een enorme rem op ontwikkeling gezet – dat ben ik geheel met Fijnaut eens – en een zelfstandige afstudeerrichting verdient zeker aanbeveling. Maar zo'n opleiding moet op aanmerkelijk breder leest geschoeid worden dan de criminologen in Nederland tot dusverre voor ogen staat. Naast de traditionele criminologische en rechtskundige onderwerpen hoort in zo'n opleiding ook een grondige kennismaking met biopsychologie, cognitiewetenschappen, ergonomie, systeemanalyse, criminalistiek en economie thuis. Bovendien moet zij mogelijkheden bieden tot specialisatie in althans enkele van deze disciplines. Een dergelijke opleiding laat zich goed realiseren als een bovenbouwstudie met instroom uit verschillende faculteiten. Dat zulks vraagt om heel andere studenten dan aankomende juristen en, tenminste voor een deel, ook om geheel andere docenten dan traditionele criminologen lijkt mij een punt voor verdere discussie.

De noden van het veld

Het is gebruikelijk dat toepassingen van natuurwetenschappelijke resultaten enige tijd op zich laten wachten. Begrijpelijk, want er gaat tijd gaat zitten in de vertaling van een fundamenteel resultaat naar een 'product', waarna een dikwijls moeilijke, maar soms ook verbluffend korte, periode van introductie bij gebruikers volgt. In het laatste geval kan men spreken van het Geheim van de Gebruiksaanwijzing.¹⁵ Ook gedrags- en maatschappijwetenschappelijke resultaten vinden vroeg of laat hun weg, maar hier is het traject gewoonlijk wat langer en gecompliceerder (Deutsch, Platt, & Senghaas, 1971). De noden van de samenleving stimuleren weliswaar gedrags- en maatschappijwetenschappelijk onderzoek, maar naarmate de aanbevelingen die uit dergelijk onderzoek voortvloeien verrassender en effectiever zijn, zullen zij gewoonlijk meer indruisen tegen heersende gewoonten, opvattingen en regels en dus moeilijker te introduceren zijn.

¹⁵ Dit geheim vindt men ontsluitend in *Zen and the art of motorcycle maintenance* van Robert Pirsig (1979): de kwaliteit van iets wordt bepaald door de mate waarin *structuur* en *functie* een eenheid vormen... anders gezegd, door de mate waarin een kind de was kan doen.

Dat geldt natuurlijk in het bijzonder daar waar sociaal-economische belangen of politiek gevoelige thema's in het geding zijn. Aangezien een groot aantal individuele en maatschappelijke belangen en opvattingen hun brandpunt hebben in het juridisch domein of, in de woorden van de Verkenningcommissie Rechtswetenschappen, omdat het recht diep ingrijpt in vrijwel alle levensgebieden, is de introductie van wetenschappelijke resultaten op dit gebied dubbel moeilijk. Het voornaamste botsingspunt vormt daarbij het verschil in mensbeeld tussen het in de moraal verankerde rechtssysteem tegenover het functionalistisch mensbeeld van de gedragswetenschappen.

Als voorbeeld van deze moeilijk te overbruggen kloof moge een studie dienen over de mogelijkheid om veiliger verkeersgedrag bij jongeren teweeg te brengen met behulp van de techniek van het operant conditioneren – dat wil zeggen het beïnvloeden van gewenst gedrag door een systematische toepassing van beloning en straf. Zo'n twintig jaar geleden constateerde een Australische deskundige op het gebied van verkeersveiligheid dat ons inzicht in het mechanisme van operant conditioneren ons beter in staat stelt tot de juiste keuze van discriminatieve stimuli, dat zijn stimuli welke effectief aan een organisme informatie verschaffen over het succes van zijn gedragingen (Hurst, 1980). We zijn, met andere woorden, beter in staat die aspecten van gedrag te belonen, te bestraffen of te negeren die gewenst gedrag aantrekkelijker en ongewenst gedrag minder aantrekkelijk maken. Hurst's onderzoek werd in dit verband geïnspireerd door de vraag of intrekking van het rijbewijs van jongeren wegens roekeloos rijden niet vaker zou moeten gebeuren. De meeste personen aan wie de rijbevoegdheid is ontzegd blijven immers toch rijden, zo redeneerde Hurst, en dat feit alleen al wordt door henzelf en – belangrijker nog – ook door hun 'peers' ervaren als 'lekker roekeloos': zij lopen immers het risico gepakt te worden en vervolgens een veel zwaardere straf opgelegd te krijgen. Om het onnozele 'blauw op straat' te slim af te zijn en daarmee de pakkans klein te houden, zorgen ze er wel voor niet op te vallen en dat doen ze...door veiliger verkeersgedrag te vertonen. Dat de politie *met opzet* geen controle uitvoert omdat het beleid niet gericht is op het pakken van 'ontzegden' maar op het bevorderen van veilig weggedrag wordt niet openbaar gemaakt. En in dat laatste bleek het juridisch probleem te schuilen: de politie zou zich daarbij immers *opzettelijk* onthouden van het opsporen van overtredingen waarover zij meer dan een vermoeden koesterde. Deze overweging bleek destijds voldoende om Hurst's voorstel, waarvan de effectiviteit psychologisch gezien boven alle twijfel verheven is, als maatregel te torpederen. Om twee redenen had Hurst's idee een beter lot verdiend. In de eerste plaats was zijn voorstel gebaseerd op een buitengewoon robuuste theoretische basis en in de tweede plaats betrof het uitzonderlijk nauwkeurig *maatwerk*; het betrof immers een zeer specifieke maatregel, gericht op een zeer specifieke doelgroep en op een voor die doelgroep specifiek gedrag.

De ongetwijfeld scherpzinnige juridische argumenten die de invoering van dergelijke gedragswetenschappelijk gefundeerde maatregelen – zelfs op beperkte experimentele basis – in de weg staan, vormen een cruciale belemmering van de zoeer door de Verkenningcommissie Rechtswetenschappen bepleite en door mij in dit artikel luide aangemoedigde horizonverbreding. De geschetste attitude heeft in de jaren zeventig en tachtig geleid tot de doctrine die elders bekendheid heeft gekregen onder het motto "*Nothing works!*"

Ziehier de essentie van deze problematiek. De problemen waarvoor het rechtsselsel zich geplaatst ziet, laten zich om veelal oneigenlijke (te weinig tijd voor medewerking) of onduidelijke redenen (bescherming van rechtspositie of privacy) niet of moeilijk vertalen in wetenschappelijke vraagstellingen. Daardoor is het dikwijls niet mogelijk in het onderzoek de juiste uitgangspunten te kiezen en de scherpst mogelijke toetsingsmaat-

staven aan te leggen. Tengevolge daarvan is een adequate vertaling in effectieve maatregelen dikwijls een moeilijke zaak. Toetsing op beperkte schaal onder voldoende specifieke condities (experimentele controle) wordt tenslotte verhinderd of overbodig geacht.

Aanbevelingen

Bezien vanuit de gedragswetenschappen, maar met het oog op een evenwichtige ontwikkeling van het domein van criminaliteit en rechtshandhaving als multidisciplinair werkterrein is er behoefte aan een aantal concrete maatregelen. Deze richten zich, naar mijn mening, op de volgende vijf hoofdpunten.

a. *Verbreiding.*

Het onderzoeksveld criminaliteit en rechtshandhaving is een multidisciplinair werkterrein. Als zodanig kan het niet voorbehouden blijven aan de rechtswetenschappen of aan de traditionele criminologie. Naast de maatschappijwetenschappen dienen ook de gedragswetenschappen, de levenswetenschappen en de technische wetenschappen deel uit te maken van een verbrede criminologie. Dit multidisciplinaire kader moet de instandhouding van de banden met de achterliggende basisdisciplines bevorderen. Veel van de vereiste theoretische en methodologische inspiratie zal ook in de toekomst geput moeten worden uit die basisdisciplines. De traditionele criminologie zal zich meer voor afwijkende theoretische en methodologische kaders moeten openstellen. Weerstand tegen verbreiding en innovatie leidt in korte tijd tot een fataal gebrek aan kwaliteit en professionaliteit bij de onderzoekers en tot geringere werfkracht van de professie.

Anderzijds is een ruimhartiger opstelling van het veld met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek en het introduceren van maatregelen noodzakelijk. De problemen waarvoor het rechtssysteem zich geplaatst ziet zijn zo gevarieerd en zo complex dat globale *catch all*-maatregelen slechts een geringe kans van slagen hebben. Specifieke maatregelen moeten een duidelijk 'ontwerp-karakter' krijgen, dat wil zeggen zij moeten ontwikkeld worden in een kader waarin de multidisciplinariteit van het domein en de eisen van het veld beide tot hun recht komen. In dit verband valt veel te leren van de wijze waarop industriële producten tot stand komen.

b. *Onderzoeksprioriteiten.*

Biopsychologisch onderzoek levert een belangrijke bijdrage aan het inzicht in de ontwikkeling van antisociaal gedrag, door het bepalen van risicofactoren en beschermende factoren voor deze ontwikkeling. Inzicht in de ontwikkeling van antisociaal gedrag is van belang voor effectieve preventie- en interventiemogelijkheden. Er is grote behoefte aan onderzoek ter vergroting van het inzicht in oorzaken en gevolgen van antisociaal gedrag bij kinderen, en in het bijzonder van de biologische en psychologische determinanten van dit gedrag. Zulk onderzoek moet zich tevens richten op de praktische vraag hoe dit gevorderde inzicht zal kunnen bijdragen tot betere preventieve maatregelen en interventies die het mogelijk maken vroegtijdig in te grijpen en aldus erger te voorkomen. In Nederland is de benodigde kennis en onderzoekscapaciteit aanwezig en is ook de bereidheid tot intensieve multidisciplinaire samenwerking eerder gebleken. Ook analyse van de criminele cognitie verdient aandacht. De traditionele criminologie heeft zich lange tijd vrijwel uitsluitend met de 'alldaagse' vormen van criminaliteit beziggehouden. Met de stijging van het ontwikkelingspeil van de bevolking als geheel en met de opkomst van wat ik korthedshalve als de informatiemaatschappij zal aanduiden zal een relatief groot deel van de crimi-

naliteit aspecten gaan vertonen van wat vroeger ‘witteboordencriminaliteit’ heette. Ook de klassieke criminaliteit, geweldpleging, inbraak, overvallen zal trouwens vaker steunen op geavanceerde technische hulpmiddelen. Deze constatering geldt eveneens met betrekking tot het ergonomisch gezichtspunt. Ook de verschillende stadia en taken van de strafrechtketen verschuiven in de richting van een meer directe beïnvloeding door de informatie- en communicatietechnologie.

c. *Opleiding.*

In Nederland ontbreekt tot dusverre een universitaire opleiding op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving. Een dergelijke studie verdient sterke aanbeveling. In het bijzonder lijkt een interfacultaire bovenbouwstudie met enkele eindtrajecten (overeenstemmend met de eerder besproken satellietvelden) en de traditionele criminologie als (fenomenologische) kern.

d. *Onderzoeksinstituten en -scholen.*

Zowel in het eindrapport van de Verkenningcommissie Rechtswetenschappen als in het *Wetenschapsbudget 1997* werd aangedrongen op een spoedige totstandkoming van tenminste enkele onderzoeksscholen op het gebied van de rechtswetenschappen. Daarbij werd gewezen op de noodzaak van een “nieuwe agenda voor de rechtswetenschappen met speciale nadruk op meer samenwerking met de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen en versterking van het internationale perspectief” (*Wetenschapsbudget 1997*, p. 48).¹⁶ Met nadruk verwachtten de toenmalige ministers van OCenW en Justitie dat in het jaar 2000 een belangrijk deel van alle juridisch onderzoek zal worden verricht “in samenwerking met onderzoekers uit wetenschapsgebieden buiten de rechtswetenschappen” (*ibid.*). Hoewel de ministers deze verwachting blijk gaven van een onthutsend gebrek aan inzicht in de dynamiek van het wetenschappelijk onderzoek op het onderhavige gebied zijn er inmiddels wel initiatieven genomen om onderzoeksscholen tot stand te brengen. Men moet evenwel constateren dat daarbij niet in alle opzichten de gewenste verbreding wordt nagestreefd. De Onderzoeksschool Maatschappelijke Veiligheid i.o. maakt hierop een uitzondering. Dit betreft een initiatief van de Erasmus Universiteit Rotterdam (rechten en sociale wetenschappen), het NSCR en TNO. Verwacht wordt dat ook de universiteiten van Leiden en Amsterdam in deze school zullen participeren. Zij verkeert echter nog in een aanvangsstadium.

Er bestaat overigens zeker behoefte aan coördinatie van het onderzoek op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving. Er geschiedt thans een zekere pragmatische sturing vanwege het ministerie van Justitie (als grootste afnemer van criminologische onderzoeksresultaten met daarin het WODC, als grootste gespecialiseerde producent van dergelijke resultaten in Nederland). Van een meer wetenschappelijk gemotiveerde programmering van het landelijk onderzoek is geen sprake, zeker niet waar het mede de grensoverschrijdende onderzoeksterreinen betreft waarvan in de voorafgaande delen sprake was. De universitaire onderzoeksgroepen zijn elk te klein om thematisch positiebepalend te kunnen zijn. Het NSCR dat in 1992 werd gesticht met de bedoeling ‘een breder multidisciplinair perspectief te scheppen dan strafrecht en criminologie gewoonlijk bieden’, verkeert thans in een overgangsfase waardoor

¹⁶ Men dient in deze context onder sociale wetenschappen nadrukkelijk ook de gedragswetenschappen te verstaan.

het onduidelijk is of en hoe het instituut in de toekomst aan zijn oorspronkelijke missie zal blijven beantwoorden. Ook over aard en omvang van internationale samenwerking bestaat weinig duidelijkheid.

De instelling van een breed samengestelde landelijke stuurgroep verdient daarom aanbeveling. Wel zal men gezien de gesignaleerde fragmentatie van het veld geruime tijd nodig hebben om tot een uitvoerbaar meerjarig onderzoeksplan te komen. Een verkenning zoals aanbevolen in het volgende punt, voorafgaand aan de instelling van de bedoelde stuurgroep, kan de totstandkoming van een integraal meerjarenplan bespoedigen.

e. *Verkenning*

Het verdient aanbeveling – mede gezien de constatering in het vorige punt – een onafhankelijke verkenning uit te voeren op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving. Wil een dergelijke verkenning doelmatig zijn dan zal zij moeten voldoen aan de volgende eisen. Het moet in de eerste plaats internationaal vergelijkend zijn. Gezien de dwingende noodzaak tot verbreding van het terrein dient de verkenningcommissie breed multidisciplinair te zijn samengesteld. Gezien de schaalgrootte en de beperkte horizon van het lopende onderzoek in Nederland dient de commissie te bestaan uit onafhankelijke en in hoofdzaak buitenlandse experts met kennis van, maar zonder bindingen met, de bestaande Nederlandse verhoudingen. Tenslotte dienen de taak en werkwijze van de commissie, het doel van de verkenning en de beoordelingscriteria goed te worden omschreven en ruim van te voren te worden vastgesteld.

Literatuurverwijzingen

- Akers, R.L. (1994). *Criminological theories: Introduction and evaluation*. Los Angeles, CA: Roxbury.
- Anderson, J.R. (1990). *The adaptive character of thought*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Anderson, J.R. (1993). *Rules of the mind*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Barkley, R.A. (1998). 'Attention-deficit hyperactivity disorder', *Scientific American*, 279(3), pp. 44-49.
- BBC World Service. (1999, 24 May 1999). *Everywoman*.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Braithwaite J. (1990). *The state of criminology*, p. 164
- Braithwaite, J. (1993). 'Beyond positivism: Learning from contextual integrated strategies', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 30, pp. 383-399.
- Braithwaite, J., & Pettit, P. (1990). *Not just deserts: A republican theory of criminal justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Carley, K., & Newell, A. (1994). 'The nature of the social agent', *Journal of Mathematical Sociology*, 20, pp. 1-42.
- Cohen, L.E., & Felson, M. (1979). 'Social change and crime rate trends: A routine activity approach', *American Sociological Review*, 24, pp. 164-176.
- Crombag, H.F.M., Koppen, P.J. van, & Wagenaar, W.A. (1992). *Dubieuze zaken: De psychologie van het strafrechtelijk bewijs*. Arnhem: Gouda Quint.
- Deutsch, K.W., Platt, J., & Senghaas, D. (1971). 'Conditions favoring major advances in social sciences', *Science*, 171, pp. 450-459.
- Duffala, D.C. (1976). 'Convenience stores, armed robbery and physical environmental features', *American Behavioral Scientist*, 20, pp. 227-246.
- Duyn, P.C. van (1993). 'Organized crime and business crime-enterprises in the Netherlands', *Crime, Law and Social Change*, 19, 103-142.
- Feeley, M., & Simon, J. (1994). 'Actuarial justice: The emerging new criminal law'. In D. Nelken (Red.), *The futures of criminology*, pp. 173-201. London: Sage.
- Felson, M. (1994). *Crime and everyday life: Insight and implications for society*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Fijnaut, C. (1998). 'WODC en universiteit: Voor een strategische alliantie'. In B. Van Stokkom (Red.), *Vijf en twintig jaar WODC*, pp. 56-59. Den Haag: Sdu.
- Gottfredson, M.R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- 't Hart, A.C. (1991). *Recht als schild van Perseus*. Arnhem: Gouda Quint/Kluwer.
- Hirsch, A. von (1993). *Censure and sanctions*. Oxford: Clarendon Press.
- Hurst, P.M. (1980). 'Can anyone reward safe driving?', *Accident Analysis and Prevention*, 12, pp. 217-220.
- Jackson, J.L., Jansen, R., & Pieterse, A. (1999). 'De lessen van fraudeurs', *SEC*, 13, pp. 19-22.
- Jackson, J.L., Jansen, R.W., Pieterse, A., & Michon, J.A. (in druk). 'Strategies for profiling economic criminals', *Transnational Organized Crime*.
- Kelso, J.A.S. (1995). *Dynamic patterns: The selforganization of brain and behavior*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Liu, D., Diorio, J., Tannenbaum, B., Caldji, C., Francis, D., et al. (1997). 'Maternal care, hippocampal glucocorticoid receptors, and hypothalamic-pituitary-adrenal responses to stress', *Science*, 277, pp. 1659-1662.
- Michon, J.A. (1994a). *Criminaliteit en rechtshandhaving: Een kritiek van de begrensde rede*.

- Oratie Universiteit Leiden, 15 april 1994. Leiden: Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving.
- Michon, J.A. (1994b). 'Punitiviteit: Laveren tussen despotische en bureaucratische terreur'. In M. Moerings (Red.), *Hoe punitief is Nederland?* (pp. 349-363). Arnhem: Gouda Quint.
- Michon, J.A. (1997a). 'Over de eigen dynamiek van de straftoemeting', *Tijdschrift voor Criminologie*, 39, 25-41.
- Michon, J.A. (1997b). 'The life and opinions of Mr. and Ms. Average'. In J.J. Dreesbeke (Red.), *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet: Actes du colloque 24-25 octobre 1996, Vol. 13*, pp. 211-224). Bruxelles: Académie Royale de Belgique.
- Michon, J.A. (1998). 'Cognitiewetenschappen en postmodernisme'. In G.W. Muller & P.C. Muysken (Red.), *Vreemde gasten: Deconstructie en cognitie in de geesteswetenschappen*, pp. 33-61. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Moffitt, T.E. (1993). 'Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy', *Psychological Review*, 100, pp. 674-701.
- Nelken, D. (Red.). (1994). *The futures of criminology*. London: Sage.
- Newell, A. (1990). *Unified theories of cognition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Passas, N. (1993). 'White collar crime in the European Union'. *Paper presented at the 1993 Annual Conference of the American Criminological Society*. Phoenix, Arizona.
- Pavarini, M. (1994). 'Is criminology worth saving?' In D. Nelken (Ed.), *The futures of criminology*, pp. 43-62. London: Sage.
- Pearson, F.S., & Weiner, N.A. (1985). 'Towards an integration of criminological theories', *Journal of Criminal Law and Criminology*, 76, pp. 116-150.
- Port, R.F., & Gelder, T. van (Red.). (1995). *Mind as motion: Explorations in the dynamics of cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Raad van Europa. (1993). *Consistency in sentencing*. Straatsburg: Council of Europe Press.
- Quetelet, A. (1833). *Recherches sur le penchant au crime aux différents âges*. Bruxelles: Hayez.
- Quetelet, A. (1869). *Physique sociale ou essai sur le développement des facultés de l'homme*. (2e ed.). Bruxelles: C. Muquart.
- Rossi, P.H., & Berk, R.A. (1997). *Just punishments: Federal guidelines and public views compared*. New York: Aldine De Gruyter.
- Rutter, M., & Smith, D.J. (Red.). (1995). *Psychosocial disorders in young people: Time trends and their causes*. Chichester, UK: Academia Europaea/Wiley.
- Sagvolden, T., & Sergeant, J.A. (1998). 'Attention Deficit/Hyperactivity Disorder', *Behavioural Brain Research (Vol. 94, Special Issue)*, pp. 1-224).
- Sapolsky, R.M. (1997). 'The importance of a well-groomed child', *Science*, 277, p. 1620.
- Schalken, T. (1995). *De mythe van het gezag: Over strafrecht*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Simon, H.A. (1947). *Administrative behavior*. New York: Macmillan.
- Simon, H.A. (1969). *The sciences of the artificial*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sokal, A., & Bricmont, J. (1997). *Impostures intellectuelles*. Paris: Odile Jacob.
- Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid. (1996). *Een eigen richting voor het recht: Eindrapport van de OCV Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid*. Den Haag: Overlegcommissie Verkenningen.
- Vente, W. de, & Michon, J.A. (1998). 'Biopsychologische determinanten van antisociaal en crimineel gedrag'. In Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Achtergrondstudies bij 'Verantwoordelijkheid en perspectief: Geweld in relatie tot waarden en normen'* (Advies nr. 6, pp. 147-221). Den Haag: RMO/Sdu.
- Williams, G.P. (1997). *Chaos theory tamed*. London: Taylor and Francis.

Cees Midden

Techniek voor mensen

Inleiding

Dient de technologie de mens? Indien deze vraag zo'n halve eeuw geleden zou zijn gesteld zou het antwoord zonder aarzeling positief zijn geweest. Tal van vernieuwingen zoals de koelkast, de televisie, de telefoon werden met enthousiasme ontvangen. De auto werd bereikbaar voor velen. Technologie stond gelijk met vooruitgang. Ook nieuwe grootschalige technologieën zoals in de energievoorziening, de ruimtevaart en de hoogbouw pasten in het vooruitgangsgeloof. Weinigen zullen bevroed hebben waar de informatietechnologie toe zou leiden. De eerste computers creëerden echter wel al een verwachtingspatroon van ongebreidelde mogelijkheden.

In 1975 vond driekwart van de Amerikanen dat technologie, op de atoombom na, tot verbetering van het bestaan leidde. Hoewel veel van de technologie die in de vijftiger en zestiger jaren beschikbaar kwam nu als vanzelfsprekend wordt ervaren, blijkt de gemiddelde burger zich wel degelijk bewust van de essentiële functies van de techniek in onze samenleving (De Loor, Midden & Hisschemoller, 1992). Sinds de zeventiger jaren is het rooskleurige beeld, zeker in Nederland, veranderd. De aanvankelijk veelbelovende ontwikkeling van kernenergie stuitte op een kritische en krachtige milieubeweging, die vragen stelde over gevolgen, zoals nucleaire rampen, de bewapeningswedloop en de eeuwenlange erfenis van radioactief afval. Waarschuwingen over risico's die, met de nog levendige atoombomherinneringen uit de tweede wereldoorlog, in brede lagen van de bevolking weerklank vonden. Alhoewel ook eerdere innovaties zoals de trein initiële weerstand ontmoetten, lijken de ontwikkelingen in de zeventiger jaren toch een keerpunt te vormen in de maatschappelijke waardering voor technologie. Weerstanden bleken niet alleen verklaarbaar uit onwennigheid. De vanzelfsprekendheid van het vooruitgangsgeloof verdween. De bedreigingen voor het natuurlijk milieu werden langzaam duidelijk. De toenemende automatisering maakte mensenhanden veelal overbodig. Hoewel de houding in algemene zin tegenover technologie zeker niet negatief werd, groeide het bewustzijn dat technologische ontwikkeling ook nadelen met zich mee kan brengen en dat de samenleving mechanismen behoeft om regulerend op te treden. Technologische vernieuwing werd minder een autonoom proces en werd meer afhankelijk van de maatschappelijke acceptatie door de burger in de politieke arena en als consument.

De meer kritische houding heeft de technologische ontwikkeling allerm minst afgeremd. Nieuwe producten en systemen volgen elkaar razendsnel op. Met name de enorme ontwikkeling in de informatie- en communicatietechnologie heeft een revolutie veroorzaakt in hoe mensen leven en werken en enorme innovaties mogelijk gemaakt, zoals het Internet. De mogelijkheden van de computer blijken gigantisch. Was vroeger computer-

gebruik een zaak voor technici, tegenwoordig is het moeilijk om mensen te vinden die niets met computers te maken hebben. Er zijn duizenden toepassingen, die ons leven en werken drastisch veranderen. Nu al zijn er in de wereld miljoenen mensen die aan telewerken doen. In het onderwijs, het amusement, de communicatie, de nieuwsvoorziening, de handel en ook in de wereld van de criminaliteit en criminaliteitsbestrijding brengt de informatietechnologie ingrijpende veranderingen tot stand. Computergebruik wordt een noodzaak voor iedereen: jong en oud, voor hoog- en laagopgeleiden en voor specifieke groeperingen in het bijzonder, zoals gehandicapten.

Het Internet brengt tal van nieuwe communicatievormen, zoals e-mail, *real time*-conversatie, *bulletin boards*, elektronische bibliotheken en tal van andere plaatsen, waar informatie kan worden opgehaald, nieuwe ervaringen kunnen worden opgedaan of intermenselijke contacten kunnen plaatsvinden. Iedereen wil op het Internet: we kunnen er onze bloemen bestellen, wijn en boeken kopen, naar de bioscoop gaan; reizen bestellen enzovoorts. De onbegrensdeheid is tegelijkertijd een bron van chaos. Reden voor een concurrentieslag in zoekmachines en *browsers*, die de gebruiker moeten helpen om zijn weg te vinden en keuzes te maken in een lawine van informatie. Steeds verder dringt de informatietechnologie door in het dagelijks leven van een ieder. Meer en meer functies worden afhankelijk van informatietechnologie. Het huis transformeert van een in essentie bakstenen constructie naar een *smart home*, een intelligente omgeving, waarin tal van systemen de toestand van de woonomgeving controleren, met de bedoeling ons wooncomfort, onze veiligheid, de energieconsumptie en het contact met de buitenwereld te optimaliseren.

In het technologisch domein wordt veel aandacht gegeven aan de interne processen met betrekking tot informatieverwerking, besturingssystemen, diverse in- en uitvoersystemen en dergelijke. De omgang met computersystemen is echter nog steeds behoorlijk ingewikkeld. Veel meer dan bij traditionele technische producten, zijn er vaak dikke handboeken nodig. Computers blijken storingsgevoelig. De onvermijdelijke omgang met al deze complexe systemen roept een grote behoefte op aan inzichtelijkheid en gebruiksgemak voor de gebruiker.

Er doen zich indringende vragen voor, die binnen het domein van de gedragswetenschappen liggen: hoe leren we begrijpen wat mensen nodig hebben en wat ze kunnen hanteren? Wil men wel al deze vernieuwingen? Er ligt een overvloed aan psychologische vragen over gewenste functionaliteit, hanteerbaarheid en meer in algemene zin de waardering ervan. Daarnaast worden vragen opgeroepen over de sociale effecten en ethische aspecten. Velen zijn bezorgd over de inbreuk die wordt uitgeoefend op de privacy van de burger, onder meer door de kwetsbaarheid van het mobiele telefoneren, de ontwikkeling van grote, gekoppelde databases, de nummerweergave bij moderne telefoons en het gebruik van *airmiles* en andere spaarsystemen om consumptiepatronen te analyseren voor marketing doeleinden.

De technologische ontwikkeling heeft het perspectief van de gemiddelde burger op de wereld om hem heen sterk verruimd. Moderne transportmiddelen hebben de interactiepatronen tussen mensen en de toegankelijkheid van andere culturen en daarmee ook de wederzijds beïnvloeding door verschillende culturen enorm versterkt. De televisie brengt gebeurtenissen in verre landen in de huiskamer.

Technologie kan echter ook beperkend werken. De *digibeet* heeft zijn intrede gedaan. Veel mensen hebben problemen om apparaten te bedienen. Deze kunnen mensen belemmeren om geld te wisselen of treinkaartjes te kopen. Soms gaan ze eronder gebukt,

omdat ze de schuld bij zichzelf leggen. Ze voelen zich onzeker en niet 'technisch' genoeg om in de moderne samenleving te kunnen functioneren. De mens lijkt soms de controle te verliezen. Gedreven vanuit een soort gemakdenken worden steeds meer menselijke functies geautomatiseerd, dat wil zeggen overgenomen door zelfsturende technische systemen. Ervaringen met falende systemen en verwarde of geïrriteerde gebruikers roepen de vraag op of het maximaliseren van automatisering wel altijd zo wenselijk is. Er ontstaan fundamentele vragen over de wenselijke taakverdeling tussen mens en systeem.

Technologie speelt ook een rol bij vele maatschappelijke veranderingen zoals de milieu-problematiek en de mobiliteit. Ofschoon velen erop hoopten, lijkt het een misvatting dat een puur technische fix effectief zal zijn. Ook hier lijkt de interactie tussen mens en techniek van cruciale betekenis bij het zoeken naar een oplossingsrichting. Het verplaatsen van informatiebits kan het transport van mensen en goederen vervangen. Technisch is veel mogelijk. De sleutelvraag is echter onder welke condities mensen, als in de kern sociale wezens, substituties voor fysiek samenzijn wenselijk vinden. Eenzelfde vraag kan gesteld worden ten aanzien van de substitutie van fysieke omgevingen door virtuele omgevingen: is het denkbaar dat we virtueel op vakantie gaan?

Samenvattend: succesvolle technische ontwikkeling is niet autonoom, maar afhankelijk van de wensen en capaciteiten van de gebruiker. De centrale vraag die daaruit volgt is hoe mensen omgaan met techniek en hoe in die interactie het nut van techniek voor de mens vorm kan krijgen, zonder dat ongewenste gevolgen van sociale, psychologische of andere aard optreden. Het antwoord op die vraag is in essentie gedragswetenschappelijk van aard. Voor de gedragswetenschappen ligt hier niet alleen de analytische taak. Zowel vanuit een maatschappelijk als commercieel gezichtspunt is het zeker zo belangrijk dat gedragswetenschappelijke kennis ingebracht wordt in de ontwikkeling van nieuwe technologie, zoals het nu normaal wordt gevonden dat natuurkundige of chemische kennis bij de ontwikkeling wordt betrokken.

In de volgende paragrafen zullen enkele kernaspecten van de interactie tussen mens en techniek worden uitgewerkt en beoordeeld op belang voor de gedragswetenschappelijke inbreng. Achtereenvolgens komen aan bod: de hoofdcriteria van functionaliteit en hanteerbaarheid, de aard van mens-techniekcommunicatie, controle en automaticiteit in de mens-techniekinteractie, de relatie tussen ontwerpproces en bruikbaarheid, techniek als omgeving en tot slot mens-techniekinteractie in de context van sociale veranderingsprocessen.

Hanteerbaarheid en functionaliteit

Technologie wordt in beginsel gemaakt voor de mens, bedoeld om het leven te vergemakkelijken en geluk te vergroten. Om dit te kunnen bereiken moeten technische systemen minstens voldoen aan twee hoofdcriteria: hanteerbaarheid en functionaliteit.

Hanteerbaarheid

Hanteerbaarheid (er wordt ook wel over bruikbaarheid of gebruiksvriendelijkheid gesproken) gaat over de vraag of het systeem aansluit bij de capaciteiten van gebruikers. Het onderzoek naar *human factors* is gericht op het streven om in de interactie tussen mens en systeem fouten te reduceren, de productiviteit en het comfort te verhogen en

veiligheid te verbeteren.

In algemene zin worden onder de noemer *human factors*-problemen geanalyseerd door kennis over fysieke en mentale eigenschappen van de mens te relateren aan de kenmerken van fysieke of informatieve systemen. Waarom kreeg de bewoner hoofdpijn in zijn nieuwe woning; bij welke verlichting worden de beste cognitieve prestaties geleverd; waarom raakte de computergebruiker verwaald in het menu; waarom interpreteerde de operator de informatie op het display verkeerd?

Het *human factors*-onderzoek kan leiden tot veranderingen in:

- *het ontwerp van apparatuur en producten*; bijvoorbeeld de fles met giftige inhoud mag niet per ongeluk geopend worden, de elektrische zaag vereist beide handen aan de handgreep van het apparaat;
- *het ontwerp van de taak*; bijvoorbeeld een wizard leidt de computergebruiker door een complex installatieproces;
- *het ontwerp van de omgeving*; bijvoorbeeld het verlichtingssysteem reguleert lichtintensiteit en kleur in het kantoor om cognitieve taakprestaties te verbeteren en positieve stemmingseffecten te bewerkstelligen;
- *training van de gebruiker*; de gebruiker kan beter voorbereid worden op de interactie met een systeem door het aanleren van fysieke of mentale vaardigheden of door het aanbieden van helpfuncties tijdens de taakuitvoering;
- *selectie*; omdat individuele verschillen personen meer of minder geschikt maken voor een taak, wordt selectie toegepast om gebruikers te kiezen die er het meest geschikt voor zijn, bijvoorbeeld in de professionele context is selectie een zeer expliciet gehanteerd instrument, piloten geselecteerd op tal van fysieke, cognitieve en emotionele kenmerken. Meer *down to earth* hanteert in huis de man doorgaans de boormachine. De maat van zijn handen en zijn spierkracht maken het voor hem vaak gemakkelijker om zwaar gereedschap te hanteren dan voor de vrouw. Hoewel problemen met techniek op diverse manieren kunnen worden opgelost, zowel aan de techniek- als aan de menskant, ligt vanuit het perspectief van dienstbaarheid, de meest fundamentele aanpak in het ontwerp van systemen die optimaal zijn afgestemd op de gebruiker, zodat uitgebreide training of selectie minder nodig is en waardoor tevens ongemakken en ongelukken vermeden kunnen worden. De boormachine zou dus beter op het gebruik door vrouwen kunnen worden afgestemd.

Wanneer is een systeem gebruiksvriendelijk? Een vijftal hoofdcriteria kan worden onderscheiden.

- Het leren gebruiken dient gemakkelijk te zijn om snel aan het werk te kunnen. Lange trainingsprogramma's en dikke handleidingen remmen gebruik af en zijn zeker in de niet-professionele omgeving uit den boze.
- Systemen dienen efficiënt te zijn in het gebruik. Dus geen omslachtige tijdrovende procedures om een apparaat te programmeren of op te starten.
- De gebruikswijze dient aan te sluiten bij de logica van de gebruiker, zodat deze gemakkelijk is te onthouden en ook de nu-en-dan gebruiker deze niet steeds opnieuw hoeft te leren.
- Het systeem dient de kans op fouten in het gebruik klein te maken en indien deze toch optreden, moet correctie eenvoudig zijn.
- Tot slot dient een systeem prettig in het gebruik te zijn. Het moet simpelweg plezierig of leuk zijn.

Dit laatste criterium krijgt doorgaans de minste aandacht. Voor alle criteria geldt dat ze alle zeer plausibel en bijna triviaal lijken, maar toch zal een ieder in zijn omgeving voorbeelden aan kunnen wijzen, waarbij aan een of meer van deze hanteerbaarheidseisen niet is voldaan.

Functionaliteit

Het inzicht dat een product nut moet hebben, lijkt een open deur. Toch is dit een groot probleem bij veel technische producten. Iedere consument heeft ervaring met complexe producten, die reeksen van functies bieden, die nooit iemand gebruikt. Het lijkt erop dat fabrikanten van bijvoorbeeld elektronica en software het principe hanteren van hoe meer functies, hoe beter. Vreemd genoeg lijkt ook het koopgedrag van de consument trekken daarvan te vertonen. De gemiddelde consument zal, indien hij de keuze heeft, een voorkeur hebben voor een product met meer mogelijkheden. In het gebruik kan een grotere complexiteit echter negatief werken op de hanteerbaarheid.

Het aansluiten op menselijke behoeften is minder gemakkelijk dan het lijkt. Behoeften van mensen zijn veelsoortig, complex en dynamisch. De relatie tussen abstracte levensdoelen als geluk, vrijheid, onafhankelijkheid, vrede en concrete fysieke en functionele producteigenschappen is indirect. Motieven om producten te gebruiken zijn meeromvattend dan puur de functionaliteit. Sociale en emotionele motieven zijn vaak zeker zo belangrijk. Bijvoorbeeld de keuze van huis en auto is in sterke mate bepalend voor het zelfbeeld en de sociale identiteit van mensen. Preferenties voor producten zijn in veel gevallen sterk gevoelsmatig: productuiterlijk (bijvoorbeeld meubelen), geuren (bijvoorbeeld woningen), geluid (bijvoorbeeld motoren), textuur (bijvoorbeeld materialen).

Productwaardering kan niet puur individueel worden beschouwd. Effecten zijn vaak gedeeld, een computernetwerk bijvoorbeeld dient op groepsniveau geëvalueerd te worden. Waarderingen kunnen uiteenlopen. Muziek voor de een kan geluidshinder voor de ander zijn. De windmolen, die elektriciteit produceert vormt een doorn in het oog van de buurman etc. Product en systeemwaardering dienen dus ook op sociaal niveau te worden beschouwd.

Tenslotte zijn waarderingen dynamisch. De mens is adaptief en past zijn wensen en doelen aan aan de mogelijkheden die hij waarneemt in de omgeving. Nieuwe producten zullen vergeleken worden met bestaande functionaliteit; de meerwaarde van nieuwe producten zal afgewogen worden tegen veranderingskosten. Hoewel er in de sociale wetenschappen relatief veel kennis bestaat over beoordelen en beslissen in algemene zin, is er nog weinig substantiële theorie over de processen, die ten grondslag liggen aan de beoordeling van producten en systemen.

Communiceren met techniek

Voor de gebruiker van technische systemen is het vanzelfsprekend van belang om de mogelijkheden optimaal te benutten en ongewenste gevolgen te vermijden. Daarvoor moet de gebruiker kunnen communiceren met het systeem. In de communicatie tussen mensen en technische systemen wordt de gebruiker in de praktijk voortdurend aangezet tot het vertonen van bepaald gedrag of het maken van keuzes. Systemen en producten communiceren op velerlei wijzen met de gebruiker: het meest direct zijn de intrinsieke natuurlijke signalen die informatie geven, bijvoorbeeld een piepende deur, gierende banden, een rokende machine, de geur van eten. Er zijn ook natuurlijke, toegevoegde

signalen, bijvoorbeeld de fluitketel. Deze vormen hebben gemeen dat de inhoud van de boodschap direct uit het signaal (in zijn context) kan worden geconcludeerd. Systemen communiceren ook verbaal, op scherm, etiket, bijsluiters of gesynthetiseerde spraak, via digitale geluidssignalen, via visuele signalen (bijvoorbeeld een stoplicht, een waarschuwingsslampje). Dat deze communicatie vaak problematisch is, behoeft nauwelijks betoog. De aloude gebruiksaanwijzing is niet alleen vaak bedroevend onduidelijk, in vele gevallen blijft de gebruiksaanwijzing ongelezen. De taal die systemen uitslaan is vaak moeilijk te begrijpen. Iedereen kent de voorbeelden van computers, die streng melding maken dat de gebruiker zich schuldig heeft gemaakt aan een ernstige toegangsfout, of iets, voor de meeste gebruikers, vergelijkbaar nietszeggends.

Er zijn dus vele vormen van mens-systeemcommunicatie. Of ze effect sorteren zal afhangen van vorm en inhoud. Ze verschillen in precisie (wat betekent het signaal precies), flexibiliteit (kan je om toelichting vragen), aandachtswaarde (het lichtsignaal valt buiten het gezichtsveld), discriminerend vermogen (sommige pieps klinken identiek) en toegankelijkheid (natuurlijke taal versus computertaal). De inhoudelijke boodschap in kwestie kan ook sterk verschillen naar: urgentie (stop taak, want batterij is over 1 minuut leeg versus batterij levert nog een half uur stroom), impact (vermijd inademen, kan dodelijk zijn versus sluit fles, want inhoud verdampt), belanghebbendheid (bijvoorbeeld slecht voor het milieu versus bedreigt eigen veiligheid), uitvoerbaarheid (gemakkelijk, duur, tijdrovend en complex versus moeilijk, goedkoop, snel en eenvoudig), voorspelbaarheid (gevarieerd versus altijd hetzelfde), concreetheid ('trek stekker uit stopcontact' versus 'wees voorzichtig').

We kunnen ons afvragen wat het effect is van al die informatie op de gebruiker. In wezen zijn hier vergelijkbare factoren van belang als bij intermenselijke communicatie. Het systeem als communicatiebron zal beoordeeld worden op geloofwaardigheid en expertise. Onvriendelijke of dwingende boodschappen zullen kunnen rekenen op irritatie en verzet. Complexe boodschappen zullen hun doel missen. Dé ideale generieke vorm van communicatie bestaat niet. Onderzoek naar mens-techniekinteractie dient antwoorden te geven op de vraag hoe communicatieboodschappen, – media en – omgevingen ontworpen kunnen worden om de informatiebehoefte van de gebruiker te dienen.

Communicatie is een interactief proces. Behalve als informatiebron kan een systeem ook als ontvanger van informatie worden gezien. Diverse middelen staan de gebruiker ten dienste om te communiceren met het systeem. Moest in het verleden zeer geformaliseerd met systemen worden gecommuniceerd, bijvoorbeeld via een abstracte computertaal, tegenwoordig zijn systemen steeds beter in staat om menselijke communicatie te begrijpen. Computersystemen krijgen steeds meer verfijnde perceptuele kwaliteiten. Visuele, auditieve en tactiele informatie kan worden waargenomen. Systemen leren handschriften te lezen, die natuurlijke taal schrijven; ze leren om gesproken taal te begrijpen. Systemen beschikken in toenemende mate over menselijke communicatieve capaciteiten. Zeer recent werd een systeem gepresenteerd dat in staat is om menselijke emoties waar te nemen. Dit op basis van een locatie-sensitieve analyse van contracties van gezichtspieren.

De gedragswetenschappen leveren de kennis over waarnemingprocessen, spraakgebruik en interpretatie van emoties, die dergelijke innovaties mogelijk maken.

Automatische systemen en automatische gebruikers

Automatisering betekent dat een taak van een mens wordt overgenomen door een zelfsturend systeem. Ons dagelijks leven raakt steeds meer aangepast aan het gebruik van geautomatiseerde systemen: bij het autorijden, het doen van de was, tv kijken, het huis verwarmen, bankieren, de communicatie met vrienden, *electronic commerce*, enzovoorts. Hetzelfde geldt in de professionele context, soms zelfs in meer extreme vormen, bijvoorbeeld bij het vliegen van een modern vliegtuig, de besturing van een chemische fabriek of een medisch gegevensbestand. De mens lijkt gemotiveerd om voortdurend op zoek te blijven naar het reduceren van persoonlijke belasting, resulterend in een streven naar steeds meer automatisering. Automatisering heeft duidelijk vele voordelen en ondersteunt vele menselijke activiteiten doordat taken worden vergemakkelijkt, fouten worden verminderd of de veiligheid wordt vergroot. Vele mensen vertrouwen op geautomatiseerde systemen bij het uitvoeren van taken, worden er deels van afhankelijk, ontwikkelen werkwijzen en bouwen een zekere vertrouwensrelatie op met het systeem.

Echter, in welke mate is deze beschrijving van een positieve relatie tussen gebruiker en systeem valide? Automatisering lijkt niet alleen maar rozengeur en maneschijn. Iedere gebruiker kan voorbeelden geven van geautomatiseerde systemen, zoals computersoftware, binnenklimaatssystemen, autosystemen, betalingssystemen, telefoonsystemen, die stupide dingen doen. In de meeste gevallen betreft het systemen, die een complexe taak of situatie niet aankunnen en daardoor als onbetrouwbaar worden betiteld.

Wat telt voor het gedrag van de gebruiker is hoe betrouwbaar het systeem wordt *waargenomen*. Waargenomen betrouwbaarheid kan worden beïnvloed door factoren die samenhangen met de betrouwbaarheid en geschiktheid van het systeem zelf. Echter ook percepties en attributies van de gebruiker zelf spelen een rol, zoals onjuiste verwachtingen over het vermogen van het systeem om bepaalde complexe taken aan te kunnen, gebruikersfouten bij set-up of programmering en mispercepties door de gebruiker leidend tot verkeerde interventies.

Vertrouwen en betrouwbaarheid zijn niet altijd goed gekalibreerd (Lee & Moray, 1992). Mensen overschatten soms hun prestaties ten opzichte van het systeem. Wantrouwen, mogelijk veroorzaakt door een onjuist begrip van de systeemstructuur en -dynamiek, kan leiden tot inefficiënties, die gepaard gaan met manuele controle, zoals bijvoorbeeld suboptimaal keuzegedrag, traagheid, het missen van signalen, vermoeidheid.

Teveel vertrouwen kan ook optreden. De ondergang van de Titanic – er waren zelfs te weinig reddingsboten – illustreert hoe er een soort mystiek om een systeem kan hangen, een idee van omnitechnologie, die niet kan falen. Teveel vertrouwen kan problemen veroorzaken als het systeem faalt. Het kan de vigilantie (alertheid) verlagen van gebruikers tijdens het monitoren van het systeem, foutdetectie vertragen en het situationele bewustzijn verlagen, waardoor het overzicht dat nodig is voor effectieve interventie terugloopt. Op den duur kunnen vaardigheden verloren gaan omdat de gebruiker niet meer actief geïnvolveerd is in de taak, bijvoorbeeld de ‘zak-japanner’ is de steun en toeverlaat geworden voor scholieren, die moeite hebben met hoofdrekenen. Terugval in het vermogen van de gebruiker om in te grijpen versterkt vervolgens de onzekerheid en tast het zelfvertrouwen aan. Dit kan weer leiden tot een nog grotere afhankelijkheid van het geautomatiseerde systeem, waardoor een soort neerwaartse spiraal van waargenomen eigen effectiviteit ontstaat.

Het lijkt niet rationeel om geen enkel vertrouwen te hebben in automatische systemen; evenmin is het rationeel om volledig vertrouwen te hebben. Belangrijke vragen, die hierbij gesteld kunnen worden zijn: wat zijn de effecten van vertrouwen en wantrouwen; welke factoren bepalen vertrouwen en wantrouwen in een systeem; welke factoren modereren vertrouwen en wantrouwen, zoals persoonlijk belang en vertrouwen in eigen effectiviteit?

Hoe kan een systeemontwerp een goede balans creëren tussen vertrouwen en wantrouwen? Welke informatie dient het systeem te bieden en in welk detail? Welke mogelijkheden tot monitoren en interventie dienen de gebruiker ten dienste te staan? Automaticiteit is niet een alles-of-niets zaak. Diverse niveaus van automatisering kunnen worden onderscheiden, waarbij het systeem alleen adviezen kan verstrekken, zelf beslissingen mag nemen of nog verder kan gaan en zelfstandig kan handelen (Endsley & Kiris, 1995). Bij informatietaken kan men zich voorstellen dat de taak van het systeem het gehele proces betreft dat zich afspeelt tussen de identificatie van een informatiebehoefte en de handeling die daar in moet voorzien of slechts een beperkt deel ervan. Om redenen van geïnvolveerdheid en begrip van de situatie kan het wenselijk zijn de gebruiker een rol te blijven geven in het geautomatiseerde proces (Parasuraman, Mouloua, Molloy & Hilburn, 1996).

Samenvattend roept de analyse van vertrouwen in automatische systemen vragen op over de wijze van informeren van de gebruiker over het systeem, de ideale verdeling van taken tussen gebruiker en systeem en de mogelijkheden voor de gebruiker voor monitoring en interventie.

Automatisering kan ook plaatsvinden aan de kant van de gebruiker. Efficiënt gebruik en minimalisatie van belasting veronderstellen dat een taak zo weinig mogelijk mentale en fysieke inspanning behoeft. Om die reden zal een gebruiker vaardigheden ontwikkelen en routines opbouwen. De gebruiker automatiseert als het ware zijn eigen gedrag en reageert zonder nadenken op een systeem. Voor vele dagelijkse activiteiten ontwikkelen we vaardigheden, bijvoorbeeld voor autorijden, pianospelen en afwassen. Na enige oefening volgen handelingen elkaar als vanzelf op; het gedrag kost geen moeite meer. Maar gedragsautomatisering gaat verder: er ontwikkelen zich ook automatismen op het cognitieve niveau van doelen en plannen: een systeem of omgeving kan ook automatisch doelen genereren en de plannen om deze te realiseren. Bijvoorbeeld de autorijder die het kruispunt bereikt waar de weg naar het kantoor begint, activeert automatisch het doel om naar kantoor te gaan en slaat vervolgens de weg in. Het mechanisme is zo sterk dat het ook tot fouten (slips) kan leiden, bijvoorbeeld het oorspronkelijk voornemen om even om te rijden om een brief te posten kan door de spontane activatie van het doel 'kantoor' overschreven worden, waardoor de chauffeur vergeet om die boodschap te doen. Onze omgeving stuurt dus onmiskenbaar het gedrag, maar in veel gevallen niet direct. De mens wordt gestuurd door zijn omgeving via in het geheugen geprogrammeerde gedragschema's, die worden geactiveerd door omgevingscues. Indien deze schema's niet bestaan of actief worden, treedt het omgevingseffect niet op. Een belangrijke implicatie kan zijn dat er door de rol van mediërende cognitieve processen aanknopingspunten ontstaan om ongewenste routines te doorbreken.

Techniek als omgeving

Naast de relatie tussen mens en systeem is ook de relatie tussen de omgeving en de mens belangrijk. Natuur wordt steeds schaarser. Onze fysieke omgeving is in hoge mate technologisch. De urbane samenleving is een technische constructie van gebouwen en infrastructuren. Zonder dat er directe interactie is met een systeem kan de omgeving effect uitoefenen op het gedrag en de mentale activiteiten van de mens. Diverse fysieke omgevingsparameters kunnen een direct perceptueel effect hebben op het gedrag van de mens. Zo zijn duidelijke relaties gevonden tussen geluidsbelasting en cognitieve prestaties (Bell, Greene, Fisher & Baum, 1996). Ook voor verlichting zijn dergelijke effecten gevonden. Geuren kunnen sterke emotieve effecten oproepen, maar ook gedragseffecten, getuige de pogingen van onder meer Japanse bedrijven om via geuremissies de productiviteit te stimuleren. Zelfs subliminaal waargenomen informatie kan effecten hebben op het menselijk functioneren.

Omgevingskenmerken hebben ook *sociale* effecten. Interactiepatronen tussen mensen zijn gevoelig voor fysieke structuren. De behoefte aan persoonlijke ruimte, die mensen willen, heeft invloed op hoe mensen zich in een ruimte verspreiden of hoe snel, door de dichtheid van de mensenstroom, een voetbalstadion kan worden ontruimd (Graat, Midden & Bockholt, 1999). Criminaliteit en sociale onveiligheid blijken in sterke mate samen te hangen met de ordening van de ruimtelijke omgeving.

Ontwerp en gebruik

Het ontwerp van een technisch product of systeem is van grote betekenis voor functionaliteit en hanteerbaarheid. Technologische artefacten belichamen diverse soorten van technische kennis. Er zit doorgaans een idee achter over hoe een systeem behoort te werken en kan worden gebruikt. Vaak echter is de historische achtergrond, die leidde tot het ontwerp, verloren gegaan. Er zit meestal ook een idee achter over hoe het gebruikt moet worden en waarvoor. Een ontwerper heeft een voorstelling, meer of minder expliciet en gedetailleerd, van de gebruikswijze en van de mogelijke gebruiker. Door Norman (1988) werd dit het mentale model van de ontwerper genoemd. Dit mentale model komt tot uitdrukking in het ontwerp, waarin de gebruikswijze feitelijk wordt vastgelegd. Zo veronderstelt het ontwerp van de fiets een tamelijk vastliggende gebruikswijze, zoals zit, aandrijving en sturing, waar de gebruiker niet gemakkelijk omheen kan. Er kan worden verondersteld dat onze technische omgeving, apparaten, systemen, infrastructuren ons gedrag verregaand sturen. Deze ingeprogrammeerde gebruikswijze wordt wel met het psychologische concept *script* aangeduid, dat in de jaren '70 door Schank en Abelson (1977) werd geïntroduceerd. Zij gebruikten het om vaste gedragssequenties aan te duiden die ontstaan in een bepaalde context en die afgewikkeld kunnen worden als die context zich voordoet. In de filosofie en sociologie is deze sturende rol van de technologische omgeving uitgewerkt onder meer door Latour. Soortgelijke ideeën werden, reeds in de jaren zestig, door Gibson (1966) aangeduid met het begrip 'affordantie', dat hij omschreef als het vermogen van technische artefacten om bepaalde gebruikshandelingen op te roepen. Bijvoorbeeld een tafel heeft de affordantie om aan te schrijven, maar het tafelblad staat tevens toe om erop te zitten. In Gibson's visie lagen deze mogelijkheden in belangrijke mate opgesloten in het object zelf. Ze hoefden slechts herkend te worden door de gebruiker.

De keuzes die de ontwerper maakt, kunnen bepaalde vormen van gebruik, gekoppeld aan bepaalde gebruikers (bijvoorbeeld elektronisch bankieren door bejaarden) of bepaalde doelen (bijvoorbeeld energiezuinig transport) bemoeilijken of onmogelijk maken. Soms is dat ook de bedoeling: bijvoorbeeld omdat de dop van het gifflesje niet simpel kan worden losgedraaid door een kind, wordt onveilig gebruik onwaarschijnlijker. Vaak is het ook onbedoeld: de ontwerper had gewoon niet het gebruiksdoel of de betreffende gebruikersgroep voor ogen; de boormachine vergt een maat handen, die bij mannen tamelijk gewoon is maar bij vrouwen niet; het verwarmingssysteem laat zich niet nauwkeurig afstellen, maar alleen aan of uit; een auto kan op basis van gewicht en motorinhoud redelijkerwijs niet zuiniger rijden dan 10 liter per 100 km, enzovoorts.

Hoewel het plausibel is dat aan het ontwerp van de technische omgeving een sturend effect kan worden toegeschreven, is het te simpel om menselijk gedrag, zoals in de aloude behavioristische traditie, op te vatten als een geheel van welhaast robotachtige responsen op een invariabele omgeving. De gebruikswijze die in het ontwerp besloten ligt, wordt niet noodzakelijkerwijs door gebruikers gevolgd. Met name indien het mentale model van de ontwerper niet goed aansluit bij de doelen of capaciteiten van de gebruiker zal deze een eigen gebruikspatroon ontwikkelen. Zo ontstaat een persoonlijk gebruiksscript. De gebruiker heeft een eigen interpretatie van het systeem en van de mogelijke gebruiksvormen, bijvoorbeeld de digitaal onervaren secretaresse weet alleen hoe het tekstverwerkingsprogramma van haar computer moet worden opgestart en beziet en gebruikt de computer feitelijk als haar oude typemachine. Het script van de typemachine wordt door deze gebruiker geactiveerd omdat het beschikbaar, toepasbaar en toegankelijk is.

De gebruiker kent eigenschappen toe aan een systeem op grond van eigen ervaringen, ervaringen van anderen en ervaringen met andere systemen. Die subjectieve systeeminterpretatie faciliteert en routineert bepaalde gebruiksmogelijkheden, maar kan andere bemoeilijken of uitsluiten. Het kan ook leiden tot onveilig gebruik, bijvoorbeeld verkeerde reacties bij ongelukken. Zo bleek de grote brand in het Londense King's Cross metrostation in 1987 veroorzaakt door een reeks van missers, mede veroorzaakt door vaste handelingsscripts van diverse betrokkenen; de politie bijvoorbeeld evacueerde, in overeenstemming met haar standaard werkwijze, reizigers naar de stationshal en sloot de ingang af, waardoor de vuurwolk onontkoombaar was en tientallen reizigers tragisch de dood vonden.

Ongelukken worden vaak gemakkelijk toegeschreven aan menselijke fouten. Bijna iedere ramp roept discussie op over meer fundamentele oorzaken van ongelukken. Zo verschenen er in 1994, na de ondergang van de veerboot Estonia, in de media ook artikelen waarin ongeveer 80% van de ernstige ongelukken toegeschreven werd aan menselijke fouten. Ook bij de nucleaire rampen in Tjernobyl, in 1986, en Three Miles Island, in 1979, werden menselijke fouten centraal gesteld. Of een ongeluk inderdaad het gevolg is van een menselijke fout of van een systeemfout, is echter niet goed te bepalen. In essentie is het een attributievraag: zouden menselijke fouten niet voorkomen kunnen worden, indien de techniek beter op de gebruikers zou zijn afgestemd? Deze discussie beperkt zich niet tot veiligheid alleen. In feite is bij alle interactie tussen mens en technische systemen de vraag relevant of het systeem aansluit bij de capaciteiten en voorkeuren van de gebruiker.

Om aan die eisen te kunnen voldoen, verdient het ontwerpproces nader aandacht. Vaak komt de gebruiker pas in beeld als het product of systeem gereed is. Kritiek op hanteer-

baarheid of functionaliteit van het ontwerp is dan vaak moeilijk te verwerken. Om tot betere ontwerpen te komen is het van belang dat de gebruiker in het ontwerpproces centraal wordt gesteld. Dit wordt wel aangeduid met de term 'gebruikersgericht ontwerpen'. Er bestaan verschillende varianten, elk met eigen methodieken, zoals taak- en gebruikersanalyse, iteratief design met gebruik van prototypes en participierend ontwerpen.

Sociale 'fit'

Evaluatie- en beoordelingsprocessen van technologie zijn in hoge mate sociaal. De ontdekking van innovaties, maar ook de beoordeling en gebruikskeuze (adoptieproces) zijn sterk afhankelijk van sociale factoren; ervaringen worden in belangrijke mate via communicatienetwerken doorgegeven en vormen de basis van persoonlijke beslissingen. Zo bleek uit Nederlandse veldexperimenten dat de aanschaf van energiezuinige innovaties veel meer afhankelijk was van de adviezen uit de directe woonomgeving dan van de inhoud van informatiebrochures (Weenig & Midden, 1991, 1997).

Het gebruik van technologie roept ook conflicten op. Geluidshinder tussen burens kwam reeds ter sprake. Met name bij meer grootschalige technologie en technologie met een gedeeld gebruik, strekt de vraag van *fit* zich verder uit dan de directe interactie tussen mens en systeem en krijgt betrekking op groepen van mensen en de samenleving als geheel. Bijvoorbeeld energiesystemen, zoals kernenergie en in mindere mate ook olie, kolen, wind en biomassa-installaties roepen veel maatschappelijke discussie op. Deze heeft vooral betrekking op de acceptatie van risico's voor veiligheid en milieu, waarbij zich opvallende verschillen voordoen tussen acceptatieoordelen van burgers en de conclusies die deskundigen trekken op basis van geformaliseerde risicoanalyse. Diverse studies tonen aan dat leken andere beoordelingscriteria hanteren voor oordelen over risico-ernst en aanvaardbaarheid dan experts. Terwijl de risicoanalyses vooral zijn gebaseerd op slachtofferfrequenties, blijkt de gemiddelde burger gevoeliger voor de waargenomen beheersbaarheid van risico's en de catastrofaliteit van ongevallen dan de expert. Deze verschillen zijn in belangrijke mate debet geweest aan de maatschappelijke conflicten die zich de afgelopen jaren bijvoorbeeld over de energievoorziening voordeden. Ook de openheid en rechtvaardigheid van procedures en communicatieve processen tijdens de besluitvorming over grootschalige risicodragende activiteiten hebben invloed op de waardering.

Ook morele factoren kunnen de introductie van nieuwe technologie beïnvloeden. De discussie over vele toepassingen van gentechnologie in onder meer de voeding, landbouw en veeteelt, de gezondheidszorg en de research, getuigen daarvan. Met name de genetische modificatie van dierlijke en menselijke organismen ontmoet in veel Europese landen weerstand van morele aard en roept beelden op als de doos van Pandora en het monster van Frankenstein.

De technologie als hoeder van het algemeen belang

De meeste communicatie tussen mens en systeem is bedoeld om de gebruiker te helpen met het systeem. Systeemcommunicatie kan echter ook ingezet worden om doelen met

een maatschappelijke belang, zoals milieubescherming, volksgezondheid en openbare veiligheid te bevorderen. Het betreft doelen die brede ondersteuning genieten, maar die door hun collectieve, onpersoonlijke karakter toch onvoldoende aandacht krijgen. Een voorbeeld hiervan betreft de feedback die een systeem geeft over de milieubelasting. De geringe effectiviteit van voorlichtingsactiviteiten om milieuvriendelijk gedrag te stimuleren is inmiddels overvloedig aangetoond. Onder meer algemeenheid en timing-problemen maken informatiecampagnes via de massamedia nogal krachteloos. Directe *feedback* op het moment van een specifieke actie zou dat soort problemen kunnen oplossen. Bijvoorbeeld voor de automobilist die zich aan de maximum snelheid behoort te houden, waarbij diverse *feedback*- en *monitorings*systemen worden ingezet om weggebruikers in het gareel te houden. De argeloze computergebruiker geeft een afdrukopdracht en krijgt van het systeem te horen hoeveel bos gemoeid is met dit verzoek. De gebruiker van een wasmachine wordt door het apparaat geïnformeerd over de energie-efficiëntie of de energiekosten van zijn programmakeuze (McCalley & Midden, 1998). Via diverse sensoren en geprogrammeerde *agents* wordt de gebruiker met zachte hand aangemoedigd om de meest energiezuinige keuze te maken. De vraag, die dit soort voorzieningen oproepen is of de machine als *change agent* voldoende overtuigingskracht heeft om de gebruiker te beïnvloeden. Een moraliserende houding van een machine lijkt uit den boze en zal bij de gebruiker alleen ergernis en antireacties oproepen. De dwingende econometers in auto's, die piepend of flikkerend wezen op een te hoog brandstofverbruik, hebben het autodashboard allang weer moeten verlaten. Een feedbacksysteem dat de keuzevrijheid van de gebruiker respecteert en deze, in tegenstelling tot volautomatische oplossingen, zelfs vergroot, zou met gerichte, goed getimede informatie mogelijk wel effectief kunnen zijn. In moderne *smart homes* lijken vele mogelijkheden voor dit soort sturing van activiteiten als verwarmen, koelen, wassen, baden, koken, verlichten en communiceren te ontstaan. De milieumanager, die onmiddellijk wil beginnen met het ontwerp van dit soort systemen, vergist zich in de vereiste precisie in mens-systeemcommunicatie. De modaliteiten en specificaties van dit type strategieën vereisen gedragsmodellering en gericht empirisch onderzoek. Een systeemontwerp dat technisch haalbaar is, is niet noodzakelijkerwijs effectief of gewenst.

Slot

Het is onmogelijk om binnen het bestek van dit essay de interactie tussen mens en techniek volledig te beschrijven. Daarvoor is het gebied te veelomvattend. Het is ook onmogelijk om alle technische ontwikkelingen die ons nog te wachten staan te beschouwen. We hoeven echter alleen maar te denken aan de mogelijkheden die nu al gloren, in bijvoorbeeld de biotechnologie, de informatica, de biomedische techniek en de materiaaltechnologie, om te voorspellen dat ze spectaculair zullen zijn en ons huidig bevattingsvermogen te boven gaan. De belangrijkste voorwaarde voor technologisch succes is meer nog dan in de technische *know how*, gelegen in de sociaal-wetenschappelijke kennis die nodig is om techniek succesvol in de samenleving te implementeren. Dit vereist aandacht voor belangrijke maatschappelijke keuzes, die zich voor zullen gaan doen. Niet alles wat men kan, moet men ook doen. Om die keuzes goed te kunnen maken is in brede zin kennis nodig over de sociaal-psychologische effecten van nieuwe technologieën en over de kenmerken van bruikbare, functionele en sociaal wenselijke producten, systemen en omgevingen. Of zoals De Meester (1991) het formuleerde:

“We kunnen alleen hopen dat de mens van de 21e eeuw zijn tijd ook eens zal gebruiken om samen met de kleine prins van Antoine de Saint-Exupery rustig naar de bron te wandelen en in de schaduw te genieten van een slok fris water. We hopen en moeten ernaar streven dat de techniek de mens niet in een verpletterende greep houdt, dat ze geen afschrikwekkend machtsinstrument wordt, maar wel een instrument tot dienstbaarheid. Het hoofddoel moet blijven dat de mens vrijer wordt en dat hij zijn vrijheid goed en zinvol gebruikt”.

De aandacht van sociale wetenschappers voor technologie is nog steeds relatief bescheiden. Een eerste taak bestaat uit het stimuleren van deze aandacht. Een tweede taak is het bij elkaar brengen van technische en sociaal-wetenschappelijke deskundigheid. Samenwerking is onmisbaar bij het mensgerichte ontwerpen. De samenwerking lijkt echter zwaar gehinderd te worden door wat wel ‘de twee culturen’ wordt genoemd, ofwel de kloof tussen beta- en alfa/gammawetenschappen, die gekenschetst wordt als techniekarrogantie aan de ene zijde en afkeer van techniek aan de andere zijde. Theoretische en methodische verschillen spelen hierbij een rol, maar bovenal lijkt onbekendheid een rol te spelen. Het slaan van bruggen tussen deze twee culturen is een absolute voorwaarde om echt techniek voor mensen te maken.

Literatuurverwijzingen

- Bell, P., Greene, T., Fisher, J. & Baum, A. (1996). *Environmental Psychology*.
Forth Worth: Harcourt.
- Endsley, M.R. & Kiris, E.O. (1995). 'The out-of-the-loop performance problem and level of control in automatism', *Human Factors*, 37 (2), pp. 381-394.
- Gibson, J.J. (1966). *The senses considered as perceptual systems*. Boston: Houghton Mifflin.
- Graat, E. Midden, C.J.H. & Bockholts, P. (1999). 'Complex Evacuation; Effects of Motivation Level and Slope of Stairs on Emergency Egress Time in a Sports Stadium', *Safety Science*, 31, pp. 127-141.
- Lee, John D. & Moray, Neville. (1992). 'Trust, control strategies and allocation of function in human-machine systems', *Ergonomics*, 35, pp. 1243-1270.
- Loor, H.M., de, Midden, C.J.H. & Hisschemoller, M.(1992). *Publieksoordelen over nieuwe technologie: de bruikbaarheid van publieksonderzoek in technologiebeleid*. Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek. S.D.N: Den Haag.
- McCalley & Midden, (1998). 'Computer based systems in household appliances: the study of ecofeedback as a tool for increasing conservation behavior'. *Proceedings 3rd Asia Pacific Computer Human Interaction, IEEE, 14-17 July*, Computer Society, Los Alamitos. California, pp. 344-349.
- Meester, P. de (1991). *Mens en techniek. Beschouwingen over een humane technologie*.
Tiel: Lannoo.
- Nielson, (1993). *Usability engineering*. Cambridge, MA: Academic Press Professional
- Norman, D. (1988). *Dictatuur van het design*. Utrecht: Bruna Uitgevers.
- Parasuraman, R. Mouloua, M., Molloy & Hilburn, (1996) 'Monitoring of Automated systems'. In Parasuraman & Mouloua (Eds.) *Automation and human performance*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
- Schank, R.C. & Abelson, R.P. (1977). *Scripts, plans, goals and understanding: An inquiry into human knowledge structures*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Wickens, C.D.Gordon, S.E. & Liu, Y. (1998) *An introduction to human factors engineering*. New York: Longman.
- Weenig, M.W.H., Midden, C.J.H. (1991). 'Communication network influences on information diffusion and persuasion', *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 5, pp. 734-742.
- Weenig, M. H & Midden, C.J.H. (1997). 'Mass Media Information Campaign and Knowledge Gap Effects', *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 11, pp. 945-958.

Erik Andriessen

Arbeid, gedrag en ICT

De rol van gedragswetenschappen met betrekking tot informatie- en communicatietechnologie in de arbeidssituatie

Introductie

De Informatie- en Communicatietechnologie (ICT) is nog maar enkele tientallen jaren in de (westerse) maatschappij aanwezig en toch is het al doorgedrongen tot in het meest alledaagse. Het is de gewoonste zaak van de wereld om geld uit de geldautomaat te halen of op een straathoek mobiel te bellen. In vele huishoudens is een PC aanwezig, maar ook in de meest uiteenlopende apparaten zitten computertjes voor de besturing. Het Internet is in een ongelooflijk korte tijd onmisbaar geworden voor vele beroepen, terwijl het ook in toenemende mate belangrijk is voor uiteenlopende vormen van dienstverlening. De commotie rond het millenniumprobleem, maar ook rond virussen en beveiliging van bestanden, toont hoezeer alle levenssferen afhankelijk zijn van de ICT.

Is daarmee het gedrag van mensen veranderd? Ja, de bovenstaande voorbeelden laten zien hoe allerlei activiteiten anders van aard worden. Contact leggen en onderhouden, informatie opzoeken, ontspanning, medische zorg, onderwijs, handel en betalingen, verlopen nu voor velen anders dan vroeger. Maar wat zijn de gevolgen daarvan? En in hoeverre zijn die veranderingen te danken of te wijten aan de ICT op zich? Immers, het hele economische en maatschappelijke bestel is veranderd, en de ICT is daarbij wellicht niet de primaire drijfkracht. Dat zijn enkele van de vragen die in dit essay aangesneden zullen worden.

Het is opvallend dat veel van de genoemde ontwikkelingen vrijwel zonder slag of stoot opgenomen worden in de dagelijkse routine van veel mensen. Terwijl er intensieve, deels ethisch gekleurde, discussies gevoerd worden rond nieuwe technieken als DNA-manipulatie, kernenergie en medische ingrepen, is de razendsnelle opmars van de ICT met weinig tegengas gepaard gegaan, zoals een onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau al in 1988 liet zien (Knulst & Beek van, 1988). Vijftien à twintig jaar geleden was er nog grote zorg over de veronderstelde negatieve effecten van ICT op de werkgelegenheid, maar al spoedig bleek dat die er per saldo op vooruit ging. Ook de discussie over bedreiging van privacy en, meer recentelijk, over storende overmaat aan rinkelende mobiele telefoons, of informatieoverlading op het Internet, wordt alweer gerelativeerd door de nieuwe etiquette en normen die zich hieromtrent ontwikkelen.

De invloed van ICT op gedrag

Centraal in deze bijdrage staat de vraag in hoeverre de gedragswetenschappen een bijdrage kunnen geven aan de sturing, of althans beïnvloeding, van het gedrag van mensen

in relatie tot de Informatie- en Communicatietechnologie (ICT). Is er relevante kennis aanwezig en in hoeverre wordt die kennis voldoende benut? Wat betekent het ontbreken van bepaalde kennis voor de onderzoeksagenda?

Voordat de bijdrage van de gedragswetenschappen met betrekking tot dit terrein aan de orde komt, zal eerst duidelijk gemaakt moeten worden waar het eigenlijk om gaat bij ICT en informatieaanbod, en welke effecten ICT lijkt te hebben. Ook zal een aantal visies inzake de vraag hoe het zit met de oorzakelijke relaties in dezen worden behandeld.

Dit essay is uitdrukkelijk een persoonlijke en momentane gedachtevorming; een grondige analyse van maatschappelijke vragen en onderzoek heeft niet kunnen plaatsvinden. De verhandeling wordt voorts sterk, hoewel niet uitsluitend, toegespitst op ontwikkelingen in en rond arbeidsorganisaties. Met name gaat het voorts om het individuele gedrag van gebruikers van ICT-toepassingen. Informatisering van de maatschappij en automatisering van bedrijfsprocessen als zodanig blijven op de achtergrond.

In dit essay betoog ik het volgende:

De ICT heeft tot de ontwikkeling van niet alleen vele specifieke informatie- en communicatietoepassingen geleid, zoals personal computer en mobiele telefoon, maar is ook diep doorgedrongen in praktisch alle andere apparaten en machines die we gebruiken, en vooral ook in de diensten die in de maatschappij worden geleverd.

De vraag naar de invloed van ICT en informatieaanbod op het gedrag van mensen is enerzijds te breed, want bij bijna al onze activiteiten speelt ICT een rol. Anderzijds is die vraag te smal, want mensen beïnvloeden ICT evenzeer als andersom, terwijl dat gedrag eveneens van allerlei andere factoren afhankelijk is.

De vraag naar de rol van de gedragswetenschappen dient vrij breed opgevat te worden: wat is of kan de rol van de gedragswetenschappen zijn inzake *verklaring* van de interactie tussen mensen en ICT, inzake het *ontwerpen* van nieuwe werksituaties en diensten waarbij ICT een belangrijke rol speelt, en inzake het *introduceren* van dergelijke vernieuwingen in de maatschappij.

Op een aantal relevante gedragswetenschappelijke deelgebieden wordt vrij veel onderzoek gedaan: bijvoorbeeld op het gebied van de cognitiewetenschappen. Andere gebieden zijn minder goed vertegenwoordigd. Belangrijker is echter de *grote versnippering van onderzoek* over uiteenlopende wetenschappen en circuits.

Aanbevolen wordt om maatregelen te bevorderen die leiden tot vermindering van de versnippering en tot integratie van technische en gedragswetenschappelijke kennis.

Waar gaat het bij ICT en informatieaanbod om?

Informatie- en Communicatietechnologie is een uitdrukking die vooral verwijst naar techniek. Elementen hierin zijn infrastructuren, netwerken, hardware – zoals computers en andere randapparatuur – en software. Voorts complexe systemen die gebouwd zijn met die elementen: databases, wordprocessors, vaste draad en draadloze telefonie en televisie, etc. etc. Men kan de volgende vijf typen ICT-toepassingen onderscheiden (zie Verkenningcommissie Informatica, 1996):

- *Besturing van bedrijfsprocessen*: registratiesystemen (bijvoorbeeld *workflowsystemen*), regelsystemen voor geautomatiseerde processen (bijvoorbeeld procesindustrie, verkeerskunde), beslissingsondersteunende systemen, inclusief expertsystemen;
- *Besturing van apparaten*: de zogenaamde *embedded* software in huishoudelijke, medische apparaten, robots etc.;
- Systemen ter ondersteuning van *informatieverwerking als primair proces*: productie van rapporten, films, video's, adviezen, contracten, polissen, etc.;
- *Ondersteuning van informatiewerkers*: *Computer Aided Design* systemen, diagnostische software, e-mail en andere *groupware*;
- *Educatainment*: voorzien in de informatiebehoefte van personen, met betrekking tot onderwijs, actualiteiten, ontspanning etc.

In veel gevallen worden de technische systemen echter pas interessant door de diensten die ze leveren. De discussie over ICT en gedrag dient niet beperkt te blijven tot de directe interactie van mensen met apparaten. Weliswaar gaan de meeste anekdotes inzake de onhandelbaarheid van ICT hierover. Over videorecorders die nooit precies doen wat je wilt, over de moderne telefoon die veel te veel knopjes heeft, over wéér een nieuwe versie van een tekstverwerkingsprogramma, waardoor je oude toetsgewoontes tot vreemde resultaten leiden. Kortom over de frustraties, wanneer men weer eens wordt geconfronteerd met het feit, dat de ontwerper van de mens-machine-interface onvoldoende gebruik heeft gemaakt van wat de (software-)ergonomie in dezen te bieden heeft.

Apparaten worden echter toegepast in het kader van allerlei nieuwe diensten, die voor hun maatschappelijke functioneren hoe langer hoe meer afhankelijk zijn van de ICT. Deze insluiting van de diensten kan recht worden gedaan door te spreken van Informatie- en Communicatietechnologie en Diensten (ICTD). Het is dienstig daarbij onderscheid te maken tussen systemen/diensten ten behoeve van *opslag* en *uitwisseling*, dat wil zeggen tussen informatiediensten en communicatiediensten. Informatiediensten verschaffen gegevens, dat wil zeggen verlenen toegang tot gegevensbestanden, zoals bibliotheken, reisgegevens, statistische gegevens, NASA-foto's, persoonsbestanden etc. Communicatiediensten maken het uitwisselen van die gegevens over grote afstanden mogelijk, dat wil zeggen uitwisseling tussen computers, tussen mens en computer, of tussen mensen (via netwerken). Voorbeelden zijn te vinden in tabel 1.

Tabel 1. Voorbeelden van informatie- en communicatiediensten

	Informatiediensten	Communicatiediensten
Instrumenten	Databases	toegang op grote afstand: Intranetten, Internet, etc.
		radio, tv
	Multimedia op CD-ROM	Interpersoonlijke interactie: - Mobiele telefonie, fax, e-mail, video - <i>Groupware</i> in vele gedaantes
Toepassingsgebieden		
Kantoor	- geautomatiseerde administratieve processen - <i>workflow</i> managementsystemen	- gedistribueerd teamwerk - telewerk
(Inter)bedrijf	databases met bedrijfsgegevens	- teleregistratie - monteur op afstand
Onderwijs	digitaal opgeslagen lesmateriaal	tele-educatie
Gezondheid	digitale opslag van administratieve systemen, röntgenbeelden, e.d.	telediagnose, tele-alarm
Burgers	Informatie over stedelijke diensten	mobiele telefonie telebanking, teleshopping

Invloed van ICTD

Er is vrij veel onderzoek gedaan naar de effecten van de invoering van allerlei ICT-toepassingen. In het begin van de jaren tachtig liet de commissie-Rathenau onderzoek doen naar het effect van de invoering van informatietechnologie op de werkgelegenheid. Een eenduidig effect werd niet gevonden, al waren er wel aanwijzingen dat de aard van het werk ging veranderen. Voorts woedden er discussies over privacybedreiging en gedragscontrole. Organisatiekundigen onderzochten de effecten van informatiesystemen op organisaties. Informatisering zou tot grote kostenbesparing leiden, maar er leek ook geconcludeerd te kunnen worden, dat informatisering tot sterke centralisatie van de besluitvorming leidde. Deze conclusies werden weer ondergraven door de bevinding dat de financiële voordelen zeer onduidelijk waren, en dat informatisering soms gepaard ging met *decentralisatie*.

Onderzoek heeft zo vele implicaties van ICT op het gedrag van mensen geïdentificeerd. De volgende, zeer onvolledige, ontwikkelingen zijn in verband gebracht met de introductie van ICTD in de arbeidssituatie.

Informatieverwerking

- sneller en veel eenvoudiger uitwisseling van grotere hoeveelheden informatie, vanuit veel meer bronnen, naar veel meer mensen tegelijk;
- informatiezoekgedrag wordt anders, nu men via *browsers* en *hyperlinks* zeer flexibel en makkelijk van alles bijeen kan garen;
- door kennissystemen kunnen informatiewerkers betere beslissingen nemen: expertsystemen voor medici, informatiediensten voor juristen, *group decision support systems* voor beleidsmedewerkers.

Communicatie

- toename van het aantal contacten;
- soms verzakelijking van de communicatie en vermindering van sociale (en organisatorische) binding;
- door communicatiemogelijkheden grotere fysieke mobiliteit.

Arbeidsaspecten

- toename van informatiewerk, dat wil zeggen van mentale arbeid;
- toename van mentale inspanning, gepaard aan werkdruk en informatieoverlading;
- afname van bepaalde typen handwerk en van eenvoudig monotoon werk, dat veelal door machines overgenomen kan worden;
- in sommige sectoren is sprake van polarisatie, dat wil zeggen een toename van eenvoudige taken en van zeer complexe taken, terwijl de tussencategorie verdwijnt, evenals vele taken van middenmanagement;
- gemiddeld hogere eisen aan kwalificatieniveaus;
- meer tijdelijke banen en onregelmatige werktijden;
- traditionele verdeling van taken wordt doorbroken: bijvoorbeeld de professional die documenten typt, de secretaresse die afdelingsmanager wordt.

Organisatieprocessen

- toename van geografische spreiding van werkplek: mobiel werk, telewerk en dergelijke;
- statusverschillen en grenzen tussen functies hebben minder betekenis: communicatie met hoger management via elektronische post; in computervergaderingen is de participatie van deelnemers met relatief lage status hoger dan in vergelijkbare *face to face* besprekingen;
- grenzen tussen afdelingen en dus betrokkenheid verdwijnen wanneer men net zo gemakke lijk kan overleggen met collega's van andere afdelingen, van andere ondernemingen of in andere landen, als met nabije collega's;
- het scherpe verschil tussen kantoor en thuis, tussen werktijd en vrije tijd, verdwijnt bij telewerkers en bij gebruikers van de mobiele telefoons;
- toenemend belang van *kennismanagement*, dat wil zeggen van het systematisch aansturen van kennisverwervings- en kennisuitwisselingsprocessen;
- internationalisering van arbeidsprocessen, enerzijds om gebruik te kunnen maken van goedkope arbeid, anderzijds om wereldomspannende samenwerking te ondersteunen: gedistribueerde ontwerpteams, 24 uur aan eenzelfde project werkend, steeds op een andere locatie op aarde;
- ontstaan van virtuele en netwerkbedrijven: 'federaties' van (soms hele kleine) bedrijven zonder fysieke vestiging, autonome bedrijven die naar de klant toe zich gedragen als één organisatie, met meer of minder geïntegreerde logistieke systemen;
- bredere toegang tot informatie kan leiden tot verandering van machtsverhoudingen: kennis is macht;
- privacyaspecten; soms bestaat er bij medewerkers een sterk gevoel gecontroleerd te worden, terwijl men aan de andere kant weinig moeite heeft met het beschikbaar zijn van gegevens over eigen situatie.

Elektronische transacties

- Handelstransacties en betalingsverkeer verlopen in toenemende mate via de elek-

tronische snelweg; datzelfde gaat gebeuren met winkelen, contact met de overheidsinstanties etc.

Deze lijst van effecten suggereert dat er duidelijke en directe invloeden van ICT op het menselijk gedrag zijn vast te stellen. Echter, sommige van die effecten zijn evenzo, of zelfs voornamelijk, terug te voeren op algemene maatschappelijke en economische ontwikkelingen. En voorzover er een effect van de ICT is te onderkennen dienen vele van de bovenstaande uitspraken voorwaardelijk geformuleerd te worden. Bepaalde effecten blijken soms wel, maar soms ook niet op te treden, afhankelijk van de omstandigheden. ICT-toepassingen en -diensten vormen instrumenten, die tot doel hebben (inter)acties beter, sneller, dat wil zeggen efficiënter, effectiever en misschien ook leuker te doen verlopen. In een dergelijke visie is de rol van de ICTD aan te duiden als *enabling*, dat wil zeggen ondersteunend, mogelijk makend. Maar de introductie van ICTD in situaties waar tevoren traditionele middelen werden gebruikt, blijkt mede bepaald te worden door kenmerken van die situaties en heeft ook tot gevolg dat de (inter)acties anders gaan verlopen en dat er sprake kan zijn van onbedoelde en soms ongewenste effecten.

Perspectieven op oorzaak-gevolg-relaties

Er bestaat een viertal visies op de rol van techniek in het algemeen, en van de ICT in het bijzonder, afhankelijk van welke factor men dominantie toeschrijft: de technologie, de diep ingegraven (organisatie)cultuur, besluitvormende mensen, of het toeval.

- A. Het perspectief van het *technologisch determinisme* houdt in dat technologische ontwikkelingen over ons heen zouden komen, zonder dat we daar veel aan kunnen sturen; de introductie van die techniek heeft duidelijk aanwijsbare algemene effecten. In de literatuur wordt met het grootste gemak gesproken over de gevolgen van ICT. Het eerder genoemde Rathenau-onderzoek is een voorbeeld van een dergelijke gedachtegang, evenals de discussies over de effecten van ICT op de privacy, de verzakelijking of centralisatie van de macht.

De fout in al deze redeneringen is dat werkgelegenheid of centralisatie of verzakelijking ook met andere factoren samenhangen of soms zelfs heel direct door die andere factoren worden veroorzaakt. Centralisering van de besluitvorming kan een expliciete strategie van het management zijn om het gedrag van de werknemers te beheersen. De internationalisering van de economie, de toenemende concurrentie en de individualisering van de maatschappij vormen eveneens belangrijke oorzakelijke factoren.

Voorbeeld: Het introduceren van ICT in de organisatie zou tot stress leiden (ook wel computerstress, informatiestress). Uit onderzoek blijkt echter dat, afgezien van direct door technische storingen veroorzaakte ergernis, stress op het werk veeleer het gevolg is van hoge productiedruk, toekomstonzekerheid en slechte relaties. De eerste twee treden vooral daar op, waar men via automatisering de productiviteit wil verhogen en het aantal vaste medewerkers verminderen. Automatisering gaat dan inderdaad samen met stress, maar is er niet de hoofdoorzaak van. Stress is dan het gevolg van moderne sociaal-economische ontwikkelingen, internationale concurrentie, opvattingen over flexibele organisaties en dergelijke, en niet van de ICT op zich. Wel maakt de ICT deze ontwikkelingen nog verder mogelijk. Technologie is hier niet zozeer een bedoelde enabling factor, dat wil zeggen een ondersteunende factor, maar een onbedoelde boosting, dat wil zeggen versterkende factor. De booster-theorie houdt in dat ICT vooral bestaande

processen versterkt.

Tegelijkertijd geldt overigens, dat er wel degelijk verschijnselen zijn te vinden, die meer direct samenhangen met intensieve aanwezigheid en gebruik van ICT: vergroting van relatienetwerk, grensoverschrijdende interactie, informatieoverlading, RSI, stress ten gevolge van regelmatige technische storingen, etc. Met onderzoek kan worden verduidelijkt welke effecten meer en welke minder direct zijn, of, anders gezegd, welke meer of minder gemakkelijk zijn te wijzigen. Dergelijk onderzoek kan tevens resulteren in richtlijnen voor het versterken van gewenste effecten en het tegengaan van ongewenste effecten.

- B. Volgens het *strategische keuze* perspectief is de ontwikkeling en het gebruik van nieuwe ICT een vrije keuze van mensen; als het product aan de gevraagde specificaties voldoet komen de gevolgen grotendeels overeen met de geplande doelen.

Voorbeelden: Bepaalde universiteiten en bedrijven ontwikkelden destijds de computer en chiptechnologie om sneller te kunnen rekenen. De Amerikaanse defensie ontwikkelde in de zestiger jaren de voorloper van het Internet (DARPANet) omdat in eventuele oorlogstijd haar centra altijd moesten kunnen communiceren, ook al zouden er een paar gebombardeerd worden. Een bedrijf koopt een informatiesysteem omdat het betere producten wil maken. Als de producent van dergelijke systemen niet precies maakt wat de fabrikant wil, dan krijgt hij de opdracht niet. Een burger gebruikt de geldautomaat als hij/zij dat wil en anders gaat hij/zij de bank binnen. Als een nieuwe vinding niet aan een behoefte voldoet, dan mislukt deze (zie bijvoorbeeld de beeldtelefoon).

Al deze voorbeelden laten zien dat ontwikkeling en gebruik van ICT en de daarmee bedoelde effecten, rechtstreeks kunnen voortvloeien uit het weloverwogen keuzegedrag van betrokkenen. Er zijn echter eveneens voorbeelden van niet uitkomende bedoelingen en onbedoelde neveneffecten.

- C. Het *sociaal systeem determinisme*. Deze visie zegt dat sociale systemen, dat wil zeggen groepen, organisaties, samenlevingen, zo hun eigen dynamiek hebben, die noch door de techniek, noch door de individuele mensen sterk beïnvloed kunnen worden. Die dynamiek is vaak historisch bepaald.

Voorbeeld: Binnen bepaalde typen organisaties worden bepaalde ICT-toepassingen nauwelijks of oneigenlijk gebruikt. Het is bekend dat de invoering van systemen ten behoeve van het opslaan en uitwisselen van informatie (bijvoorbeeld in een verkoopafdeling, over klanten) in een bureaucratische, competitieve cultuur niet aanslaat of wordt gesaboteerd, ook al is het management er sterk voor geporteerd. Men houdt daar zijn informatie voor zich, want 'kennis is macht' en een technisch systeem om informatie uit te wisselen zou de private kennis aan iedereen uitleveren.

Binnen dit derde perspectief past ook de gedachte dat de ICT-ontwikkeling eenvoudigweg een onvermijdbaar gevolg is van bepaalde tendensen in onze maatschappij naar onder andere efficiëntie, groei en beheersing.

- D. Het *emergentieperspectief* (helaas, een storend anglicisme). Dit perspectief houdt in dat de introductie van nieuwe technologie tot allerlei onvoorziene ontwikkelingen leidt, ten gevolge van de onvoorspelbare interactie van mensen, techniek en omgeving. Er is dan ook niets te zeggen over algemene gevolgen van de ICT. Menselijk gedrag kan zich uitstekend aanpassen aan allerlei omstandigheden en wordt vaak

sterk bepaald door ad hoc-reacties op toevallige gebeurtenissen. Mensen zetten de techniek bovendien naar hun eigen hand, zeker sommige moderne flexibele toepassingen van de ICT. Sociale situaties zijn zo complex dat de interactie van de vele factoren slecht is te voorspellen.

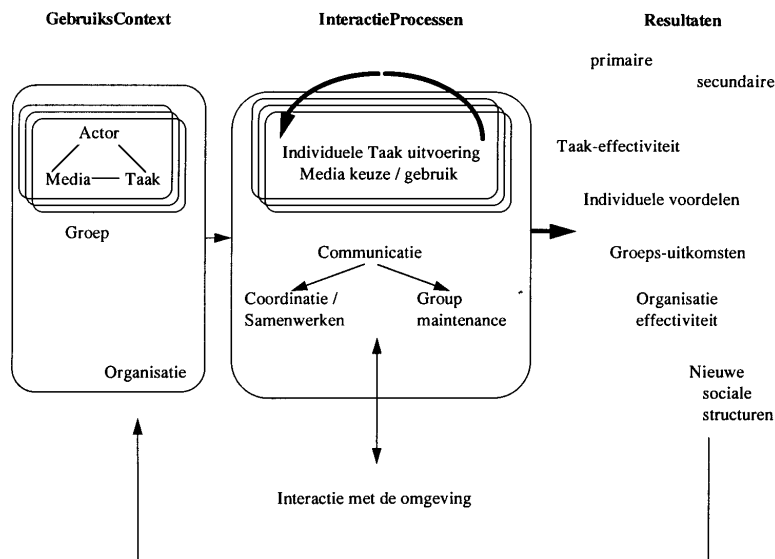
Daar komt bij dat mensen hun omgeving, hun interacties met anderen, en ook de artefacten die zij gebruiken een bepaalde betekenis toekennen, dat wil zeggen in bepaald opzicht steeds weer opnieuw 'construeren'. Natuurlijk ontstaan er daarin vaste patronen, vaste structuren van interactie en gebruik. Met name in organisaties institutionaliseert men graag bepaalde gedragswijzen tot voorschriften. Niettemin doen er zich steeds weer veranderingen in de omgeving voor die tot nieuwe patronen aanleiding geven. Sommige ICT-toepassingen kunnen een geheel andere rol gaan spelen dan de ontwerpers gedacht en het management bedoeld had.

Dit laatste perspectief ligt deels ook aan de basis van een bepaalde verandering in de visie op de toekomst van ICT. Werd in de zestiger en zeventiger jaren de automatisering vooral in dienst gesteld van het verhogen van de doelmatigheid van allerlei (werk)processen, in de tachtiger en vooral negentiger jaren komt men tot de ontdekking dat de technische ontwikkelingen de mogelijkheden verschaffen tot geheel nieuwe diensten, handel, ontspanning etc. Dankzij de ICT kon men in de jaren tachtig al een enorme differentiatie aan diensten aanbieden, die geheel op de klant waren toegesneden, bijvoorbeeld vele nieuwe soorten polissen, financiële diensten en digitale informatie. Onder de titel *electronic commerce* wordt sinds enkele jaren op grote schaal geëxperimenteerd met diensten die tevoren in het geheel niet bestonden, zoals het bouwen van Web-pagina's. Het inzicht breekt door dat ICT inderdaad nog ongekende mogelijkheden heeft en dat de samenleving en de economie het dan ook moeten hebben van de ontwikkelingen die verscholen liggen in de nieuwe techniek en diensten.

Elk van de vier perspectieven is tot op zekere hoogte geldig, elk van de geïmpliceerde mechanismen is in bepaalde situaties zichtbaar. Een samengestelde visie heeft de volgende trekken:

1. Effecten van de invoering van ICTD hangen voor een belangrijk deel af van omstandigheden. Het 'contingentiedenken' impliceert dat men belangrijke aspecten van die omgeving – bijvoorbeeld de organisatiecultuur of de marktturbulentie – moet vaststellen en dan de keuze van een nieuwe technologie daarop dient af te stemmen om effectiviteit en/of efficiëntie te bereiken. De effecten van deze technologie zijn dan ook afhankelijk van de mate waarin met die omstandigheden is rekening gehouden. Tegelijk met dit rationeel te plannen proces zijn er echter ook altijd onvoorziene processen (zie volgende punt). De rol van ICTD te midden van andere ontwikkelingen is te illustreren met figuur 1.

Figuur 1. Ordeningsmodel ICTD en sociaal gedrag



2. Men dient onderscheid te maken tussen primaire en secundaire effecten van ICTD. Primaire effecten zijn de bedoelde en veelal directe, dat wil zeggen kortetermijneffecten, die de koper of ontwikkelaar van een ICTD-toepassing op het oog heeft, zoals sneller informatie krijgen, nieuwe diensten kunnen leveren. Secundaire effecten zijn de langere termijn gevolgen voor gedragwijzen, cultuur en sociale structuur. In veel kritische discussies over de invloed van ICT gaat het juist om dergelijke secundaire effecten.
3. Feitelijk gebruik van ICTD-toepassingen brengt een stroom van veranderingen op gang waarvan de afloop vaak niet is te voorspellen. Men gaat een meer positieve of negatieve houding ontwikkelen, past de technologieën aan aan eigen gebruik, men leert nieuwe vaardigheden of men raakt uitgerangeerd, men krijgt nieuwe activiteiten (te doen), men vindt nieuwe informatie, ontwikkelt andere contacten en dergelijke. En het hangt zowel af van die gevolgen zelf als van de capaciteiten en voorkeuren van de persoon, of men deze ontwikkelingen positief of negatief waardeert.

In algemene zin blijken keuze en effecten van ICTD verklaard te kunnen worden in termen van de volgende typen theorieën:

- a. *Kosten-opbrengstenafweging*: gebruik en effecten van ICTD zijn een functie van de (verwachte) gevolgen, dat wil zeggen van de verhouding van kosten en baten. De kosten in termen van financiën, inspanning, noodzaak nieuwe dingen te leren, mogelijke technische storingen en afbreukrisico, etc., moeten minder zijn dan de (verwachte) voordelen.
Theorieën van keuzegedrag, besluitvorming en motivatie zijn hier relevant
- b. *System match*: gebruik en effecten van ICTD zijn een functie van de aansluiting ('match') van technische systemen bij de taken, bij de mensen en de context, anders worden ze niet gekocht en gebruikt.
Dit impliceert dat bij de ontwikkeling en het ontwerp van ICTD twee aspecten

beoordeeld moeten worden namelijk (i) hun *functionaliteit*: helpen ze bij de doelen, taken en activiteiten die gebruikers willen realiseren; en (ii) hun *toegankelijkheid en hanteerbaarheid*: zijn ze gebruikersvriendelijk, zijn ze voor ieder (althans voor de bedoelde gebruikers) toegankelijk; passen ze bij de sociale verhoudingen, de cultuur etc.

Het gaat hier om verschijnselen en dus om theorieën op verschillende niveaus: cognitief-ergonomisch, groepsdynamisch, sociologisch.

- c. *Adaptatieprocessen*: gebruik en effecten zijn een functie van de wijze waarop nieuwe technieken worden ingevoerd, van de wijze waarop mensen er mee leren om te gaan, en van de creativiteit in het ontwikkelen van nieuwe gebruiksmogelijkheden. Theorieën betreffende organisatieontwikkeling en leerprocessen kunnen hierop hun licht laten schijnen.

Invalshoeken van de gedragswetenschappen

Het is duidelijk dat de rol van ICTD niet te vangen is met de eenvoudige vraag naar de invloed daarvan op het gedrag van mensen. Mensen, met hun perceptie van en houding ten opzichte van die nieuwe systemen in een sociale context, voeren activiteiten uit in interactie met anderen, en die activiteiten leiden tot allerlei resultaten, bedoelde en onbedoelde. De ICTD in deze processen wordt deels gekozen en gestuurd door die mensen, maar heeft ook weer effecten op wat ze doen.

In het geval van ICTD spelen de kennis en houding ten opzichte van de nieuwe technieken en media een belangrijke rol. Die houding blijkt sterk af te hangen van enerzijds het zelfvertrouwen dat men heeft inzake werken met ICTD-toepassingen, en anderzijds van het ervaren of verwachte gebruiksgemak, nut en plezier in het werken ermee.

De vraag naar de rol van de gedragswetenschappen dient vrij breed te worden opgevat: Wat kunnen de gedragswetenschappen bijdragen aan:

- a. het *verklaren* van de (inter)actie van mensen en de rol van ICT daarbij,
- b. het *ontwerpen* van nieuwe werksituaties en diensten waarbij ICT een belangrijke rol speelt, en
- c. het adequaat *introduceren* van dergelijke vernieuwingen.

Daartoe dient de ‘eenvoudige’ vraag naar de invloed van ICT op gedrag geherformuleerd te worden in bijvoorbeeld de volgende vragen:

- Waarom kiezen en hoe gebruiken mensen bepaalde ICT-toepassingen?
- Welke zijn de directe en indirecte invloeden van de invoering van bepaalde ICT-toepassingen op gedrag-in-context, dat wil zeggen op opvattingen (en andere eigenschappen van mensen), op gedrag, zoals informatiezoekgedrag, taakuitvoering en interacties met anderen, en op de resultaten daarvan?
- Waarvan is de sterkte en richting van die invloed afhankelijk?
- Hoe wordt de aard en betekenis van ICTD door mensen bepaald, hoe leren mensen om ICTD te gebruiken of hoe kunnen zij dat leren?
- Hoe is de interactie te optimaliseren, dat wil zeggen wat zijn de ontwerprichtlijnen voor ICTD en voor gebruikscontexten?

Wat hebben de gedragswetenschappen nu te zeggen over deze interactie van mens, ICTD en context? In beginsel zijn er veel aspecten van deze vragen waarover gedragswet-

schappelijke kennis een licht kan laten schijnen. De relatie tussen ICTD en menselijk gedrag is op diverse ‘niveaus’ te bestuderen, namelijk die van

1. *Mens-systeem-interactie*, met aandachtsgebieden zoals gebruiksvriendelijkheid van systemen, optimale taakverdeling mens – systeem, informatiezoekgedrag, virtuele werkelijkheden, maar ook informatieoverlading en RSI;
2. *Gemedieerde communicatie*: effecten van interactie via media, individualisering en massa-media, verzakelijking van contact, Internetverslaving, elektronische emotie;CCC
3. *Computerarbeid*, met aandachtsgebieden als aard van informatiewerk, kwaliteit van computerwerk (mentale belasting en stress), leren omgaan met nieuwe technieken, mobiele en gespreide arbeid, telewerken;
4. *Computerondersteund teamwerk*: Samenwerken op afstand, projectmanagement in virtuele groepen, *support systems group*;
5. *Organisatieprocessen*: aspecten van virtuele organisaties: coördinatie, betrokkenheid, de ‘lerende organisatie’, implementatie van nieuwe technieken en structuren;
6. *Maatschappelijke verhoudingen*: digitale democratie, verhoudingen bestuur–bestuurder, duale maatschappij, privacybedreiging.

De genoemde niveaus van aandacht vormen deels een ‘genest’ geheel. Zo impliceert de virtuele organisatie gespreid teamwerk, hetgeen processen van gemedieerde communicatie, en machine-interactie met zich meebrengt. Het oplossen van problemen en het ontwerpen van complexe systemen vereist dus een multidisciplinaire aanpak. Onderzoek betreffende ICTD en gedrag moet zich niet exclusief richten op de betekenis van ICT op zich, maar op de verwevenheid van ICT met maatschappelijke (organisatorische en socio-economische) veranderingen.

De genoemde verschijnselen kunnen zich voordoen in uiteenlopende domeinen: in bedrijven, bij het onderwijs, in de gezondheidszorg, in de transport. Elk der sectoren kent zo zijn eigen specifieke vorm waarin de problemen zich voordoen. Onderzoek, het oplossen van problemen en het ontwerpen van complexe systemen impliceert dan tevens kennis van het betreffende domein.

Problemen en richtingen van oplossingen

Op veel gebieden is sprake van onvoldoende aanwending van bestaande kennis of achterblijvende ontwikkeling van nieuwe kennis. Veel software is nogal, of zelfs extreem, gebruiksonvriendelijk, en de potentiële gevolgen van nieuwe systemen worden onvoldoende verkend voorafgaand aan het ontwerp. Er zijn vele voorbeelden van nieuwe (socio)technische systemen die mislukken of nauwelijks gebruikt worden voor het doel dat de ontwerpers voor ogen hadden. Een recent voorbeeld wordt gevormd door de zogenaamde kennissystemen. Introductie en bijbehorende informatie en training lijken soms nergens naar, hetgeen tot grote frustraties bij de gebruikers leidt.

Dergelijke problemen zouden verminderd kunnen worden indien de aanwezige gedragswetenschappelijke kennis zou worden aangewend. Dergelijke kennis is aanwezig bij specifieke interwetenschappelijke gemeenschappen zoals die van de Mens Computer Interactie, *Computer Supported Cooperative Work* en Artificiële Intelligentie. En voorts bij de Cognitiewetenschappen, (Informatie-) Ergonomie, Arbeidspsychologie,

Communicatiewetenschappen, Sociale Psychologie, Groepsdynamica, Antropologie, Organisatiepsychologie en Sociologie. Echter, een aantal factoren verhindert een optimaal gebruik van die kennis.

Ten eerste, de kennis is sterk gefragmentariseerd over verschillende wetenschappen, die bovendien weinig contact met elkaar hebben.

Voorbeeld: Momenteel wordt in Nederland op diverse plaatsen sterk vergelijkbaar en verwant onderzoek gedaan naar de effecten en mogelijkheden van groupware ten behoeve van teamsamenwerking in organisaties. De betreffende onderzoekers bevinden zich binnen universitaire vakgroepen van onder andere de Arbeids- en Organisatiepsychologie, Bedrijfskunde, Communicatiewetenschappen, Informatica, en Sociale Psychologie. Voorts zijn er nog enkele andere instellingen waar hetzelfde type onderzoek geschiedt. Deze onderzoekers hebben weinig contact en weten in sommige gevallen nauwelijks van elkaars bestaan en werk.

Er zijn voorts allerlei specialistische gemeenschappen ontstaan, met eigen conferenties en tijdschriften, die tot doel hebben om wetenschappers van verschillende disciplines rond een bepaalde thematiek bijeen te brengen, maar die daardoor ook de versnippering weer vergroten.

Zo bestaan er diverse *communities* op elk van de gebieden van bijvoorbeeld de eerder genoemde Mens Computer Interactie, *Computer Supported Cooperative Work* en Artificiële Intelligentie. Maar er is ook sprake van aparte gemeenschappen in de verschillende domeinen. De onderzoekers van *Computer Supported Cooperative Work* en *Computer Supported Cooperative Learning* houden zich grotendeels met dezelfde verschijnselen bezig, maar zonder veel onderling contact.

Ten tweede, de relevante kennis wordt niet voldoende toegespitst op en vertaald naar het onderhavige gebied. Dit effect wordt versterkt door het feit dat betrekkelijk weinig wetenschappers uit gevestigde sociale wetenschappen zich bezighouden met vraagstukken van ICT-toepassingen.

Zo is er veel bekend over leiderschap in allerlei situaties. Leiderschap in gespreide en via de media communicerende groepen vereist echter een toespitsing van de leiderschapstheorie op die specifieke setting.

Zo is er in de Arbeidspsychologie en Sociale Psychologie kennis betreffende kwaliteit van de arbeid of betreffende teameffectiviteit, die nog onvoldoende wordt vertaald naar het terrein van bijvoorbeeld computerwerk of virtuele teams.

Het gevolg is dat sommige technische wetenschappers die zich ook weer met bepaalde toepassingsterreinen bezighouden, het wiel inzake sociale en organisatieprocessen weer willen uitvinden.

Sommige wetenschappelijke invalshoeken zijn overigens redelijk tot goed vertegenwoordigd. Dit geldt met name voor een aantal cognitiewetenschappelijke terreinen zoals neurocognitie (hersenonderzoek), artificiële intelligentie, taalkundig onderzoek, informatie-ergonomie (Verkenningcommissie Cognitiewetenschappen, 1997).

Ten derde, voorzover de kennis wel beschikbaar is, wordt ze lang niet in voldoende mate aangewend bij het ontwerpen en introduceren van ICT-toepassingen. De aandacht van sociale wetenschappers voor de ontwerppraktijk is even beperkt als die van de technici voor de context waarin hun systemen terecht komen. Dergelijke integratie wordt tot op zekere hoogte nagestreefd aan technische universiteiten en in bepaalde bedrijven en

instituten, zoals TNO en het recent opgerichte Telematica Instituut.

Een pleidooi

De implicaties van het voorgaande zijn duidelijk. Ten eerste, de uitwisseling tussen diverse gedragswetenschappen en de multidisciplinaire aanpak van bepaalde verschijnselen dient versterkt te worden. Hiertoe zou een serie workshops moeten worden opgezet, waarin vertegenwoordigers van verschillende gedragswetenschappen de mogelijkheden tot integratie in kaart brengen. Speciale integrerende onderzoeksprogramma's kunnen daar eveneens toe dienen. Het recentelijk gestarte NWO-programma inzake de maatschappij en de elektronische snelweg kan daartoe een bijdrage geven, indien de gedragswetenschappelijke aandacht daarin wordt versterkt.

Ten tweede, opleidingen dienen sterker gericht te worden op de integratie van gedragswetenschappelijke kennis bij technisch ontwerp. Dit geldt zowel voor de technische ontwerpopleidingen, die (meer) sociaal-wetenschappelijke kennis zouden moeten integreren in hun curricula. Dit geldt ook voor de *mainstream* sociaal-wetenschappelijke opleidingen, die veel meer systematische aandacht voor ICTD-ontwikkelingen zouden kunnen gebruiken.

Literatuurverwijzingen

Knulst, W. & Beek P. van (1988). *Publiek en Techniek. Opyvattingen over technologische vernieuwingen*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.

Verkenningcommissie Cognitiewetenschappen (1997). *De kennisraffinaderij: cognitiewetenschappen in Nederland*. Overlegcommissie Verkenningen, Amsterdam.

Verkenningcommissie Informatica (1996). *Geen toekomst zonder Informatica. Toekomstverkenning Informatica 1996-2005*. Overlegcommissie Verkenningen, Amsterdam.

Maarten Janssen

Over economisch beleid en micro-economische theorie

Leren van het veilen van etherfrequenties

Economen hebben over het algemeen weinig te klagen over de aandacht van politici voor de wetenschappelijke producten die ze voortbrengen. In de meeste landen wordt op de één of andere manier getracht het economisch beleid te baseren op inzichten die de economische wetenschap levert. In Nederland ligt de verantwoordelijkheid hiervoor vooral bij het Centraal Planbureau en bij de onderzoeksafdelingen van het ministerie van Economische Zaken en De Nederlandsche Bank.

De laatste decennia is vooral naar de macro-economie gekeken als het ging om een economisch-wetenschappelijke basis voor overheidsbeleid. Dit is op zich niet zo opzienbarend als men bedenkt dat in de decennia na de Tweede Wereldoorlog de macro-economie de dominante tak van de economische wetenschap was en aangezien economisch beleid binnen de macro-economie een belangrijke plaats innam. De macro-economie had in die dagen een “hydraulische benadering” van de economie (zie bijvoorbeeld Coddington, 1983).¹ De belangrijkste variabelen waren stromen geld en/of goederen die zich via bepaalde kanalen door het economische systeem verplaatsten. De belangrijkste ideeën die aan deze macro-economische systemen ten grondslag lagen waren vrij eenvoudig te begrijpen voor relatieve buitenstaanders (zoals ingenieurs, statistici en natuurwetenschappers) en hun invloed op de ontwikkeling van de macro-economie was dan ook groot. Door deze invloed kwam de economische wetenschap ver van de (andere) gedragswetenschappen af te staan.

De micro-economie was tot halverwege de jaren zeventig vooral een theoretische subdiscipline.² Haar belangrijkste paradigma, de algemene evenwichtstheorie, liet zien dat in een stelsel van anonieme markten een economisch evenwicht bestaat waarin volledig rationele huishoudens en bedrijven (die bovendien over volledige informatie beschikken) optimale keuzen maken, gegeven bepaalde (minimale) beperkingen die ze ondervinden. Een dergelijk evenwicht bleek ook (Pareto-)efficiënt te zijn: als de economie zich in het evenwicht bevond dan kon niemand er op vooruit gaan zonder dat iemand anders erop achteruit gaat. Het moge duidelijk zijn dat micro-economen wellicht een aardig wiskundig-theoretisch raamwerk in elkaar hadden geknutseld, maar dat actuele economische beleidsvraagstukken nauwelijks met dit raamwerk konden worden geanalyseerd. De micro-economie werd hevig bekritiseerd, omdat zij van allerlei volstrekt irrealistische vooronderstellingen uitging (zie bijvoorbeeld Klant, 1972)

¹ Voor een inleiding in de macro-economie, zie bijvoorbeeld Blanchard (1997).

² Voor een inleiding in de micro-economie, zie bijvoorbeeld Katz en Rosen (1997).

De micro-economie is ondertussen zelf sterk veranderd. De algemene evenwichtstheorie wordt nog wel onderwezen, maar wordt al lang niet meer als kern van het vakgebied gezien. Kernbegrippen van nu zijn strategisch gedrag en onvolledige informatie. Inzichten uit de moderne micro-economie worden langzamerhand in vrijwel alle deelgebieden van de economische wetenschap gebruikt.³ Hierdoor is de dominante positie van de macro-economie volledig door de micro-economie overgenomen.

In dit artikel wil ik beargumenteren dat de micro-economische theorie veel voor verschillende vormen van overheidsbeleid kan (gaan) betekenen. Instituten en onderzoeksafdelingen die voor een belangrijk deel verantwoordelijk zijn voor de wetenschappelijke onderbouwing van (economisch) beleid doen er goed aan hun aandacht te verleggen naar de micro-economie. Ik zal bovendien beargumenteren dat andere gedragswetenschappen mee kunnen profiteren van een dergelijke verschuiving, omdat de moderne micro-economie veel opener is dan voorheen en dichterbij de andere gedragswetenschappen staat dan de macro-economie.

Dit artikel bestaat uit vier delen. Eerst zal ik in zeer kort bestek een aantal belangrijke elementen uit het moderne micro-economische gedachtegoed de revue laten passeren. Vervolgens zal ik een recente beleidstoepassing van de micro-economie nader analyseren. Het betreft de veiling van mobiele-telefoniefrequenties in Nederland. Deze toepassing is onder meer gekozen om te laten zien dat economische methoden ook goed gebruikt kunnen worden bij andere dan de traditioneel economische beleidsterreinen. In het derde deel zal ik een voorbeeld bespreken van een mogelijke toekomstige toepassing van recente theoretische inzichten op het terrein van de *mechanism design*. Enkele vragen die deze twee beleidstoepassingen kunnen oproepen zal ik in het laatste deel bespreken.

Micro-economie: 'incentives' en 'efficiency'

Micro-economie ziet de samenleving (of een relevant deel daarvan) als resultante van de interactie tussen mensen (of groepjes mensen als huishoudens en bedrijven) die ieder een bepaald (eigen)belang hebben. Het (eigen)belang is geformuleerd in termen van een doelstellingsfunctie. De context waarin de subjecten handelen, bepaalt de macht die ieder van hen heeft om bepaalde variabelen te beïnvloeden en de informatie die ze hebben op het moment van handelen. Zo kunnen de deelnemers aan *onderhandelingen* een voorstel doen of daar juist van af zien; in een *veiling* kunnen de bidders een bod uitbrengen en kan de veilingmeester bepalen een object niet te verkopen; in een *bedrijf* heeft de manager de macht om namens de organisatie een contract aan een werknemer voor te leggen en de raad van bestuur heeft de macht om het management weg te sturen. De regels van het spel worden mede bepaald door de institutionele, culturele en juridische context waarbinnen de interactie plaatsvindt. De doelstellingsfunctie kan meerdere componenten bevatten, maar vaak wordt er vanuit gegaan dat mensen een strikt eigen belang volgen.⁴

³ Te denken valt aan internationale economie, ontwikkelingseconomie, monetaire economie en industriële organisatie alsook aan bedrijfseconomische subdisciplines als financiering, interne organisatie en marketing. Janssen (1998) gaat op een aantal van deze toepassingen nader in.

⁴ Moderne micro-economie gaat niet noodzakelijkerwijs uit van subjecten die volstrekt rationele beslissingen nemen. Imitatie en leergedrag spelen in toenemende mate een belangrijke rol. Ik kom hier later op terug.

Gegeven de spelregels en de doelstellingsfuncties worden bepaalde oplossingsconcepten (zoals Nash-evenwicht) gebruikt om de theoretische uitkomst van de interactie te bepalen.⁵ Het te kiezen oplossingsconcept is gebaseerd op de *incentives* (prikkels) die subjecten hebben om zich op een bepaalde manier te gedragen.

Belangrijk onderdeel van een micro-economische studie is de welvaartstheoretische analyse van de theoretische uitkomst. Uitgaande van de doelstellingen van de betrokken individuen is in dit deel van de analyse de vraag in hoeverre de uitkomst efficiënt is in de al eerder genoemde zin van Pareto. Als het mogelijk is sommige individuen erop vooruit te laten gaan zonder anderen erop achter uit te laten gaan, dan is de uitkomst niet efficiënt en ook niet gewenst. In zo'n geval is de natuurlijke vraag hoe een meer efficiënte uitkomst uit de interactie tussen betrokken individuen kan worden verkregen.

De overheid is een belangrijke speler in de samenleving in het algemeen en in de economie in het bijzonder. Spelregels voor economische vraagstukken worden voor een belangrijk deel door de overheid gemaakt. Door te kiezen voor bepaalde spelregels heeft de overheid de mogelijkheid de uitkomst van de interactie tussen individuen te beïnvloeden. Zij moet daarbij wel rekening houden met de belangen en mogelijkheden van de betrokken individuen en *niet* het gedrag van individuen als gegeven beschouwen. Immers, als de spelregels veranderen zullen mensen hun gedrag aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. Dit is één van de redenen geweest voor het feit dat de micro-economie de dominante positie van de macro-economie heeft overgenomen. De traditionele macro-economische modellen veronderstelden het geaggregeerde gedrag van individuen juist als gegeven en onafhankelijk van het te kiezen beleid. Deze benadering is natuurlijk inadequaat als mensen hun gedrag aanpassen bij een verandering van beleid.⁶

Een recente tak van de micro-economie, bekend onder de naam *mechanism design*, bestudeert de vraag hoe de spelregels zodanig kunnen worden gekozen dat het in het belang van de betrokkenen zelf is zich te gedragen als door de *planner* wordt gewenst. De planner is degene die de spelregels kan vaststellen: bijvoorbeeld EU-commissaris Monti (tot voor kort Van Miert) als het gaat om Europese regels aangaande de mededingingswetgeving, en de Tweede Kamer als het gaat om allerlei Nederlandse regels en wetgeving. Om niet in allerlei theoretische details verzeild te raken, zal ik in de twee volgende secties een tweetal voorbeelden bespreken waarin elementen van de literatuur over *mechanism design* aan de orde komen. Het eerste, uitgebreide, voorbeeld is een *case* van een recente Nederlandse beleidsdiscussie. Het tweede voorbeeld is meer theoretisch van aard, maar kan (in de toekomst) van groot belang zijn voor vele beleidsvragen op verschillende beslissingsniveaus.

⁵ Voor een inleiding in de speltheorie en haar toepassingen in de economie, zie bijvoorbeeld Gibbons (1992) en Bierman en Fernandez (1998).

⁶ In de economische wetenschap staat het hier aangestipte probleem aangaande de traditionele macro-economie bekend onder de naam 'Lucas'-kritiek', naar de Nobelprijswinnaar Robert Lucas (cf. Lucas (1976)). Haavelmo (1944) maakte al een vergelijkbare observatie.

Veiling van mobiele telefoniefrequenties

Begin 1998 zijn in Nederland, in navolging van de Verenigde Staten en Nieuw-Zeeland, een aantal frequenties voor mobiele telefonie (DCS 1800) geveild. Tot voor kort waren er slechts twee aanbieders van mobiele telefonie actief, PTT Telecom en Libertel. Beide bedrijven hadden hun vergunning om op de markt voor mobiele telefonie te opereren gratis verkregen. Om competitie in deze sector te bevorderen werd besloten nieuwe vergunningen uit te geven. Doordat vanwege technologische ontwikkelingen de vraag naar etherfrequenties de laatste jaren echter aanzienlijk is vergroot en de noodzaak tot een efficiënt gebruik van de beschikbare frequenties is toegenomen, heeft het ministerie van Verkeer en Waterstaat besloten de nieuwe licenties te veilen. Een niet onaanzienlijke bijkomstigheid is dat het veilen van vergunningen inkomsten met zich meebrengt die aan de staatskas ten goede komen. De veiling van etherfrequenties leverde uiteindelijk ruim 1,8 miljard gulden op. Een ander voordeel van de veilingmethode is dat alle partijen duidelijkheid hebben over de regels die gevolgd worden bij het aanwijzen van de partij die de vergunning krijgt toegewezen. Hier heeft het in het verleden vaak aan ontbroken.

Waar het in dit artikel om gaat, is dat er vele verschillende veilingmethodes bestaan en dat ieder van deze ander gedrag van de deelnemende bieders impliceert. De verschillende te verwachten uitkomsten (in termen van wie 'wint') en de verschillende te verwachten (staats)opbrengsten betekenen dat de overheid niet onverschillig kan zijn ten aanzien van de te hanteren specifieke veilingmethode. Ik zal in dit artikel ingaan op de voor- en nadelen van verschillende relevante veilingmethoden, de specifieke keuze van het ministerie van Verkeer en Waterstaat en het resultaat dat deze veilingmethode heeft opgeleverd. Eerst zal ik echter enkele begrippen uit de theorie over veilingen introduceren.

Theorie over veilingen

In de economische theorie over veilingen is het uitgangspunt dat de participanten een bepaalde *waarde* toekennen aan het object dat wordt geveild. Participanten brengen een of meerdere *CCCboden* uit en de veilingregels bepalen welk bod het winnende bod is en wie van de participanten wat moet betalen. Het verschil tussen de waarde die de winnaar aan het object toekent en de prijs die hij moet betalen, wordt het *surplus* genoemd.

Er kunnen verschillende gevallen worden onderscheiden ten aanzien van de waarde die de participanten aan het object toekennen. Zo kan het zijn dat iedereen dezelfde waarde aan het object toekent en dat iedereen dat (min of meer) weet. Dit is bijvoorbeeld het geval als het object een muntstuk van één gulden is. Een tweede, vaker voorkomend, geval is dat de participanten wel weten welke waarde ze zelf aan het object toekennen, maar niet weten welke waarde het object in de ogen van anderen heeft. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een veiling van antieke voorwerpen. Een laatste geval is dat participanten niet goed weten wat de waarde is die ze aan het object toekennen en dat de waarde die de ene participant aan het object toekent, is gecorreleerd aan de waarde die een ander aan het object toekent. Dit laatste geval doet zich bijvoorbeeld voor bij veilingen van licenties voor olieboringen: participanten hebben op basis van seismologisch onderzoek een globaal idee over de grootte van het olieveld in kwestie; hoe groter het olieveld hoe groter de waarde die iedere participant aan de licentie toekent. Er zijn ook goede redenen om aan te nemen dat dit laatste geval relevant is voor de veiling van etherfrequenties voor mobiele telefonie. Niemand weet precies hoe snel de markt zal groeien en wat de potentiële grootte van de markt is. Ook is het zo dat de waarde van de licentie voor alle participanten aan de veiling op een vergelijkbare manier afhankelijk is van de

(onzekere) grootte van de markt.

Naast een onderscheid ten aanzien van de waarde die participanten aan het object toekennen, kan ook een onderscheid gemaakt worden ten aanzien van verschillende veilingssystemen. De twee bekendste systemen zijn een éénmalige gesloten-bodveiling (*'sealed bid'*) en een progressieve veiling zoals een Engelse veiling per opbod (*'open cry'*).⁷ In een gesloten-bodveiling brengen de participanten schriftelijk een bod uit zonder te weten welk bod de anderen uitbrengen. De winnaar is diegene die het hoogste bod uitbrengt en zijn surplus is het verschil tussen de waarde die hij aan het object toekent en zijn bod. In een Engelse veiling bieden participanten tegen elkaar op totdat niemand meer biedt. Degene met het laatste (en hoogste) bod wint.

Om te zien dat een veiling in principe inderdaad tot competitie tussen participanten leidt, analyseren we kort de Engelse veiling per opbod in het geval participanten wel weten welke waarde ze zelf aan het object toekennen, maar niet welke waarde anderen aan het object toekennen. Onder de aanname dat participanten niet samenspannen (waarover later meer), is het eenvoudig in te zien dat ieder der participanten net zo lang biedt totdat zijn waardering bereikt is of totdat hij de enig overgeblevenieder is. Degene met de hoogste waardering zal dus het object bemachtigen en het laatste bod dat hij uitbrengt zal ongeveer gelijk zijn aan de op één na hoogste waardering. Deze uitkomst is ook *efficiënt* in de zin van Pareto. Een veilinguitkomst is alleen dan efficiënt als degene met de hoogste waardering het object in de wacht sleept en dat is bij de Engelse veiling inderdaad het geval.

De keuze van een geschikt veilingstelsel is vooral van belang in het derde geval dat hierboven is onderscheiden, namelijk wanneer participanten niet goed weten wat de waarde is die ze aan het te veilen object moeten toekennen en als de waarde die de éne participant aan het object toekent, is gecorreleerd aan de waardering van een andere participant. Het blijkt dat in dit geval bij een gesloten-bodveiling de zogenaamde vloek van de winnaar (*winner's curse*) zich kan voordoen (zie bijvoorbeeld Furth, 1994). De winnaar kan uit het feit dat hij gewonnen heeft, afleiden dat de waarderingen van de andere participanten lager waren. Dit impliceert in het onderhavige geval dat er een grote kans is dat zijn inschatting van de waarde te optimistisch is geweest en dat hij dus te veel heeft geboden. Om dit te voorkomen zullen participanten in het onderhavige geval bij een gesloten-bodveiling lager bieden dan ze bij een progressieve veiling zouden doen. Dit heeft natuurlijk nadelige gevolgen voor de opbrengst van de veiling. Als de veilingmeester omzetmaximalisatie nastreeft, doet hij er dan ook goed aan in het onderhavige geval voor een progressieve veiling (zoals de Engelse) te kiezen.

*Veiling van etherfrequenties in Nederland: het ontstaan van de regels*⁸

In het oorspronkelijke wetsvoorstel dat de minister van Verkeer en Waterstaat aan de Tweede Kamer had voorgelegd, was sprake van het veilen van één licentie die het recht

⁷ Voor wie al spelenderwijs meer te weten wil komen over andere, soms exotische, veilingssystemen heeft de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam op initiatief van Casper de Vries een veilingspel ontwikkeld.

⁸ Delen van deze en de volgende subsectie zijn gebaseerd op Bykowski, Olson en Schram (1995), Van Damme (1998a,b) en Schram en Olson (1998).

geeft 15 MHz aan spectrum in de 1800 MHz-band te gebruiken voor een periode van vijftien jaar ten behoeve van mobiele telefonie. De Minister stelt dan dat vanwege technologische en economische redenen er voorlopig slechts één licentie geveild zal worden en dat de nieuwe aanbieder, diegene die de veiling wint, de garantie krijgt dat de eerste drie jaar geen gelijksoortige veiling zal plaatsvinden. PTT-telecom en Libertel worden van de veiling uitgesloten.

Het Amsterdamse onderzoekscentrum CREED adviseert de Minister bij het veilingontwerp. Het advies stelt dat een multironde simultane veiling de meest geschikte methode is. Een dergelijke veiling kent meerdere ronden waarin geboden wordt. In elke ronde bieden de participanten tegelijkertijd. Na afloop van een ronde wordt het hoogste bod bekend gemaakt en bepaalt de veilingmeester het minimale bod in een volgende ronde. De veiling eindigt zodra er geen bod meer wordt uitgebracht, of als de veilingmeester een allerlaatste ronde afkondigt. CREED adviseert ook dat als er onverhoopt toch meerdere licenties tegelijkertijd geveild worden, serieus overwogen moet worden een zogenaamde combinatorische veiling te organiseren (waarover later meer).

Onder druk van de Europese Commissaris Van Miert moet de Minister het wetsvoorstel in juni 1997 grondig aanpassen. Eén van de punten van kritiek is dat een groot pakket spectrum van ongeveer 50 MHz in gebruik door NOZEMA voor eind mei 1998 vrijkomt. Dit pakket van frequenties moet in dezelfde veiling worden meegenomen. Ook stelt Van Miert dat KPN en Libertel moet worden toegestaan op deze frequenties te bieden.

Tijdens de totstandkoming van de herziening van het wetsvoorstel is er geen tijd meer om serieus naar het veilingontwerp te kijken. De vraag of de multironde simultane veiling de meest geschikte veilingmethode in de nu ontstane situatie is, kan niet meer worden beantwoord. Het totaal te veilen spectrum wordt onderverdeeld in twee grote pakketten van 15 MHz en zestien kleine pakketten (kavels) van gemiddeld 2,6 MHz. De winnaars van de grote pakketten worden verplicht een landelijk netwerk te ontwikkelen. Door een geschikte combinatie van kleine pakketten te winnen is het ook mogelijk om een landelijk net uit te spreiden. Ieder van de kleine pakketten heeft echter te weinig capaciteit voor een landelijke dekking. De pakketkeuze wordt nog wel in beide Kamers bediscussieerd, maar uiteindelijk volgen de Kamers de Minister (zie Van Damme, 1998a).

Het ontwerp van de veiling kent vele karakteristieken waarvan enkele reeds aan de orde zijn geweest, namelijk het karakter van een multironde simultane veiling en de manier waarop de veilingmeester het minimum bod in de volgende ronde vaststelt. Andere voor ons relevante karakteristieken zijn, dat partijen een eerder gedaan bod niet op een later moment kunnen terugtrekken, en dat aan het begin van de volgende ronde slechts het hoogste bod, maar niet de identiteit van de hoogste bidder, op een kavel bekend wordt gemaakt. Beide karakteristieken van het veilingontwerp brengen voor de bidders grote onzekerheid met zich mee, vooral als het gaat om de kleinere kavels.⁹ De waarde die een bidder aan een kavel toekent, hangt voor een belangrijk deel af van welke andere kavels hij bemachtigt. Voor kleine kavels geldt dat synergie-effecten kunnen worden behaald als meerdere kleine kavels worden bemachtigd en zo toch een landelijk netwerk kan wor-

⁹ Onzekerheid als mede-bepalende factor in de bedragen die geboden worden kan zeker niet uitgesloten worden gezien de grote sommen geld die betaald moesten worden.

den uitgespreid. Kleinere kavels zijn daarentegen zo goed als waarderingsloos, als uiteindelijk slechts één van de twee grote kavels verkregen wordt. Daar verschillende kavels tegelijkertijd werden geveild en het tot het laatste moment onduidelijk blijft welke kavels uiteindelijk feitelijk bemachtigd worden, brengen bovengenoemde details van het veilingontwerp onzekerheid voor de bidders: op het moment van bieden weten ze niet wat een kavel voor hen uiteindelijk waard blijkt te zijn. Bovendien kunnen de bidders geen inschatting maken van de waardering van een kavel voor de hoogste bidder van dat moment, doordat ze de identiteit van die bidder niet kennen.¹⁰

Veiling van etherfrequenties in Nederland: het resultaat

Zoals ik eerder al aangaf, heeft de veiling in totaal 1,8 miljard gulden opgeleverd. Van Damme (1998a) geeft in een tabel weer wie welke kavel heeft bemachtigd, welke prijs voor dit kavel is betaald en wat de restricties zijn die aan een kavel worden opgelegd. Zonder de tabel hier te reproduceren valt een aantal zaken op. Ten eerste, identieke kavels, dat wil zeggen kavels met dezelfde specificaties, werden voor verschillende prijzen verkocht. De twee grote kavels voor respectievelijk 600 en 545 miljoen gulden: drie kavels (nrs. 3, 9 en 15) die niet in de grensstreek kunnen worden gebruikt voor respectievelijk 38, 46,5 en 45,5 miljoen gulden. Ten tweede, TeleDanmark, één van de zeven biedende partijen, heeft met het bemachtigen van vier kleine kavels het equivalent binnengehaald van een kavel dat een landelijk netwerk mogelijk maakt tegen een totale prijs die slechts ongeveer 40% is van 600 miljoen gulden. Tenslotte, sommige bedrijven hebben slechts een paar kleine kavels weten te bemachtigen en het lijkt erop dat daar weinig mee is te doen.

Evaluatie

De belangrijke vraag is natuurlijk of de veiling van etherfrequenties (en dan vooral het veilingontwerp) geslaagd kan worden genoemd. Te oordelen naar de som geld die de veiling heeft opgebracht, is de veiling op het eerste gezicht wellicht geslaagd te noemen. Ook zal er meer concurrentie in de markt voor mobiele telefonie komen, wat de prijzen op die markt zal drukken. Dit zullen consumenten weten te waarderen. Toch is er wel een aantal kanttekeningen bij deze resultaten te maken. Zo is het feit dat verschillende prijzen voor hetzelfde goed worden betaald een indicatie dat de veiling inefficiënt was. Een meer serieuze kanttekening komt voort uit het feit dat er drie partijen waren die bereid waren om ongeveer 550 miljoen gulden voor een landelijk net te betalen, terwijl één bidder een landelijk net bij elkaar kon sprokkelen door op vier kleine kavels te bieden voor een totale prijs die ruim 300 miljoen gulden lager is.

De vraag is nu of de veiling meer geld had kunnen opbrengen als voor een ander ontwerp was gekozen. Zowel van Damme (1998a,b) als Schram en Olson (1998) laten zich in deze zin uit. Zij verschillen over de vraag wat dan wél het beste ontwerp was geweest. Van Damme (1998a) laakt bepaalde karakteristieken van het huidige ontwerp, met name dat een eerder gedaan bod niet op een later moment teruggetrokken kan worden en dat de

¹⁰Eén van de redenen die de Minister aangeeft om niet de identiteit van de hoogste bidder bekend te maken is, dat het dan eenvoudiger zou zijn voor de bidders om samen te spannen (zie Van Damme, 1998a). Inderdaad is het zo dat de economische theorie laat zien dat dit in zijn algemeenheid zo is. Samenspanning kan de vorm aannemen van lage finale biedingen die niet overboden worden in ruil voor bijvoorbeeld soortgelijk gedrag van de winnende partij in eventuele latere veilingen.

identiteit van de hoogste bidder op een kavel aan het begin van de volgende ronde niet bekend wordt gemaakt. Olson en Schram (1998) denken dat een combinatorische veiling in dit geval beter zou zijn geweest. In een dergelijke veiling kunnen bidders naast op de enkelvoudige kavels ook op een (willekeurige) combinatie van kavels een bod uitbrengen. Zo'n bod op een combinatie van kavels is alleen geldig als inderdaad ook de gehele combinatie verkregen wordt. Op deze manier lopen bidders minder risico te blijven zitten met kavels die weinig waardering hebben en zijn ze bereid agressiever te bieden. Dit kan tot hogere prijzen leiden en dus ook tot hogere inkomsten voor de staatskas.

Welke van deze wegen ook bewandeld zou moeten worden, feit is dat er op het cruciale moment van besluitvorming geen tijd meer was om (opnieuw) serieus naar het veilingontwerp te kijken. Door deze ongelukkige samenloop van omstandigheden is voor een veilingontwerp gekozen dat alleen geschikt was voor meer eenvoudige situaties.

Potentiële toekomstige toepassingen van *mechanism design*

De literatuur waarin het ontwerp van mechanismen centraal staat heeft de potentie op veel meer terreinen te kunnen worden toegepast dan alleen op de hier beschreven veiling van etherfrequenties. Het idee dat beleidsmakers spelregels kunnen vaststellen die de interactie tussen huishoudens, bedrijven of andere belanghebbenden vastleggen, biedt veel perspectief. Als met enige zekerheid kan worden voorspeld hoe subjecten zich binnen bepaalde regels zullen gedragen, dan kunnen beleidsmakers de spelregels wellicht zodanig bepalen dat sociaal gewenst gedrag ontstaat. Eén van de problemen die zich hierbij voordoet, is dat het vaak bij beleidsmakers niet duidelijk is welke preferenties subjecten in een bepaalde situatie hebben. Met andere woorden, er is sprake van *asymmetrische informatie*: de subjecten weten (vaak) ongeveer wat ze willen, de beleidsmakers weten dat niet. Hierdoor is het voor hen onmogelijk vast te stellen wat de sociaal gewenste spelregels zijn. In het nu volgende zal ik een (hypothetisch) voorbeeld bespreken waarin een mechanisme centraal staat waarmee beleidsmakers achter de preferenties van de subjecten kunnen komen.

Beschouw het volgende voorbeeld. Een deelgemeente in één van de grote steden overweegt een speeltuin aan te leggen. De enige in aanmerking komende plek is een stukje grond in een woonwijk dat nu nog door een klein parkje in beslag wordt genomen. De gemoederen lopen hoog op. Ouders met kleine kinderen vinden de voorziening belangrijk voor hun kleine kroost en zeggen dat de geplande speeltuin noodzakelijk is voor de ontwikkeling van hun kinderen. Ouderen zijn echter bezorgd over de geluidsoverlast die al die spelende kinderen met zich meebrengen. Hondenbezitters gebruiken het park op hun manier in de vroege ochtend- en late avonduren en zien (weliswaar vanwege andere overwegingen) ook liever niet dat het park verdwijnt.

De vraag is natuurlijk of de speeltuin er moet komen. De huidige gang van zaken bij dit soort publieke projecten is dat zich belangengroepen vormen, dat er hoorzittingen worden georganiseerd en dat er eindeloos veel uren wordt vergaderd. Welke beslissing er ook wordt genomen, er zijn altijd gedupeerden en mensen die vinden dat hun argumenten om politieke (dat wil zeggen: onduidelijke) redenen niet op hun waardering zijn geschat.

Een andere (meer objectieve) manier om te bepalen of de speeltuin er moet komen, is belanghebbenden, bijvoorbeeld met behulp van een enquête, te vragen hoeveel (in positieve of negatieve) zin de speeltuin hun waard is. Iemand die de speeltuin positief waardeert geeft een positief bedrag op; iemand die de speeltuin (en daarmee het verloren gaan van het park) negatief waardeert, geeft een negatief bedrag op. De deelgemeente zou van te voren kunnen vaststellen dat de speeltuin er slechts komt als de som van de opgegeven waarderungen groter is dan de kosten van het aanleggen van de speeltuin.¹¹ Als iedereen de enquête waarheidsgetrouw zou invullen, dan wordt op deze manier een redelijke beslissing over het al dan niet starten van het speeltuinproject genomen. Ik noem de beslissing redelijk om de volgende redenen: (i) de beslissing is verkregen met behulp van een duidelijke regel, (ii) ieders belang wordt op een gelijke (symmetrische) manier meegewogen en (iii) de uitkomst is efficiënt.

Natuurlijk is het niet gewenst dat de deelgemeente bovenstaand (eenvoudig) beslissingsmechanisme zou hanteren. Immers, het mechanisme is manipuleerbaar. Iemand die de speeltuin positief waardeert, heeft er belang bij een waardering in te vullen die zijn feitelijke waardering overtreft. Het omgekeerde geldt voor iemand die de speeltuin negatief waardeert. Resultaat van bovenstaand mechanisme is dat de deelgemeente geen goede taxatie kan maken van de subjectieve waardering van de speeltuin voor belanghebbenden en daardoor geen goed gefundeerde beslissing kan nemen.

Gelukkig zijn er betere beslissingsmechanismen voorhanden. Ik zal er hier twee bespreken. Eén mechanisme vraagt belanghebbenden hun antwoord niet alleen kenbaar te maken, maar verplicht hen ook het opgegeven bedrag feitelijk te betalen. Iemand die de speeltuin positief waardeert, betaalt het opgegeven bedrag; iemand die de speeltuin negatief waardeert, ontvangt het opgegeven bedrag. De deelgemeente moet van te voren vastleggen dat de speeltuin er slechts komt als de zo per saldo verkregen som groot genoeg is om de aanlegkosten van de speeltuin te dekken. In het geval de speeltuin er niet komt, hoeft niemand te betalen en ontvangt niemand iets. Naast bovenstaande drie redenen (duidelijkheid, symmetrie en efficiëntie) om een bepaald beslissingsmechanisme te hanteren, heeft dit tweede mechanisme nog andere positieve aspecten. Zo worden de kosten van het project door de belanghebbenden zelf gedragen en worden mensen die het project negatief waarderen, gecompenseerd. Maar het bezwaar dat belanghebbenden hun subjectieve waardering voor het project soms groter of kleiner zullen doen voorkomen, dan met de werkelijkheid overeenkomt, is nog niet verdwenen. Ik zal dit met behulp van een eenvoudig rekenvoorbeeld laten zien.

Veronderstel dat de kosten van de speeltuin f 1000,- bedragen en dat de drie groepen belanghebbenden (ouders met kinderen, ouderen en hondenbezitters) alledrie uit 100 gezinnen bestaan. De subjectieve waardering van de speeltuin voor de drie onderscheiden groepen bedraagt respectievelijk f 30,-, -f 5,- en -f 10,-. Het is eenvoudig in te zien dat het efficiënt is om de speeltuin aan te leggen: de som van de subjectieve waarderungen, namelijk f 1500,-, overtreft de kosten van de speeltuin. Stel dat ieder van de gezinnen uit de drie onderscheiden groepen f 27,-, -f 6,-, respectievelijk -f 11,- rapporteert en

¹¹ We gaan er hierbij impliciet vanuit dat overheids gelden alternatief aanwendbaar zijn en dat als de speeltuin er niet komt, een ander (positief gewaardeerd) project gerealiseerd kan worden. Als dit niet zo is, dan hoeft de som van de gegeven antwoorden slechts positief te zijn.

dat de deelgemeente de speeltuin laat aanleggen. Het is eenvoudig in te zien dat het dan in niemands eigenbelang is om een ander bedrag te rapporteren. Door het totstandkomen van de speeltuin ervaart ieder gezin een positief surplus (respectievelijk 3, 1 en 1). Als een gezin met kinderen probeert minder te betalen door een lagere waardering op te geven of als ouderen of mensen met honden proberen meer te ontvangen door een nog lager bedrag te rapporteren, dan zal de speeltuin er niet komen en is het surplus voor iedereen gelijk aan 0. Andersom is het zo dat als gezinnen met kinderen een hoger bedrag rapporteren ze alleen maar meer moeten betalen zonder dat de beslissing over de speeltuin anders uitpakt. Iets soortgelijks geldt als de andere groeperingen een minder negatief bedrag rapporteren. Kortom, het is in niemands belang iets anders te rapporteren dan dat zij feitelijk doet. Het rekenvoorbeeld maakt bovendien duidelijk dat niemand zijn feitelijke waardering zal rapporteren.

Het niet rapporteren van de feitelijke waardering is geen groot probleem. Een serieuzer probleem dat uit het rekenvoorbeeld naar voren komt is dat verschillende verdelingen mogelijk zijn van de kosten van het speeltuinproject over de gezinnen. Als gezinnen met kinderen f 29,- betalen en ouderen en mensen met honden respectievelijk f 7,- en f 12,- ontvangen, dan is het ook in niemands eigenbelang om een ander bedrag te rapporteren. Het feit dat verschillende verdelingen mogelijk zijn bemoeilijkt de toepasbaarheid van dit tweede mechanisme.

Het derde beslissingsmechanisme, het zogenaamde *Groves mechanisme* (zie Groves, 1973), stelt daarom dat er geen enkele relatie hoort te zijn tussen het bedrag dat iemand rapporteert en het bedrag dat hij feitelijk betaalt. Dit op het eerste gezicht wat merkwaardige mechanisme stelt, dat in het geval de som van de gerapporteerde bedragen groter is dan de kosten van een project, ieder gezin de kosten van het *gehele* project betaalt *minus* de door de *anderen* gerapporteerde bedragen. Het is in de vakliteratuur bekend dat als voor het Groves mechanisme wordt gekozen het in ieders eigenbelang is om de subjectieve waardering van het project waarheidsgetrouw te rapporteren. Nadeel van het mechanisme is dat de redelijkheid ervan bij betrokkenen op het eerste gezicht niet duidelijk zal zijn.¹² Ook kan implementatie van het mechanisme de overheid soms veel geld kosten. Bij implementatie van het Groves-mechanisme in het geval van het rekenvoorbeeld, zal de deelgemeente aan gezinnen met kinderen f 470,- moeten betalen en aan ouderen en mensen met honden respectievelijk f 505,- en f 510,-.¹³ Met de aantallen gezinnen waar we het hier over hebben kan het te betalen bedrag voor de deelgemeente een groot bezwaar zijn. Bij kleinere groepen belanghebbenden (of bij andere getallen) doet dit bezwaar zich nauwelijks voor.

Het speeltuinvoorbeeld maakt duidelijk dat geen van de besproken mechanismen alleen maar positieve kanten kent. Het lijkt echter ook duidelijk dat de twee laatst besproken mechanismen veel voordelen hebben boven het in het begin geschetste lobby-proces. Het toepassingsgebied die de besproken economische mechanismen bezitten, lijkt enorm,

¹² Andrew Schotter (1998) maakt een aantal aardige opmerkingen over de redenen waarom sommige mechanismen nog niet veelvuldig in de samenleving worden gebruikt.

¹³ Dit is als volgt in te zien. Daar iedereen waarheidsgetrouw rapporteert, is voor gezinnen met kinderen de som van de gerapporteerde bedragen van anderen gelijk aan 1500-30. Zij moeten dus de kosten van het project (1000) - (1500-30) = -470 betalen.

doordat er natuurlijk veel kleine, maar ook grote, publieke projecten zijn. Een nieuwe speeltuin is een klein project, de aanleg van een nieuw stuk snelweg een groter project, terwijl de aanleg van een Betuwelijn of de vijfde landingsbaan van Schiphol grote projecten zijn.

Elk project is natuurlijk anders. Er zijn andere belanghebbenden, hun gedrag zal anders zijn en het éne beslissingsmechanisme zal in de éne context eerder geaccepteerd worden dan in de andere. Ook zijn economische mechanismen niet overal toepasbaar vanwege ethische en/of politiek-filosofische bezwaren. Een voorbeeld is een ‘project’ als ‘Wim Kok opnieuw Minister-president’. Mensen die Kok graag als Minister-president zien, zijn wellicht bereid om daarvoor te betalen; anderen zijn dat niet en zouden daarvoor zelfs een compensatie wensen te ontvangen. Een dergelijk ‘project’ zou echter veel weg hebben van het kopen van stemmen, iets dat tegen een principe als “*one man, one vote*” ingaat.

Feit is echter dat economische beslissingsmechanismen als hierboven beschreven op dit moment geen rol van betekenis spelen in besluitvormingsprocedures. Gegeven de positieve aspecten van deze mechanismen lijkt dit onwenselijk, ook al is het op voorhand duidelijk dat de mechanismen niet altijd en overal toepasbaar zijn.

Discussie

Met deze twee voorbeelden van economische mechanismen, waarvan één al daadwerkelijk is toegepast, zijn we een eind verwijderd geraakt van de traditionele macro-economische modellen die tot vandaag de dag de discussies over economisch beleid domineren. De onderwerpen die in de twee voorbeelden besproken zijn, etherfrequenties en speeltuinen, staan ook ver af van de traditionele onderwerpen als werkloosheid, inflatie en economische groei waarmee economen zich in beleidsdiscussies vaak bezig hielden. Ik ben me bewust van de plaats die de economie in het denken van andere gedragswetenschappers inneemt en ik kan me daarom goed voorstellen dat er naar aanleiding van bovenstaande analyses een aantal vragen opkomt over de toepasbaarheid en relevantie van de inzichten die de micro-economische theorie levert. Een aantal van die vragen zal ik hier bespreken. Het betreft het veronderstelde rationele gedrag van actoren, de (ir)relevantie van de institutionele context en, meer speculatief, elementen van een onderzoeksagenda zoals die zich de komende jaren, naar mijn mening, zal (moeten) ontwikkelen.

Rationeel gedrag

Eén van de kritiekpunten op de economische theorie is dat zij uit zou gaan van rationeel gedrag van subjecten, terwijl mensen zich in het algemeen juist niet rationeel gedragen. Deze discussie heeft een heel lange traditie en in het bestek van dit artikel kan ik aan al de nuances ervan geen recht doen.^{14,15}

¹⁴ Zie bijvoorbeeld, Hollis en Nell (1975) voor een wat oudere, kritische, discussie van het rationaliteitsconcept.

¹⁵ Eén van de voordelen van het aannemen van rationeel gedrag wordt soms over het hoofd gezien. Dit is dat we alleen over rationeel gedrag kunnen spreken als de doelstellingen (preferenties) van de betrokkenen duidelijk zijn geformuleerd. Deze doelstellingen kunnen tegelijkertijd als uitgangspunt dienen voor een normatieve analyse van wat sociaal gewenst is. Dit punt wordt voor de sociologie geëxpliciteerd in, onder andere, Coleman (1990).

Ik zal daarom alleen proberen te beargumenteren dat bepaalde recente ontwikkelingen in de micro-economie een nieuw licht op deze discussie kunnen werpen.

Allereerst is het, wellicht ten overvloede, goed om vast te stellen wat we precies onder rationeel gedrag verstaan. Economen noemen een actor's gedrag *rationeel* als uit een gegeven verzameling van mogelijke handelingen dié handeling wordt gekozen die – gegeven de informatie die de actor op moment van handelen heeft – zo goed mogelijk aansluit bij de doelstelling (preferenties) die hij heeft. Volgens economen doet het hierbij niet terzake of de doelstelling het nastreven waard is. Ook doet het niet terzake of de actor zich bewust is van zijn rationele handelen of dat hij bepaalde informatie had kunnen hebben op het moment dat een keuze wordt gemaakt. De definitie is in zekere zin een minimalistische consistentiedefinitie van rationaliteit en veel irrationeel lijkend gedrag blijkt door een ingenieuze keuze van doelstelling, beschikbare informatie en gegeven mogelijkheden te rationaliseren.

Vaak is het zo dat de context van het handelen een specifieke doelstelling, de beschikbare informatie en de verzameling van mogelijke handelingen suggereert. Ook in de vorige twee secties was dat het geval. Bij de veiling van etherfrequenties is het aannemelijk dat de bidders de licenties willen bemachtigen tegen een zo laag mogelijke prijs en dat ze zeker niet meer willen betalen dan de subjectieve waardering die ze aan een licentie toekennen. Op het moment van bieden (in een bepaalde ronde) bepalen de spelregels de beschikbare informatie en de mogelijke biedingen. Hetzelfde geldt voor het speeltuinvoorbeeld. Gegeven een bepaald mechanisme is het duidelijk wat de mogelijke handelingen zijn en wil ieder gezin graag zo min mogelijk bijdragen aan de bouwkosten van de speeltuin. Doordat in de voorbeelden van de voorgaande twee secties bovenop specifieke vooronderstellingen over doelstellingsfuncties en beschikbare informatie ook impliciet is verondersteld dat subjecten zich rationeel gedragen, konden we beargumenteren wat – gegeven een bepaald mechanisme – het te verwachten gedrag is. Als blijkt dat subjecten zich anders zouden gedragen, dan betekent dit nog niet dat ze zich niet rationeel gedragen. Ook andere uitgangspunten van ons theoretische model zouden de voorspelfout kunnen veroorzaken. Zo zouden de subjecten bijvoorbeeld andere doelstellingen kunnen hebben.

Cruciale vraag is dan niet zozeer of subjecten zich rationeel gedragen, maar of er goede redenen zijn om te verwachten dat het theoretisch voorspelde gedrag (gebaseerd op basis van veronderstellingen over doelstellingen, mogelijkheden, beschikbare informatie *en* rationeel gedrag) zich feitelijk ook zal voordoen. Bij het zoeken naar een antwoord op deze vraag kan een drietal recente ontwikkelingen een belangrijke rol spelen.¹⁶ Ten eerste, het lijkt erop dat bij belangrijke beslissingen sommige actoren steeds vaker (micro-)economen inschakelen om zich te laten adviseren. Dit gebeurde, onder andere, bij de veiling van etherfrequenties in de Verenigde Staten en in Nederland. Internationale en nationale experts werden door de biedende bedrijven gevraagd om gedurende het bied-

¹⁶Ik laat een meer speculatief onderwerp als de economisering van onze (Westerse) samenleving hier maar buiten beschouwing. Beargumenteerd zou kunnen worden dat de economische theorie een steeds adequate beschrijving van aspecten van de samenleving geeft doordat mensen steeds meer op de hoogte raken van bepaalde economische inzichten en zich realiseren dat het in hun eigen belang is daarnaar te handelen. Een interessante studie in dit verband is Frank, Gilovich en Regan (1993).

proces te adviseren. De experts zijn met de theorie goed op de hoogte en weten dat andere bedrijven ook experts hebben ingeschakeld. Hierdoor zijn er in dit geval goede redenen om aan te nemen dat subjecten zich bij het bepalen van hun gedrag niet laten leiden door emoties en gebrek aan inzicht in optimaliseringsprocessen. Irrationaliteit zal daarom de realisatie van het theoretisch voorspelde gedrag niet verhinderen.

Een tweede relatief recente ontwikkeling is dat steeds meer economisch-theoretische inzichten door *experimenteel-economen* in laboratoria worden getest. Alvorens tot een keuze voor een specifiek veilingontwerp voor etherfrequenties te komen, zijn experimentele resultaten van verschillende veilingontwerpen met elkaar vergeleken. Ook het gedrag van subjecten, onder andere economische mechanismen, is experimenteel onderzocht. Nu is het natuurlijk bekend dat subjecten in een laboratorium zich anders kunnen gedragen dan de subjecten waar het in een werkelijk economisch vraagstuk om gaat. Daar het hier gaat om het introduceren van een nieuw economisch mechanisme in een bepaalde context, kunnen we niet precies weten hoe mensen zich zullen gedragen. Natuurlijk kunnen wel inzichten die verkregen zijn bij het implementeren van een soortgelijk mechanisme in een soortgelijke context worden gebruikt om de betrouwbaarheid van de experimenten en/of theoretische inzichten te beoordelen. Dit is bij de veiling van etherfrequenties in Nederland dan ook gebeurd. In de Verenigde Staten was al enige ervaring met het veilen van etherfrequenties opgebouwd en die ervaring is bij de totstandkoming van het Nederlandse ontwerp gebruikt.¹⁷

Een laatste, theoretische, ontwikkeling van de laatste jaren wil ik hier niet onvermeld laten. Veel economen zijn gaan inzien dat het veronderstellen van volledige rationaliteit in bepaalde contexten veel erg veel vraagt van de veronderstelde intelligentie van betrokken subjecten. Soms doen economen er in hun eigen onderzoek zelf ook dagen of weken over om te achterhalen wat de rationele keuze in een bepaalde gecompliceerde context is. Modellen van beperkte rationaliteit die tegenwoordig veelvuldig worden bestudeerd, baseren zich gedeeltelijk op psychologische inzichten (als het gaat om leergedrag – zie bijvoorbeeld Börgers en Sarin (1997)) en/of biologische inzichten (als het gaat om evolutionair gedrag – zie bijvoorbeeld Foster en Young, 1990). Met behulp van deze modellen is onder andere bestudeerd hoe conventies ontstaan (zie bijvoorbeeld Young, 1996).

Institutionele context

Een tweede veel gehoord kritiekpunt op het werk van economen in het algemeen is dat ze nagenoeg geen oog hebben voor de institutionele context waarin zij en de subjecten van hun theoretische modellen opereren.¹⁸ Bovendien zouden economen denken dat hun eenvoudige modellen – waarin subjecten hun eng-gedefinieerde eigenbelang nastreven – overal en altijd toepasbaar zijn. Ervaringen in Oost-Europa, en dan vooral in Rusland, zouden leren dat het negeren van de institutionele context tot grote maatschappelijke drama's kan leiden.

¹⁷ In het onderhavige geval blijkt er verschil van mening te bestaan in hoeverre die ervaring relevant was voor de Nederlandse context (zie Van Damme, 1998a en Schram en Olson, 1998). Feit is dat de Amerikaanse inzichten op een bepaalde manier zijn gebruikt.

¹⁸ Zie voor een bespreking van deze kritiek ook: Janssen (1993).

Ik hoop dat de voorbeelden uit de voorgaande twee secties hebben aangegeven dat dit beeld in ieder geval voor wat betreft de micro-economie achterhaald is. Een eerste algemene opmerking in dit verband is dat veel tekstboeken tegenwoordig sterk benadrukken dat markten alleen kunnen werken als eigendomsrechten (als onderdeel van de institutionele context) goed gedefinieerd zijn.¹⁹ Een tweede, meer gedetailleerde, opmerking gaat specifiek over de literatuur met betrekking tot *mechanism design*. In de voorgaande twee secties hebben we gezien dat ook als mensen zich rationeel gedragen, hun feitelijk waarneembare gedrag afhankelijk is van het ontwerp van het mechanisme. Een mechanisme vormt een onderdeel van de gehele institutionele context. Als economen van mening zouden zijn dat de institutionele context niet relevant is, dan zouden ze nooit aan een literatuur over *mechanism design* werken. Deze literatuur vraagt zich immers af hoe een mechanisme (als onderdeel van de institutionele context) zodanig ontworpen kan worden dat de mensen die aan dit mechanisme zijn onderworpen zich uit zichzelf op een (sociaal) gewenste manier gedragen. De discussie over het meest geschikte veilingontwerp voor het veilen van etherfrequenties laat zien dat ook bepaalde institutionele details, zoals de informatie waarover bidders aan het begin van een volgende ronde beschikken, relevant worden gevonden.

Wel is het zo dat niet alle institutionele details in de beschouwing worden betrokken. Dit hangt samen met de modelmatige benadering die in het algemeen wordt gekozen. Alleen relevant geachte aspecten van een probleem worden gemodelleerd en van andere aspecten wordt geabstraheerd.

Onderzoeksagenda

Een laatste onderwerp betreft de implicaties van het hier geschetste beeld van feitelijke en mogelijke toepassingen van de micro-economische theorie voor de onderzoeksagenda van de komende jaren. Met het vooruitzicht dat het kabinet ook andere licenties zal veilen, zoals die voor de exploitatie van benzinepompen of radiostations, is het duidelijk dat de toepassing van hier geschetste methoden niet eenmalig zal zijn. Hoe kan de interactie tussen economisch onderzoek en beleidsvragen het best vorm worden gegeven en welke rol kunnen andere gedragswetenschappen hierbij spelen?

In de eerste plaats ben ik van mening dat het goed is dat universitair onderzoekers voor een groot deel hun eigen gang kunnen gaan. *Fundamenteel* onderzoek wordt gekenmerkt door golven. Als op een bepaald deelgebied baanbrekende resultaten worden behaald, dan zullen vele (vooral jonge) onderzoekers zich op dit deelgebied storten. Dit kan negatief worden afgedaan met de term ‘mode’, maar ik denk dat dit golfkarakter juist positief moet worden beoordeeld. Voor sommige onderwerpen is ‘opeens’ de tijd rijp om een belangrijke stap voorwaarts te zetten; terwijl dat voor andere onderwerpen (nog) niet zo is. Daar onderzoekers zelf het beste weten welke onderwerpen op een bepaald moment in de belangstelling staan, en omdat de (internationale) wetenschappelijke gemeenschap de juiste prikkels (*incentives*) in termen van publicatiemogelijkheden geeft, is het beter dat beleidsmakers niet te dirigistisch optreden. Het vrijmaken van grote hoeveelheden geld voor beleidsrelevante terreinen van wetenschappelijk onderzoek waar de tijd niet rijp voor is, leidt tot verspilling van fondsen.

¹⁹ Als dit in de context van beleidsadviezen in Rusland genegeerd wordt, zegt dit meer over de kwaliteit van die adviezen, dan over de stand van zaken in de micro-economie.

Economen hadden al vele jaren fundamenteel onderzoek naar veilingen gedaan (op het moment dat de tijd daar rijp voor was), voordat beleidsmakers het idee kregen om etherfrequenties te veilen.²⁰ Wel is het zo dat veel werk verzet moet worden om resultaten van fundamenteel onderzoek (naar bijvoorbeeld veilingmechanismen) te vertalen naar *toegepast onderzoek* (bijvoorbeeld over het veilen van etherfrequenties). Iedere specifieke toepassing heeft haar eigen eigenaardigheden. De institutionele context verschilt van geval tot geval en moet voor een succesvolle toepassing serieus worden genomen. Zo zullen de voorgenomen veilingen voor benzinepompcienties waarschijnlijk een ander ontwerp moeten krijgen, dan die voor het veilen van etherfrequenties. Het lijkt me echter niet de primaire taak van universiteiten om zich met dit soort specifiek toegepast onderzoek bezig te houden. Wel kan ik me goed voorstellen dat onderzoekers verbonden aan universiteiten meehelpen om de transitie van fundamenteel naar toegepast onderzoek succesvol te laten verlopen. Maar al te vaak is het toegepaste onderzoek niet goed geïnformeerd over relevante inzichten van fundamenteel onderzoek. De agenda van dit toegepaste onderzoek moet, mijns inziens vooral door de beleidsmakers, in samenspraak met universitaire onderzoekers, worden geformuleerd en apart worden gefinancierd. Zoals de veiling van etherfrequenties laat zien, kunnen substantiële overheidsinkomsten worden verworven door een succesvolle implementatie van toegepast onderzoek en het is niet meer dan efficiënt dat uit deze opbrengsten het toegepast onderzoek wordt gefinancierd.

Het raamwerk van de literatuur over *mechanism design* biedt ook ruimte tot zinvolle interactie met andere (gedrags)wetenschappen en dan vooral de sociologie en de sociale psychologie. Anders dan in de traditionele macro-economie, ligt de nadruk in de micro-economie op het gedrag van actoren in een bepaalde context. Micro-economen zijn in hun theoretische modellen daarbij vooral geïnteresseerd in de *incentives* (prikkels) die actoren ervaren voor het kiezen van bepaalde handelingen. Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat economen niet ten koste van alles willen vasthouden aan de veronderstelling van (eng gedefinieerd) rationeel gedrag. Als blijkt dat in bepaalde contexten (mechanismen) mensen zich anders dan verondersteld gedragen, dan zijn economen meer dan voorheen geneigd naar andere gedragsmodellen te kijken. Andere wetenschappen kunnen hier een zinvolle bijdrage leveren.

²⁰ Ik kan me zelfs goed voorstellen dat de beleidsmakers op het idee van het veilinginstrument kwamen, omdat er al veel theoretisch onderzoek was gedaan. Als dit inderdaad het geval is, is dat eens te meer een reden om niet te veel het *laissez-faire* karakter van wetenschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden.

Literatuurverwijzingen

- Bierman, H.S. en Fernandez, L. (1998). *Game Theory with Economic Applications (tweede editie)*. Reading (Mass.): Addison-Wesley.
- Blanchard, O. (1997). *Macroeconomics*. London: Prentice-Hall.
- Börgers, T. en Sarin, R. (1997). 'Learning Through Reinforcement and Replicator Dynamics', *Journal of Economic Theory* 77, pp. 1-14.
- Bykowski, M., Olson, M. en Schram, A. (1995). 'Veiling van Etherfrequenties', *Economisch-Statistisch Berichten*, pp. 201-205.
- Coddington, A. (1983). *Keynesian Economics. The Search for First principles*. London, Allen and Unwin.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Damme, E. van. (1998a). 'Veilen in de Praktijk: Mobiele telefonie-frequenties', *Economisch-Statistische Berichten*, pp. 284-288.
- Damme, E. van. (1998b). 'Combinatorisch veilen is niet Eenvoudig', *Economisch-Statistische Berichten*, pp. 436-437.
- Foster, D. en Young, H.P. (1990). 'Stochastic Evolutionary Game Dynamics', *Theoretical Population Biology*, 38, pp. 219-32.
- Frank, R., Gilovich, T. en Regan, D. (1993). 'Does Studying Economics Inhibit Cooperation?', *Journal of Economic Perspectives* 7, pp. 159-71.
- Furth, D. (1994). 'De winner's curse', *Economisch-Statistische Berichten*, december.
- Gibbons, R. (1992). *Game Theory for Applied Economists*. Princeton University Press.
- Haavelmo, T. (1944). 'The Probability Approach to Econometrics', *Econometrica* 12 (supplement), pp. 1-144.
- Hollis, M. en Nell. E. (1975). *Rational Economic Man: A Philosophical Critique of Neo-Classical Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Groves, T. (1973). 'Incentives in Teams', *Econometrica* 41, pp. 617-31.
- Janssen, M.C.W. (1997) 'Economie en Sociologie: Over een Imperialistische Mogendheid die niet zonder haar Kolonie kan'. In S. Brakman, H. Garretsen en S. Kuipers (Red.), *Met Jan Pen in Debat*. Amsterdam University Press.
- Janssen, M.C.W. (1998). *Over de Grenzen van de Micro-economie. Inaugurale rede*. Delft: Eburon.
- Katz, L. en Rosen, S. (1998). *Microeconomics (derde editie)*. New York: McGraw-Hill.
- Klant, J.J. (1972). *Spelregels voor Economen*. Leiden: Stenfert-Kroese.
- Lucas, R. (1976). 'Econometric Policy Evaluation: A Critique'. In K. Brunner en A. Meltzet (Red.). *The Phillips' Curve and Labor Markets*. Amsterdam: North-Holland.
- Schotter, A. (1998). 'A Practical Person's Guide to Mechanism Selection: Some Lessons From Experimental Economics'. In M. Majumdar (Red.) *Organizations with Incomplete Information. Essays in Economic Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schram, A. en Olson, M.. (1998). 'Combinatorisch bieden is first-best', *Economisch-Statistische Berichten*, 289.
- Young, H.P. (1996). 'The Economics of Conventions', *Journal of Economic Perspectives* 10, pp. 105-22.

Frans Stokman

Strategische besluitvorming

Inleiding¹

Het nemen van een gezamenlijke beslissing is een van de meest fundamentele processen in de samenleving. Zodra mensen bijeen zijn en gemeenschappelijke belangen hebben dienen beslissingen te worden genomen die voor allen gelden. Wanneer alle belanghebbenden dezelfde voorkeur hebben, is er geen probleem. We kunnen simpel die gemeenschappelijke voorkeur tot beslissing maken en daarnaar handelen. Gemeenschappelijke besluitvorming wordt pas moeilijk wanneer belanghebbenden verschillende posities of voorkeuren innemen met betrekking tot de uitkomst. Dan moeten die verschillende posities toch op de een of andere manier ‘geacommodeerd’ worden. De dynamiek in de besluitvorming ontstaat nu doordat elk van de belanghebbenden, zij het met verschillende intensiteit en met verschillende potentie, probeert zijn² positie te realiseren, terwijl er toch maar één beslissing kan worden genomen.

In kleine informele groepen kunnen wij vaak tot beslissingen komen op grond van overleg en informele afspraken. Zodra de gemeenschappelijke belangen complexer worden en de groep groter wordt, kan zoiets alleen nog maar worden bereikt via institutionalisering, de uitwerking van formele besluitvormingsprocedures die (vrij) algemeen aanvaard zijn. Dergelijke formele procedures vinden wij op alle niveaus in onze samenleving terug. Zij houden onder andere in welke organen de definitieve beslissingen nemen, hoe die zijn samengesteld en welke partijen, bijvoorbeeld via hoor of aanschrijving, bij de besluitvorming dienen te worden betrokken. Daarnaast bestaan veelal uitgewerkte procedures om tegen beslissingen in beroep te gaan indien die essentiële belangen schaden of procedureel onjuist zijn genomen. Formele en informele procedures resulteren in fundamentele verschillen in mogelijkheden voor belanghebbenden om de uiteindelijke beslissing mede te bepalen.

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op een jarenlange ontwikkeling van methodologie en toepassing van collectieve besluitvormingsmodellen. In de ontwikkeling van de hier besproken methodologie hebben naast de auteur met name Reinier van Oosten en Marcel van Assen belangrijke bijdragen geleverd. De basis voor deze ontwikkeling is gelegd in Mokken en Stokman (1976). Een deel van de methodologie is gebaseerd op een model dat door Bruce Bueno de Mesquita is ontwikkeld. De samenwerking met hem is ook voor onze eigen bijdragen zeer inspirerend geweest. Veel inzichten zijn ontleend aan ervaringen met toepassingen. Die leermomenten komen voort uit wetenschappelijke toepassingen, veelal door promovendi binnen de Gronings-Utrechts-Nijmeegse onderzoeksschool ICS, maar bovenal uit opdrachtonderzoek dat veelal door en onder leiding van Jelle van der Knoop vanuit *DECIDE* bv wordt verricht. *DECIDE* bv is een onderdeel van de RUG-Holding en is nauw verbonden met onderzoek binnen de onderzoeksschool ICS.

² Waar wij alleen de mannelijke vorm gebruiken, impliceren wij ook de vrouwelijke.

In de sociale wetenschappen zijn sinds het begin van de jaren 80 modellen voor collectieve besluitvorming ontwikkeld die vergaande inzichten geven in besluitvormingssituaties (o.a. Bueno de Mesquita et al. 1985; Coleman 1990; Laumann et al. 1987; Stokman en Van den Bos 1992; Stokman en Van Oosten 1994; König 1997). Via de computer worden de essentiële processen gesimuleerd waarmee beslissingen tot stand komen. Het gaat hier om processen die aan de formele besluitvorming vooraf gaan en effect hebben op de uiteindelijke posities die belanghebbenden in de besluitvorming innemen. Dit gebeurt via drie hoofdprocessen. Nieuwe posities worden soms ingenomen doordat belanghebbenden zich laten *overtuigen* op basis van nieuwe informatie. In andere situaties voelen belanghebbenden zich min of meer *gedwongen* een andere positie in te nemen omdat zij toch niet kunnen winnen en zich niet tot de verliezers willen laten rekenen. Tenslotte kunnen belanghebbenden van positie veranderen doordat zij posities *uitruilen* om zo een win-win situatie te creëren. De computermodellen worden gevoed met een beperkt aantal gegevens die via ondervraging van terzake deskundigen worden verkregen. De resultaten van de computersimulatie geven informatie over de verwachte uitkomst, de aard van en het conflictgehalte in het besluitvormingsproces en het draagvlak achter de uitkomst.

Het doel van de modellen is tweeledig. Enerzijds worden de modellen gebruikt om, zonder interventie, besluitvormingsprocessen te analyseren en de uitkomst te voorspellen. Op basis van een groot aantal evaluatiestudies van veelal politieke beslissingen op internationaal, nationaal en lokaal niveau kan worden geconcludeerd dat de modellen een verbazingwekkende accuraatheid hebben (binnen scherpe criteria werd meer dan 85% van de beslissingen goed voorspeld). Anderzijds zijn de modellen bijzonder geschikt om in de besluitvorming te interveniëren. Het gaat er dan om zoveel mogelijk voordeel te behalen voor één belanghebbende of om draagvlak achter een besluit te creëren dan wel om via bemiddeling een eerlijke oplossing tussen partijen te bereiken. Deze strategisch georiënteerde toepassingen vinden wij vooral in toepassingen voor organisaties en de overheid. Ook hier blijkt een grote mate van direct toepasbaar strategisch inzicht verkregen te worden.

Ook als men zelf niet beschikt over de computermodellen is het interessant om de daaraan ten grondslag liggende benaderingswijze te kennen omdat dit een handreiking geeft voor een systematische aanpak van strategische besluitvorming die zeer bruikbaar is op alle niveaus van besluitvorming. Een dergelijke systematische aanpak houdt allereerst een analyse van het probleem in, resulterend in een beperkt aantal hoofdpunten voor besluitvorming. Vervolgens dient een analyse van de belanghebbende partijen te worden gemaakt, met een inschatting van hun invloed, hun voorkeuren en hun relatieve belang bij de beslispunten. Op grond daarvan kunnen verschillende strategieën worden overwogen. Het is juist hierbij dat de computermodellen veel ondersteuning kunnen geven. Wij gaan op al deze aspecten in.

Probleemanalyse

Een van de belangrijkste stappen voor een strategische besluitvormingsanalyse is de ontleding van het probleem in een beperkt aantal hoofdpunten voor besluitvorming. Zelfs complexe besluitvormingssituaties kunnen worden teruggebracht tot enkele hoofdpunten waarin de basisprincipes van het besluit tot uitdrukking komen. Te denken valt hierbij aan een tot vijf beslispunten, maar soms kan het nodig zijn er meer te specificeren. De dwang om slechts een beperkt aantal hoofdpunten te specificeren is op zich al een belangrijke bezigheid, waardoor hoofd- van bijzaken worden onderscheiden. Men moet

zich goed realiseren dat een verkeerde specificatie leidt tot het oplossen van een verkeerd probleem. Een verkeerde specificatie van beslispunten is de hoofdoorzaak van de 15% verkeerde voorspellingen met de besluitvormingsmodellen.

Een belangrijk hulpmiddel bij de specificatie is de vereiste om in elk geval de twee extreem tegenover elkaar staande posities en de daarbij behorende belanghebbenden te kunnen benoemen. Zoals boven is aangegeven gaat het immers bij beslispunten om zaken waarin belanghebbenden verschillende posities innemen. Benoeming van de extreme standpunten houdt in feite in, dat men een beslispunt kan zien als een soort rechte lijn waarop standpunten kunnen worden geplaatst. Tussenstandpunten op die lijn geven dan meer gematigde posities aan, maar ook mogelijke compromispunten. Indien men de uiterste standpunten en eventuele tussenstandpunten niet kan ordenen, dan heeft men geen goede specificatie van het beslispunt, bijvoorbeeld doordat het in feite gaat om meer beslispunten die tegelijkertijd moeten worden opgelost. In zo'n geval kan men beter een stap dieper gaan en de onderliggende dimensies als beslispunten benoemen.

Wanneer wij bijvoorbeeld de besluitvorming rond een fusie van twee bedrijven willen analyseren, dan zijn typische beslispunten de premie voor het andere bedrijf boven de markt- of beurswaarde, de mate van integratie van de organisaties van de bedrijven, het aantal vertegenwoordigers van de bedrijven dat in eerste instantie in het bestuur van het gefuseerde bedrijf komt, de timing van fusie en integratie en wie van de twee bestuursvoorzitters de leiding gaat nemen. Dit laatste is een voorbeeld van een dichotoom issue, waar geen tussenstandpunten mogelijk zijn. Zulke punten zijn vaak nog het moeilijkst op te lossen omdat geen compromis mogelijk is. Het is daarom verstandig dergelijke beslispunten zoveel mogelijk te integreren met andere beslispunten, waardoor zij bijvoorbeeld in uitruil met andere kunnen worden opgelost (bijvoorbeeld het aantal vertegenwoordigers in het bestuur).

Een probleemanalyse houdt eigenlijk meteen een specificatie in van de belangrijkste belanghebbende partijen. Zonder de partijen te kennen is het namelijk moeilijk om extreme en meer gematigde standpunten te specificeren. Belanghebbenden of partijen kunnen zowel personen als organen of organisaties zijn. Personen vertegenwoordigen dan meestal organisaties of belangrijke posities daarin.

Macht, positie en belang

Na de specificatie van de beslispunten en de verschillende posities die belanghebbenden daarop kunnen innemen, dient de volgende stap in een strategische besluitvormingsanalyse te bestaan uit de specificatie van drie kenmerken voor elke belanghebbende met betrekking tot elk beslispunt. In de modellen wordt daarbij uitgegaan van numerieke inschattingen, maar voor een eigen analyse is dat niet per se noodzakelijk. Een voorbeeld van zo'n numerieke inschatting wordt in tabel 1 gegeven. Het voorbeeld komt uit een praktijk van een interim manager van W&S Transition- and Interimmanagement die een bedrijf in de Amsterdamse haven moest reorganiseren dat in economische moeilijkheden was geraakt. Het bedrijf had een sterke ideologische basis en diende, ter wille van haar eigen voortbestaan, meer projecten op bedrijfseconomische gronden te accepteren en te calculeren. Handhaving van de ideologische missie van het bedrijf was een sterk controverseel punt. Sommigen wilden de ideologische missie vrijwel geheel afschaffen, terwijl anderen die juist wilden blijven benadrukken. De centrale vraag naar de missie van het bedrijf werd door ons gespecificeerd als het percentage projecten dat het bedrijf nog op ideologische gronden mocht accepteren.

Tabel 1 Voorbeeld van een specificatie van een beslispunt en de macht, positie en het belang van belanghebbenden (issue: ideologische oriëntatie)

<i>macht</i>	<i>positie</i>	<i>belang</i>	belanghebbenden
0.15	70	0.2	ideologische fractie in Raad van Toezicht
0.15	10	0.3	economisch georiënteerde fractie in Raad van Toezicht
0.30	40	0.3	managing director
0.30	80	0.4	onderdirecteur
0.15	80	0.2	administrateur
0.15	90	0.3	projectleiders
0.30	30	0.3	managers commercieel georiënteerde afdeling
0.20	70	0.4	managers ideologisch georiënteerde afdeling
0.70	100	0.1	vakbeweging
0.40	80	0.1	gemeente Amsterdam
0.60	50	0.4	ondernemingsraad
0.80	10	0.9	interim manager
0.10	50	0.2	accountant
1.00	10	0.9	voorzitter Raad van Toezicht
0.10	0	0.2	concurrenten

Positie: Percentage projecten met een ideologische lading

De tweede kolom in tabel 1 geeft de *positie* van de verschillende belanghebbenden op dit beslispunt aan. De range loopt van 0% voor de concurrentie tot 100% voor de vakbeweging. De interim manager, de voorzitter van de Raad van Toezicht en de economisch georiënteerde fractie in die Raad nemen de vrij radicale positie van 10% in. Er zijn echter diverse andere tussenstandpunten.

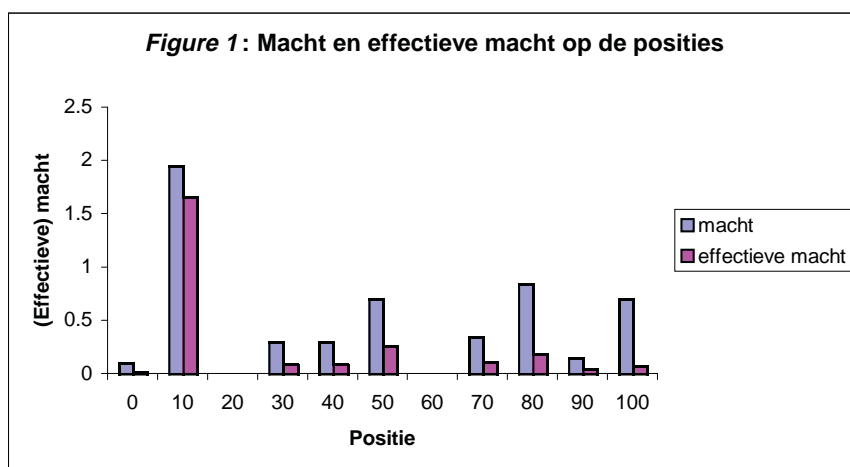
De belangen van de belanghebbenden komen niet alleen tot uitdrukking in de positie die zij innemen met betrekking tot het gewenste besluit, maar ook in de mate waarin zij in het beslispunt zijn geïnteresseerd. Dit wordt aangeduid met het *belang* van het beslispunt voor de belanghebbende. Het belang geeft aan in hoeverre belanghebbenden bereid zijn zich in te zetten om hun positie gerealiseerd te krijgen. Raakt het beslispunt nauwelijks wezenlijke belangen van de belanghebbende, dan zal hij weinig moeite doen, zich nauwelijks inzetten en zal hij ook snel bereid zijn compromissen te sluiten. Bij beslispunten die voor hem heel belangrijk zijn omdat wezenlijke belangen op het spel staan zal dit juist omgekeerd zijn: hij zal zich sterk inzetten en weinig compromisbereidheid vertonen. In de tabel is het belang uitgedrukt op een schaal van 0 (niet gerelateerd aan de eigen belangen) tot 1 (de belanghebbende is bereid zich tot het uiterste in te zetten). De interim manager is aangetrokken om het bedrijf economisch weer gezond te maken. Het succes van zijn opdracht hangt sterk af van zijn succes op dit beslispunt, dus hij heeft een hoog belang hierbij. De voorzitter van de Raad van Toezicht heeft de interim manager aangetrokken en zich sterk gemaakt voor een economisch gezondere basis van het bedrijf. Ook voor hem is succes op dit issue van groot belang. Mislukking kost hem waarschijnlijk ook het voorzitterschap. De anderen nemen wel andere posities in, maar zijn hier toch minder sterk aan gecommiteerd.

In de literatuur en in de praktijk wordt vaak over het hoofd gezien dat het de *combinatie* van positie en belang is die bepalend is voor het gedrag van belanghebbenden in besluitvormingssituaties. En het is de combinatie die vanuit de beloningsstructuur

(*incentive structure*) van belanghebbenden wordt gegenereerd. Men maakt essentiële mis-schattingen wanneer men een van deze twee buiten beschouwing laat; in de praktijk is het vaak het belang dat over het hoofd wordt gezien.

Het derde element is de *macht* van belanghebbenden om de uitkomst van beslispunten mede te bepalen. Het gaat hier om een potentie, niet om de uitoefening daarvan. Macht wordt natuurlijk primair bepaald door formele beslismacht. Wanneer een persoon of een orgaan de uiteindelijke beslissing kan nemen, geeft dat veel macht. Toch zullen de uiteindelijke beslissers die beslissing niet nemen zonder rekening te houden met de belangen van andere belanghebbenden. Als zij die zouden verwaarlozen, zou dat het draagvlak onder de beslissing sterk verminderen en, zeker bij herhaalde verwaarlozing, verzet en onrust oproepen die de eigen legitimiteit sterk ondergraven. Daarnaast hebben de uiteindelijke beslissers vaak weinig verstand van zaken en zullen zij afgaan op advies van terzake deskundigen die zelf veelal ook sterk belanghebbend zijn. Tenslotte zijn de uiteindelijke beslissers vaak ook van anderen afhankelijk in de uitvoering, bijvoorbeeld voor de (mede)financiering van projecten en een loyale uitvoering. Andere bronnen van macht zijn dan ook exclusieve expertise en informatie, financiële hulpbronnen of mankracht die men kan mobiliseren. Effectieve aanwending van deze bronnen vereist tevens een uitgebreid sociaal netwerk waardoor de belanghebbende direct of indirect toegang heeft tot besluitvormers en tijdig kan interveniëren. Om de belanghebbenden te schalen op macht, dient men dus appels en peren bij elkaar op te tellen. Toch zijn deskundigen vaak in staat een dergelijke inschatting te maken. Hierbij wordt veelal eerst de score van 1 aan de machtigste belanghebbende gegeven en de andere scores daaraan gerelateerd. Hierbij wordt additiviteit verondersteld. Dus als twee belanghebbenden een coalitie sluiten, kan hun gezamenlijke macht vergeleken worden met die van een andere en op grond daarvan bepaald worden of zij samen al dan niet sterker zijn. Wanneer men zelf een dergelijke inschatting maakt is het van belang dergelijke vergelijkingen te maken voor een groot aantal combinaties van belanghebbenden (een groot aantal tegenover elkaar staande coalities).

Macht en belang samen bepalen de *effectieve macht* van belanghebbenden. Belang kan dan ook gezien worden als de fractie van de (potentiële) macht die een belanghebbende zal inzetten om zijn positie te verwezenlijken. Vaak wordt al veel inzicht in de besluitvormingssituatie verkregen door na te gaan hoe de (effectieve) macht over de posities is verdeeld. Figuur 1 geeft dit aan voor de gegevens uit tabel 1.



Twee zaken vallen onmiddellijk in het oog: er is veel (effectieve) macht geconcentreerd rond de 10% en op die positie wordt ook vrijwel alle macht geëffectueerd. Dat laatste geldt juist niet aan de andere kant van het continuüm. Daar wordt maar weinig van de macht gemobiliseerd. Dit geeft al meteen een belangrijk inzicht, namelijk dat de strategie in elk geval niet sterk confronterend moet zijn omdat dan het gevaar bestaat dat de andere zijde geactiveerd en gemobiliseerd wordt. Als dat hier zou gebeuren zouden we tevens een sterk gepolariseerde verdeling van de effectieve macht over het continuüm hebben. Dat zijn vaak moeilijk oplosbare problemen (in tegenstelling tot problemen waar de verdeling van de effectieve macht als een belvorm (unimodaal) over het continuüm is verdeeld).

Processen en strategieën

De dynamiek in de besluitvorming komt vooral tot stand omdat belanghebbenden proberen de uitkomst van de besluitvorming zo dicht mogelijk bij de eigen positie te krijgen. Het meest directe aanknopingspunt daarvoor is de positie van de andere belanghebbenden: is het mogelijk om die posities in de richting van de eigen positie te veranderen zodat er een zo sterk mogelijke coalitie rond de eigen positie ontstaat? Als dat redelijk lukt, is ook de kans maximaal dat de uiteindelijke beslissers een besluit nemen waarin de eigen positie goed is terug te vinden. Kenmerkend voor besluitvorming is dat niet alleen één belanghebbende dat doet, maar allemaal, waardoor tegengestelde krachten ontstaan en de mogelijkheid bestaat dat een belanghebbende de coalitie achter zijn positie eerder ziet afkalven dan versterken en zelfs zijn eigen positie als onhoudbaar wil of moet opgeven terwijl hij het omgekeerde probeert te bereiken.

Er zijn drie hoofdprocessen waardoor een belanghebbende zijn positie verandert: hij laat zich *overtuigen*, hij voelt zich er min of meer toe gedwongen door *uitdagingen* van zijn positie door anderen, of hij is bereid een andere positie in te nemen als tegenprestatie voor een voor hem gunstige verschuiving van andermans positie op een ander beslispunt (*uitruil*). Bij overtuigings- en uitdagingenprocessen is in principe maar één beslispunt betrokken, bij uitruil zijn altijd meer beslispunten betrokken. Wij behandelen daarom overtuigings- en uitdagingenprocessen eerst. Deze drie processen zijn tegelijkertijd aanknopingspunten voor individuele strategieën en wij zullen de processen in de komende deelparagrafen vanuit beide gezichtspunten benaderen.

Overtuigingsprocessen en -strategieën

Bij overtuigingsprocessen speelt informatie een hoofdrol. Overtuigingsprocessen en -strategieën worden dan ook wel aangeduid met '*management of meaning*'. Zoals wij al eerder hebben gesteld, zijn positie en belang van belanghebbenden verbonden met hun beloningsstructuur. Naarmate een beslispunt directer verbonden is met centrale doelen die een belanghebbende nastreeft en naarmate de uitkomst van het beslispunt een belangrijkere conditie is voor het bereiken van zijn doelen, des te groter is het belang van het beslispunt voor hem. De positie die hij inzake het beslispunt inneemt, komt overeen met die uitkomst van de beslissing die hij ziet als optimaal voor zijn doelbereiking. Om welke doelen het gaat, doet er niet toe. Het kunnen doelen zijn vanuit de organisatie die hij vertegenwoordigt of persoonlijke doelen, als macht, aanzien en geld of een combinatie van beide. Essentieel is de eigen perceptie van belang en meest gunstige uitkomst (positie) in termen van die achterliggende doelen. Nieuwe informatie kan die perceptie van belang en meest gunstige uitkomst drastisch veranderen. Het moet dan wel om nieuwe informatie gaan die door de belanghebbende als betrouwbaar wordt gepercipieerd en

derhalve als relevant in eigen denken wordt geaccepteerd. Er zijn twee condities aan te wijzen waaronder de slaagkans van overtuigingsstrategieën groter is.

Ten eerste werken overtuigingsstrategieën over het algemeen beter in een vroeg stadium van de besluitvorming. Naarmate de besluitvorming vordert hebben ingenomen posities de neiging zich te fixeren. Aan het begin van het proces hebben belanghebbenden vaak nog geen uitgekristalliseerde gedachten over de binding tussen het beslispunt en hun doeleinden. Zij staan dan relatief open voor informatie die die binding verijzondert.

Ten tweede dient de informatie geaccepteerd te worden als relevant en overtuigend. Hiertoe dient een belangrijke mate van vertrouwen in de verschaffer van de informatie te bestaan. Dat vertrouwen zal groter zijn naarmate die verschaffer in het verleden betrouwbaar is gebleken en er ook voor de verschaffer in de toekomst nadelen zijn te verwachten van verkeerde informatie. Deze *'shadow of the future'* werkt sterker naarmate de verschaffer bij verkeerde informatie niet alleen zijn reputatie bij de belanghebbende maar ook bij anderen verliest. Ook zal het wantrouwen minder zijn als de informatie minder gerelateerd is met sterke belangen van de verschaffer. Deze vertrouwenscondities komen eerder voor onder relatief gelijkgestemden en tussen belanghebbenden die ook in andere contexten met elkaar omgaan dan onder belanghebbenden die steeds tegengestelde belangen hebben. Daarnaast hechten belanghebbenden veelal meer waarde aan de mening van machtigen, terwijl machtige belanghebbenden eerder geneigd zijn naar elkaar te luisteren dan naar personen die aanzienlijk lager in de hiërarchie staan. Bij sterk gepolariseerde beslispunten (zie figuur 1) en grote machtsverschillen werken vertrouwensstrategieën daarom over het algemeen niet of slechts in beperkte mate. Schending van vertrouwen beperkt de toekomstige effectiviteit van vertrouwensstrategieën sterk. Dit is niet alleen voor het eigen gedrag een belangrijke richtlijn, maar kan ook naar anderen volstrekt duidelijk worden gemaakt, waardoor bij hen de neiging tot de verschaffing van verkeerde of halve informatie zal afnemen.

Bij overtuigingsstrategieën is het verder van belang rekening te houden met het feit dat mensen in twee opzichten bijziend (*myopic*) neigen te zijn. Ten eerste wegen korte-termijndoelen en kosten over het algemeen zwaarder dan lange-termijndoelen en kosten, anders zou niemand meer roken en zou er geen verplichte pensioenregeling nodig zijn. Ten tweede zien personen verschillen rond de eigen positie veel scherper dan verschillen in tegenovergestelde posities. Hierdoor kunnen toch grote vertrouwenscrises in eigen huis ontstaan rond wat buitenstaanders peulenschillen zouden noemen.

Uitdagingsprocessen en -strategieën

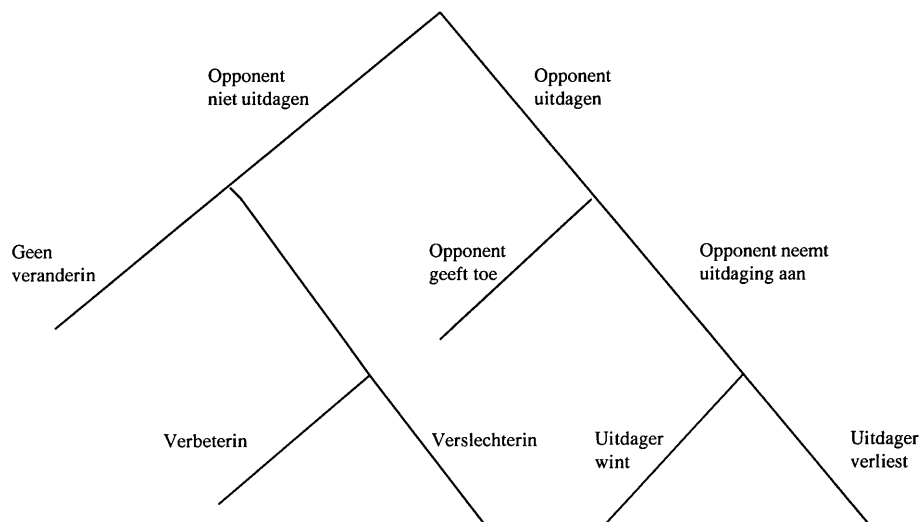
Bij uitdagingsstrategieën spelen verschillen in macht en belang een grote rol. Naarmate het belang in een beslispunt minder is en er een duidelijker overwicht bestaat voor een andere positie, zal een belanghebbende eerder geneigd zijn om zijn positie op te geven. Hij bespaart zich zo onnodige, slechts marginaal aan eigen belangen gerelateerde, inspanningen en verstoorde verhoudingen die in de toekomst schadelijk kunnen uitpakken. Bij uitdagingsstrategieën gaat het dan ook meer om krachtmetingen dan om argumenten. Naarmate het belang van de tegenstander kleiner is zal die eerder zijn positie opgeven, naarmate de steun voor de eigen positie ten opzichte van de steun voor de positie van de ander groter is, zal een krachtmeting eerder in eigen voordeel uitpakken. In de computersimulatie bepalen voornamelijk deze twee aspecten welke belanghebbende welke andere zal uitdagen of niet (zie figuur 2). Elk van de belanghebbenden maakt die afweging tegenover elk van de andere belanghebbenden. Op grond daarvan heeft een ieder een set kaarten in handen van uitdagingen die verkregen en gedaan zijn. De beste

kaart moet dan worden getrokken. Vaak is het resultaat daarvan dat enkele belanghebbenden hun posities aanpassen. Dit creëert een nieuwe besluitvormingssituatie (iteratie in het computer simulatiemodel). In die situatie maken de belanghebbenden weer diezelfde afweging en dagen sommigen uit. Dit gaat zo door tot er een evenwicht is bereikt, dat wil zeggen niemand meer (substantieel) van positie verandert of iedereen dezelfde positie inneemt. Dat laatste komt niet vaak voor, maar wel bij het voorbeeld van tabel 1. Tabel 2 laat zien hoe zich de besluitvorming ontwikkelt inzake de ideologische oriëntatie van het bedrijf. De eerste kolom geeft de posities zoals die zijn verkregen van de deskundige en zijn weergegeven in tabel 1. De tweede kolom laat zien dat (in de computer) sommige belanghebbenden hun positie hebben moeten bijstellen op grond van uitdagingen van anderen. Vrijwel alle bewegingen gaan in de richting van de 10%. Na de eerste ronde of iteratie is de steun voor dat standpunt dan ook drastisch verhoogd, resulterend in een nog sterkere beweging in die richting. In ronde 4 hebben uiteindelijk alle belanghebbenden dat standpunt ingenomen. In de werkelijkheid bleek er inderdaad consensus te groeien voor dit standpunt, hoewel het in het begin zeer controversieel was.

Voor het succes van uitdagingstrategieën is het van belang drie elementen expliciet in de eigen besluitvorming mee te nemen. De eerste betreft de keuze van de eigen positie die men in het begin van het besluitvormingsproces inneemt. Leidt een extremere positie tot een beter resultaat (in termen van de uitkomst dicht bij mijn positie of in termen van draagvlak) of is dit juist het geval voor een minder extreme positie? Hetzelfde geldt voor het belang dat ik in het beslispuunt toon. Kan ik er beter met mijn volle gewicht in gaan of mij juist een beetje afzijdig en weinig geïnvolveerd opstellen? Als besluitvormingsprocessen monotoon zouden verlopen dan zou een extremere positie en een grotere inzet altijd moeten leiden tot een beter resultaat, maar dat is niet zo. De voornaamste reden is dat personen anders reageren in verliesituaties dan in een winstsituaties. In verliesituaties zijn personen vaak veel meer geneigd risico's te nemen dan in winstsituaties. In winstsituaties zijn zij juist risicomijdend. Wanneer ik door een extreme positie en een hoge inzet de tegenstanders op een sterk verlies zet, dan zijn zij geneigd meer risico's te nemen en zich ook sterker in te zetten. Het gevolg daarvan kan dan ook zijn dat ik juist steun voor mijn standpunt kwijt raak en een slechtere uitkomst moet accepteren. Deze effecten zijn ook in het simulatiemodel meegenomen en kunnen dan ook goed worden doorgerekend. Wanneer bijvoorbeeld de interim manager in het voorbeeld van tabel 1 een positie van 0% zou innemen, is de uitkomst nog steeds 10%, maar die wordt wel pas bereikt na zes rondes, met een groter conflictgehalte en gezichtsverlies voor de interim manager omdat die in de vijfde ronde terug moet van 0 naar 10% (in de computer).

Naast een expliciete afweging van de eigen positie en de eigen inzet is het van belang expliciet de succesansen van uitdagingen aan anderen in overweging te nemen. Wanneer men in een extreme minderheidspositie zit, heeft men de neiging zijn eigen kansen te onderschatten (en derhalve minder uitdagingen te doen), juist om dezelfde reden als hierboven: men denkt dat de belanghebbenden in een comfortabele uitgangspositie, dicht bij de verwachte uitkomst, net zo risico-accepterend zijn als zijzelf. Omdat zij zich echter in een winstsituatie wanen, laten zij zich veel gemakkelijker overvallen en doen zelf weinig uitdagingen aan anderen. Het gevolg daarvan kan onverwachts grote winst zijn. Dit soort mispercepties zijn expliciet in het simulatiemodel meegenomen. Het simulatiemodel geeft dan ook goed inzicht in de waarschijnlijke mispercepties van belanghebbenden en hun effect op de uitkomst van de beslissing. Herhaaldelijk blijken deze mispercepties daadwerkelijk op te treden en vergroot een inzicht daarin de eigen succesansen aanzienlijk.

Figuur 2: Het uitdagingsproces

Bron: Bueno de Mesquita *et al.* 1994

Tabel 2 Voorbeeld van verloop van uitdagingsproces (computersimulatie)

Posities in besluitvormingsronden					Belanghebbenden
initieel	ronde 1	ronde 2	ronde 3	ronde 4	
70	10	10	10	10	ideologische fractie in Raad van Toezicht
10	16	10	10	10	economisch georiënteerde fractie in RvT
40	10	10	10	10	managing director
80	80	10	10	10	onderdirecteur
80	35	10	10	10	administrateur
90	90	77	10	10	projectleiders
30	10	10	10	10	managers commercieel georiënteerde afd.
70	70	10	10	10	managers ideologisch georiënteerde afd.
100	100	100	40	12	vakbeweging
80	35	10	10	10	gemeente Amsterdam
50	10	10	10	10	ondernemingsraad
10	10	10	10	10	interim manager
50	10	10	10	10	accountant
10	10	10	10	10	voorzitter Raad van Toezicht
0	2	10	10	10	concurrenten

Tabel 3 Ruilmogelijkheden in termen van posities op beslispunten

		Beslispunt 2	
		Links	Rechts
Beslispunt 1	Links	A	B
	Rechts	C	D

Ruilprocessen en -strategieën

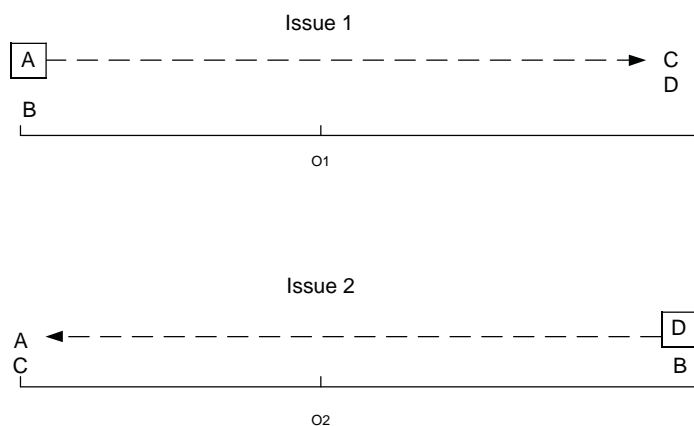
Bij ruilprocessen spelen belangentegenstellingen een grote rol. Belangentegenstellingen uiten zich in een combinatie van fundamentele verschillen in posities en belang over verschillende beslispunten. Terwijl overtuigingsstrategieën juist werken onder relatief gelijkgezinden, is bij ruil juist de meeste winst te behalen bij belanghebbenden (1) die tegengestelde posities hebben op beslispunten én (2) waarvan de één een groot belang heeft in beslispunten die voor de ander van ondergeschikt belang zijn, terwijl de ander juist een ondergeschikt belang heeft in wezenlijke beslispunten van de één. Mensen zijn geneigd de ruilmogelijkheden aanzienlijk te onderschatten, maar de grootste winst is toch te behalen in de zojuist beschreven situatie. Zodra echter twee belanghebbenden verschillende posities hebben op twee beslispunten én een andere verhouding in belang tussen die twee beslispunten, kunnen zij al ruilen en er samen beter op worden.

In termen van de posities zijn de belangrijkste ruilmogelijkheden beschreven in tabel 3.³ De belangrijkste ruilmogelijkheden liggen tussen belanghebbenden die op beide beslispunten tegenovergestelde posities innemen, d.w.z. posities die aan weerszijden van de verwachte uitkomsten liggen. Wij onderscheiden dan vier groepen belanghebbenden. Groep A heeft op beide issues een positie ter linker zijde van de verwachte uitkomsten, groep D heeft op beide issues een positie ter rechterzijde van de verwachte uitkomsten. Zij hebben dus op beide issues tegenovergestelde posities en zijn daarom mogelijke ruilpartners. Ditzelfde geldt voor belanghebbenden uit de groepen B en C. Omdat A en B op het eerste issue een gelijke positie hebben, kunnen deze groepen niet ruilen. A en C kunnen niet ruilen omdat zij een gelijke positie op het tweede issue hebben. Soortgelijke redeneringen gelden voor de groepen C en D respectievelijk B en D.

Belanghebbenden uit twee groepen met tegenovergestelde posities hebben alleen voordeel bij een ruil, wanneer de verhouding van hun belang bij de twee issues ongelijk is. Een uitruil is dan voor beiden voordelig, maar heeft ook neveneffecten voor de anderen. Dit is duidelijk te zien in figuur 3. Wanneer een belanghebbende uit groep D ten opzichte van een belanghebbende uit groep A relatief meer belang heeft bij issue 1 dan bij issue 2, dan is issue 1 de vraagissue voor D en het aanbodissue voor A. Een ruil houdt dan in dat A bereid is zijn positie (standpunt) op issue 1 te verschuiven in de richting van D, terwijl D dat doet op issue 2. Zij schuiven nu beiden op beide issues weg van B in de richting van C. B wordt dus als het ware dubbel gestraft, C dubbel beloond, terwijl zij beiden niet bij de ruil betrokken zijn. Zou issue 1 de vraagissue voor A zijn geweest, dan zou C dubbel worden gestraft en B dubbel beloond.

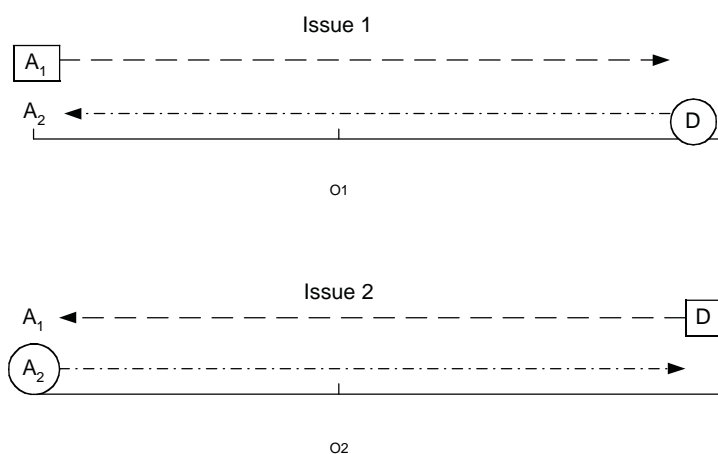
³ De analyses in tabel 3 en de figuren 3 en 4 zijn vooral gebaseerd op het volgend jaar te verschijnen proefschrift van Marcel van Assen.

Figuur 3: Effecten van ruilen voor derden



Ruilen kunnen ook bedreigend zijn voor de interne groepscohesie. Deze bedreiging ontstaat wanneer leden in een groep verschillen in de prioriteit die zij aan beslispunten geven. Laten we weer twee groepen bekijken die kunnen ruilen, bijvoorbeeld A en D. Als een lid uit groep A (stel A1) beslispunt 2 relatief belangrijker vindt dan leden uit groep D en een ander lid uit groep A (stel A2) beslispunt 1, dan kan D ernstige verdeeldheid zaaien in groep A. Voor A1 is beslispunt 1 dan zijn aanbodissue waarop hij bereid is een positie dichterbij D in te nemen, terwijl A2 juist zijn standpunt op beslispunt 1 wil vasthouden en bereid is op issue 2 een positie dichterbij D in te nemen. Als D met beide leden uit groep A tot een ruil zou komen, is het effect daarvan dat D weliswaar op beide issues opschuift in de richting van A, maar dat A1 en A2 nu op beide issues een andere stempositie innemen (zie figuur 4).

Figuur 4: Effecten van verschillen in prioritering binnen groepen



Effect na dubbele uitruil: A₁ en A₂ verschillen van positie op beide issues

Bij ruilprocessen zijn er vooral drie elementen die expliciet bij de eigen opstelling moeten worden overwogen. Het eerste element is de vraag welke beslispunten men in de ruil wil betrekken. Vanzelfsprekend kan men dit niet altijd alleen bepalen, maar er zijn wel degelijk vaak situaties waarin dit wel kan, bijvoorbeeld via de volgorde waarin men de verschillende beslispunten afhandelt. Het tweede element is het wisselgeld dat men doelbewust inbouwt in de keuze van zijn eigen posities op de beslispunten. Dat wisselgeld zal men vooral zoeken in de minder belangrijke beslispunten, zodat men daar wat kan weggeven. Men moet hierbij natuurlijk wel voor ogen houden dat extreme posities extremitet bij de tegenpartij kan oproepen, waardoor men er per saldo niets mee opschiet en men onnodige spanningen oproept. Het derde is de keuze van de eigen prioritering tussen de beslispunten, de verdeling van het belang over de beslispunten dat men laat zien. Ook hier moet men een evenwicht zoeken. Toont men te veel belang in de eigen belangrijke beslispunten, dan zal men veel moeten toegeven op ander beslispunten om anderen mee te krijgen (het is een vrij algemeen geldende wet in sociale relaties dat de persoon die het meeste belang bij een relatie heeft, kwetsbaar is voor uitbuiting). Toont men te weinig belang, dan wordt de eigen positie en het belang daarin door de anderen niet onderkend, hetgeen anderen de mogelijkheid geeft de beslissing af te blazen en de status quo te handhaven. Laat men te snel merken dat men in de minder belangrijke beslispunten niet echt is geïnteresseerd dan wordt verschuiving van de eigen positie op zo'n beslispunt niet gezien als een wezenlijke concessie waar wat tegenover moet staan.

Een voorbeeld van een gecombineerde strategie

Tabel 4 geeft een voorbeeld hoe verschillende strategieën gecombineerd kunnen worden om te bepalen welke beslispunten het beste in de ruil kunnen worden meegenomen. Het voorbeeld is ontleend aan een toepassing in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden.

Tabel 4 *Effecten van verschillende strategieën in onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden*

	Hoofd- beslispunt	Garantie	Ruil- beslispunt	Alternatief ruilbeslispunt	Keuze
Voorkeur	100	60	50	0	100
Uitkomst voor ruil, geen optimalisering	40	75	70	100	70
Uitdaging bij hoofdbeslis- punt, rest via ruil	70	70,75	70	50	70,100
Beste ruil met eerste drie beslispunten	100	63,75	70	geen oplossing	100
Ruil zonder alternatief ruilbeslispunt	100	68,75	70	geen oplossing	81,100
Ruil zonder keuze	100	70,75	70	<u>40</u>	100
Alle issues in ruil	100	70,75	70	<u>40</u>	<u>86</u>

Vet: buiten de ruiloplossing

Onderstreept: geen meerderheid in ruiloplossing

Cursief: unanieme aanvaarding

Normaal: meerderheid, inclusief grootste fractie

Dubbel cijfer: meerderheid voor eerste, exclusief de grootste fractie

Het hoofdpunt betrof verandering in de systematiek van uitkeringen. In de rij ‘voorkeur’ staat de uitkomst die de opdrachtgever wenste te bereiken. De opdrachtgever wenste de nieuwe grondslag volledig in te voeren voor werknemers onder een bepaalde leeftijd. De andere partijen wensten de nieuwe grondslag uitsluitend voor nieuwe medewerkers (schaalwaarde 70) of in het geheel niet in te voeren (schaalwaarde 0). Beide posities betekenden ernstig uitstel of afstel. Een tweede belangrijk punt onder de nieuwe grondslag betrof een zekere mate van keuzevrijheid voor de werknemers. De opdrachtgever was voor een ruime keuzevrijheid (standpunt 100), de andere partijen wilden die meer of minder inperken of in het geheel niet invoeren (standpunt 0). Belangrijke twistpunten waren daarnaast garanties aan de werknemers inzake de hoogte van de uitkeringen (hoe hoger de score, des te hoger de garantie) en een beslispoint inzake de hoogte van een andere uitkering, in de tabel opgenomen als het ‘ruilbeslispoint’. Deze laatste werd door de opdrachtgever uitdrukkelijk als wisselgeld gezien. Een externe deskundige raadde aan eventueel nog een alternatief beslispoint op tafel te leggen wanneer het wisselgeld op de andere uitkering onvoldoende zou zijn (in de tabel opgenomen als het ‘alternatief ruilbeslispoint’). Dit zou erg riskant zijn omdat elke concessie op dit punt veel geld zou kosten. Bovendien kwamen beslissingen over dit punt meestal in een andere context aan de orde. Het standpunt van de opdrachtgever was op dit beslispoint 0 (geen verandering), tegenover 100 van alle partijen (resultierend in een grote extra uitkering). De opdrachtgever wilde niet alleen een uitkomst van de besluitvorming waarin zijn standpunten zo goed mogelijk tot hun recht kwamen, maar ook en bovenal een uitkomst met een breed draagvlak.

De rij ‘uitkomst vóór ruil, geen optimalisering’ geeft de door de computer voorspelde uitkomsten, wanneer over alle beslispointen afzonderlijk besloten zou worden zonder optimalisering onzerzijds ter wille van een groter draagvlak of ‘betere’ uitkomsten voor de opdrachtgever. De voorspelde uitkomst op het hoofdbeslispoint komt neer op een geheel afstel van de nieuwe grondslag of op zijn hoogst een invoering daarvan op lange termijn. Ook de uitkomsten op de andere beslispointen liggen zeer ver af van de standpunten van de opdrachtgever. Onder dit scenario kan hij dan ook maar beter niet het besluitvormingsproces opstarten dan wel het besluitvormingsproces onmiddellijk stoppen.

De rij ‘uitdaging bij hoofdbeslispoint, de rest via ruil’ geeft de resultaten van een besluitvormingsproces waarin de opdrachtgever eerst zoveel mogelijk het hoofdbeslispoint wil binnenhalen om vervolgens de andere beslispointen in een ruilproces af te handelen. Met optimalisering onzerzijds geeft de computer een voorspelde uitkomst van 70, dus invoering van de nieuwe grondslag voor alle nieuwe medewerkers. Die optimalisering bestond hierin dat de opdrachtgever zorgvuldig zijn belang moest kiezen en bepaalde uitdagingen kon doen die de computer aangaf als uitdagingen die hij waarschijnlijk over het hoofd zou zien (en inderdaad verrassend voor hem waren). Het ruilproces over de andere vier beslispointen is niet erg bemoedigend. Geen van de voorspellingen komt overeen met zijn standpunten. Hij moet veel weggeven om iets binnen te halen op het ‘alternatieve ruilbeslispoint’ waaraan hij een hoog belang toekent wegens de hoge kosten die daarmee zijn gemoeid. Zelfs dan moet hij daar een grote concessie doen.

De daarop volgende rij ‘beste ruil met eerste drie beslispointen’ geeft een strategie waarmee de opdrachtgever zowel draagvlak als uitkomsten dicht bij zijn eigen standpunten bereikt. In deze oplossing wordt het beslispoint ‘alternatief ruilbeslispoint’ buiten de besluitvorming gehouden. In isolement is dit beslispoint niet op te lossen en aangezien de opdrachtgever zelf het punt overwoog in te brengen kan hij dit erbuiten houden. Het belangrijkste argument daarvoor is het feit dat dit in een ander kader dient te wor-

den besloten. Het beslispunt 'keuze' wordt naar achteren geschoven, omdat het het enige niet-financiële beslispunt is. Bovendien kan daar pas goed over worden gepraat wanneer de uitkomsten op de andere beslispunten bekend zijn. Met een goede uitdagingstrategie kan de uitkomst in isolement met een brede steun op het standpunt van de opdrachtgever worden gebracht. De resterende, eerste drie beslispunten blijken nu in een ruilstrategie wel te leiden tot een groot draagvlak onder uitkomsten die dicht bij die van de opdrachtgever liggen.

In de laatste rijen van de tabel staan nog alternatieve strategieën waarin meer issues in de ruil worden betrokken. Al deze alternatieven geven slechtere uitkomsten dan die in de rij 'beste ruil met eerste drie beslispunten'. Die strategie is dan ook door ons aanbevolen en door de opdrachtgever met succes uitgevoerd.

Verandering van besluitvormingscontext

De overtuigings-, uitdaging- en ruilstrategieën gaan alle drie uit van een gegeven besluitvormingscontext. Deze context komt overeen met de specificatie van het beslispunt of de beslispunten en de belanghebbenden met hun macht, positie en belang. Wanneer geen van de strategieën effectief is en de beslispunten van wezenlijk belang zijn, kan een belanghebbende zich afvragen of hij de context zelf zou kunnen veranderen voor een betere bereiking van zijn doelen. Belanghebbenden zijn geneigd die vraag des te pregnanter te stellen indien zij er keer op keer niet in slagen om hun doeleinden te bereiken of indien de besluitvorming herhaaldelijk blijft steken in fundamentele controverses. De hierboven behandelde benadering geeft direct richting aan de vraag hoe zo'n verandering in de context is te bewerkstelligen.

Omdat de context in feite wordt vastgelegd door de belanghebbenden met hun macht, positie en belang (dan ligt de uitkomst al voor 85 tot 90 procent vast), kunnen strategieën om de besluitvormingscontext te veranderen het beste worden geëvalueerd op hun waarschijnlijke effecten op de verdeling van die drie variabelen. De combinatie van positie en belang van belanghebbenden is verbonden met de beloningsstructuur van die belanghebbenden. Veranderingen in beloningsstructuren is dan ook hét aanknopingspunt om fundamentele veranderingen in positie en belang van bepaalde belanghebbenden te bewerkstelligen. Wanneer bijvoorbeeld de medewerking van boeren essentieel is voor een goed mestbeleid en zij niet bereid zijn dit vrijwillig te doen of zich bij bepaalde maatregelen neer te leggen, kunnen hun positie en belang worden beïnvloed door via een heffingsbeleid hun korte termijn economische doeleinden te verschuiven in de richting van een milieuvriendelijkere bedrijfsvoering. Dit leidt dan tot een andere stellingname van de boeren bij beslissingen over het mestbeleid.

Een belangrijk deel van de machtsverdeling over belanghebbenden vloeit voort uit institutionele regelingen. Langdurige deprivatie van bepaalde belanghebbenden leidt dan ook vaak tot een roep tot institutionele verandering, bijvoorbeeld via verandering van de samenstelling van organen en adviescommissies, verandering van bevoegdheden tussen organen, uitbreiding of vermindering van beroepsmogelijkheden. Verandering van institutionele regelingen en gewoonten is dan ook een van de belangrijkste aanknopingspunten om de machtsverdeling over belanghebbenden te veranderen. Daarnaast kunnen informele machtsbronnen worden vergroot of verkleind. Men kan daarbij denken aan allianties, overnames en zelfs fusies, waardoor het machtssevenwicht aanzienlijk in de eigen richting kan worden verschoven.

Conclusies

Hierboven hebben wij laten zien dat een goede probleemanalyse in hoofdbeslispunten in combinatie met een goede inschatting van het krachtenveld (belanghebbenden met hun macht, positie en belang op de beslispunten) vérgaande inzichten geeft in het besluitvormingsproces. Deze inzichten betreffen de uitkomsten, maar ook de mate van conflict en het draagvlak achter de uitkomsten. Deze inzichten worden verkregen door een systematische analyse van problemen in hoofdbeslispunten, een systematische ondervraging van experts en computersimulatie met elkaar te verbinden. In die simulatiemodellen worden niet alle aspecten van de besluitvorming gerepresenteerd, maar bewust alleen de hoofdprocessen waarmee verschillen in posities en belangen geacommodeerd worden in voor allen geldige beslissingen. In onze ogen gaat het daarbij om drie hoofdprocessen: overtuiging, uitdaging en ruil. Bij overtuiging speelt geloofwaardigheid en vertrouwen een grote rol. Deze bestaat vooral onder belanghebbenden die niet lijnrecht tegenover elkaar staan, tussen belanghebbenden waartussen machtsverschillen overbrugbaar zijn en in situaties waarin meningen nog moeten rijpen. Bij uitdaging wordt juist gebruik gemaakt van machtsverschillen en worden deze bewust gebruikt om belanghebbenden op één lijn te krijgen. Bij ruil gaat het om grote belangentegenstellingen, niet alleen tussen posities die belanghebbenden innemen, maar ook in hun prioritering van beslispunten.

Op grond van de drie hoofdprocessen en de inzichten die de combinatie van expertonderzoek en computersimulatie levert, kunnen strategische inzichten worden verkregen om de eigen positie beter te verwezenlijken, maar ook om het draagvlak achter beslissingen te vergroten. Bij uitdaging liggen die inzichten in de effecten van een vergrote of geringere inzet, in de keuze van een al dan niet extremere positie en in de signalering van vaak voorkomende mispercepties, omdat verschillen in risico-acceptatie vaak over het hoofd worden gezien. Bij ruil liggen de inzichten in de effecten van het al dan niet meenemen van beslispunten in de uitruil, in de keuze van het wisselgeld en in de prioritering over de beslispunten. Op grond hiervan kunnen wij concluderen dat de gedrags- en maatschappijwetenschappen sinds het begin van de jaren 80 fundamenteel nieuwe inzichten in collectieve besluitvorming hebben geleverd. De aandacht in de gedrags- en maatschappijwetenschappen is dan ook verschoven van vragen van machtsverschillen naar verschillen in maatschappelijke effecten van die machtsverschillen. Deze zijn afhankelijk van de context waarin zij optreden. Het is de combinatie van macht over posities en de verschillen in inzet van belanghebbenden die gezamenlijk die context bepalen.

De hier gepresenteerde benadering is de experimentele fase duidelijk voorbij. Het team rond Bueno de Mesquita en de Nederlandse groep hebben inmiddels bij elkaar meer dan 6000 beslissingen geanalyseerd. In de Verenigde Staten lagen deze toepassingen in eerste instantie op het gebied van de buitenlandse politiek, maar het accent is nu duidelijk verschoven richting bedrijfsleven. In Nederland wordt de methode toegepast door verschillende ministeries, grote gemeenten en grote bedrijven bij strategisch moeilijke en belangrijke beslissingen. Keer op keer geven de opdrachtgevers aan dat zij veel extra inzichten via de methode verkrijgen en hun doeleinden beter hebben kunnen realiseren. Veel opdrachtgevers komen dan ook terug voor nieuwe toepassingen. NWO heeft dit jaar een aandachtsgebied gefinancierd voor de vergaring en analyse van 400 EU beslissingen, waarbij deze aanpak ook systematisch wordt geëvalueerd ten opzichte van andere formele modellen. Aan dit aandachtsgebied nemen ook wetenschappers van de Universiteit van Leiden en de Katholieke Universiteit Nijmegen deel.

Belangrijke wetenschappelijke vragen resteren

Binnen het terrein van collectieve besluitvorming liggen die vooral op het terrein van een verdere analyse van de drie processen en de vraag onder welke condities welk proces of combinatie van processen dominant is. Dit is vooral van belang omdat deze processen deels zijn gebaseerd op coöperatieve strategieën en deels op niet-coöperatieve. Onder welke condities moeten wij bedacht zijn op niet-coöperatieve strategieën en welke effecten op maatschappelijk vlak heeft die keuze? Leidt dat tot andere en vanuit de sociale welvaart gezien tot slechtere uitkomsten, tot meer moeizame besluitvormingsprocessen? Is het mogelijk en nodig meer verbijzondering aan de modellen toe te voegen? Hoe verhouden deze modellen zich met andere modellen, zoals coalitiemodellen en andere speltheoretische modellen? Maatschappelijk gezien staat de vraag naar de condities voor politiek en maatschappelijk draagvlak achter beslissingen centraal. De hierboven gegeven aanpak maakt het mogelijk die vraag veel specifiek te onderzoeken dan voor die tijd mogelijk was. Daarmee kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan onderzoek naar sociale cohesie en solidair gedrag.

Daarnaast staan vraagstukken centraal waarin collectieve besluitvorming wordt betrokken op andere processen. In de modellen zijn diverse inzichten vanuit de speltheorie, de sociale psychologie en economie verwerkt. Toch kan de relatie tussen individuele en collectieve besluitvorming veel verdergaand worden onderzocht en belangrijke nieuwe inzichten opleveren. Dergelijk onderzoek kan een belangrijke bijdrage leveren aan de afleiding van positie en belang bij beslispunten uit beloningsstructuren van belanghebbenden. Onderzoek naar de bijdrage van de verschillende machtscomponenten aan de totale macht van een belanghebbende kan fundamentele inzichten geven die bij de inrichting van de maatschappij van groot belang is. Het zijn allemaal vragen die tot de kernvragen van de sociale wetenschappen behoren en diverse disciplines doorsnijden. De beantwoording daarvan werpt naar alle waarschijnlijkheid groot maatschappelijk nut af.

Literatuurverwijzingen

- Bueno de Mesquita, B., Newman, D., Rabushka, A. (1985). *Forecasting political events, The future of Hong Kong*. New Haven: Yale University Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- König, T. (1997). *Europa auf dem Weg zum Mehrheitssystem. Gründe und Konsequenzen nationaler und parlamentarischer Integration*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Laumann, E. O. Knoke, D., Kim, Y.H. (1987). 'Event outcomes'. In E.O. Laumann, D. Knoke (1987), *The organizational state. Social choice in national policy domains*. Madison: The university of Wisconsin Press
- Mokken, R.J., Stokman, F.N. (1976). 'Power and influence as political phenomena'. In B. Barry (Ed.), *Power and political theory*. London: John Wiley.
- Stokman, F.N., Bos, J.M.M. van den (1992). 'A two-stage model of policy making: With an empirical test in the U.S. Energy Policy Domain'. In G. Moore, J.A. Whitt (Eds.), *The Political Consequences of Social Networks. Volume 4 of Research and Society*, Greenwich, Conn: JAI Press.
- Stokman, F.N., Oosten, R. van. (1994). 'The Exchange of Voting Positions: An Object-Oriented Model of Policy Networks'. In B. Bueno de Mesquita, F.N. Stokman (Eds.) *European Community Decision Making. Models, Comparisons, and Applications*. New Haven: Yale University Press.

Fred van Raaij

Consumentengedrag

Een bijdrage vanuit de economische psychologie

Inleiding

Consumentengedrag is vanuit verschillende perspectieven van belang. Vanuit de marketing is de studie van het consumentengedrag belangrijk als het gaat om het voorspellen van de vraag naar goederen en diensten en de voorkeur voor merken. Vanuit het perspectief van het overheidsbeleid en de consumentenorganisaties is het belangrijk consumenten voor te lichten zodat ze hun keuzemogelijkheden goed kennen en niet worden misleid. De president van De Nederlandse Bank heeft bijvoorbeeld in mei 1999 gewaarschuwd voor te hoge verwachtingen ten aanzien van spaar- en beleggingspolissen zoals die in Nederland aan consumenten worden aangeboden. De reclame van deze financiële dienstverleners suggereert dat de rendementen uit het verleden ook voor de toekomst gelden. Bij een tegenvallende conjunctuur levert dit voor consumenten een te hoog risico op.

Voor consumenten zelf is het ook van belang meer inzicht te krijgen in hun eigen gedrag zodat ze hun inkomen en tijd optimaal kunnen besteden en hun eigen welzijn kunnen verhogen. Voor de wetenschap is de studie van het consumentengedrag een rijk domein om theorieën uit de cognitieve, economische en sociale psychologie, sociologie en antropologie te toetsen en toe te passen. De benadering vanuit de economische psychologie is succesvol en heeft de, nogal normatief-rationele micro-economische theorie van het consumentengedrag vrijwel geheel verdrongen.

Het begrip 'consument' is pas een eeuw oud. In een schaarste-economie gaat het erom te 'overleven' en te voorzien in de basisbehoeften. Pas als huishoudens meer inkomen krijgen dan voor de bevrediging van basisbehoeften nodig is, ontstaat keuzevrijheid en ontstaat bij de aanbieders van producten en diensten belangstelling voor het keuzegedrag van de consument. We spreken dan van 'discretionair' of vrij besteedbaar inkomen. Aanvankelijk gold dit alleen voor de hogere klassen (adel en gegoede burgerij) in Nederland. Veblen (1899) beschrijft bijvoorbeeld, 100 jaar geleden in de Verenigde Staten, het demonstratieve consumptiegedrag van steenrijke magnaten als Vanderbilt en Morgan. Pas na de jaren vijftig hebben de meeste Nederlanders de beschikking gekregen over discretionair inkomen. Pas in de jaren zestig is het autobezit in Nederland algemeen geworden met de voordelen van mobiliteit en nadelige gevolgen voor milieu en ruimtelijke ordening. Consumenten krijgen door hun discretionaire inkomen meer macht in relatie tot producenten en detaillisten, omdat ze nu kunnen kiezen en hun aankopen kunnen uit- en afstellen.

Een nieuwe machtsfactor is en wordt het World Wide Web. Markten worden transparanter door de beschikbare informatie, rechtstreeks van het Web of door tussenkomst van 'informatieveranciers'. Dit is een tweede factor die leidt tot een grotere consumentenmacht. Consumenten met meer informatie, meer vrij-bestedbaar inkomen en hierdoor meer keuzevrijheid kunnen onvoorspelbaarder gedrag gaan vertonen. De studie van het consumentengedrag wordt belangrijker om met nieuwe variabelen en methoden de voorkeuren voor producten en merken en het koop- en gebruiksgedrag van consumenten beter te kunnen verklaren en voorspellen.

Overzicht

Dit essay begint met een definitie en beschrijving van het consumentengedrag. Veel producten en diensten, individueel en collectief, blijken er onder te vallen. Aansluitend geven we aan dat consumentenonderzoek normatief, voorschrijvend, voorspellend of beschrijvend-verklarend van aard kan zijn. Vooral de beschrijvende en verklarende benadering brengt het wetenschappelijke onderzoek op dit terrein verder. We gaan uit van een beschrijvende en verklarende benadering op basis van de cognitieve, economische en sociale psychologie. In het volgende deel worden de verschillende optieken beschreven: marketing, huishoudkunde, consumentenvoorlichting en milieukunde. We sluiten af met enkele conclusies.

De doelstelling van dit essay is om een overzicht te geven van de stand van zaken in het onderzoek naar het consumentengedrag en de toepassingen van de economische psychologie in dit domein. Voorts definiëren we het consumentengedrag. Tevens wordt de praktische relevantie van de studie van het consumentengedrag voor de marketing, economie, bedrijfskunde, huishoudkunde, milieukunde, voorlichting en het consumentenbeleid aangegeven. Naast de praktische relevantie is er de wetenschappelijke relevantie. Voor de economische psychologie is het consumentengedrag slechts één toepassingsgebied. Economisch psychologen houden zich ook bezig met onderwerpen als armoede, werkloosheid, sparen en lenen, en de effecten van consumptie op energiegebruik en milieu (Van Raaij, 1981). Zie Van Raaij (1999) voor de 100-jarige geschiedenis van de economische psychologie.

Uitgebreidere informatie over de stand van zaken in de theorie en toepassingen van onderzoek naar consumentengedrag is te vinden in Van Raaij en Antonides (1997). Dit essay voor de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT) is beperkt tot enkele hoofdzaken en ontwikkelingen binnen de studie van het consumentengedrag en de economische psychologie.

Dit essay is geen klaagzang over te weinig aandacht en onderzoeksgeld. Integendeel, vanuit bedrijfsleven en overheid komen zoveel verzoeken en vragen voor advies en onderzoek dat economisch psychologen een scherpe selectie moeten maken wat wel of niet uitgevoerd kan worden. De klacht is eerder dat er te veel commerciële marketingtoepassingen worden gevraagd en dat door deze toepassingen de theorieontwikkeling in het gedrag dreigt te komen. Er wordt in onderzoek te veel teruggegrepen op 'oude' theorieën uit de sociale en cognitieve psychologie.

Consumentengedrag

Wat is consumentengedrag? De meeste buitenstaanders interpreteren dit begrip te beperkt en denken bij consumptie alleen aan dagelijkse gebruiksgoederen zoals die in de supermarkt verkrijgbaar zijn. Het begrip is echter veel ruimer. Als het AWT een auteur een opdracht tot een essay geeft, is dit dan een vorm van consumentengedrag? Is de AWT dan de consument van het essay? Kunnen we kunst en cultuur 'consumeren'? Is de 'consumptie van diensten' niet een wat vreemd taalgebruik, omdat er bij de consumptie van een dienst niets verloren gaat of verdwijnt zoals bij de consumptie van een Big Mac? Het is daarom noodzakelijk een definitie te geven van het consumentengedrag en een onderscheid te maken tussen goederen en diensten, tussen fasen in de consumptiecyclus, tussen niveaus van consumentengedrag, en voorts strategische goederen en diensten en drie productiesectoren te onderscheiden. Ook de individuele en collectieve gevolgen van consumptie komen in deze paragraaf aan de orde.

Definitie van consumentengedrag

De volgende definitie wordt uitgewerkt in dit essay:

Consumentengedrag:

- *betreft mentale en fysieke handelingen (gedrag)*
- *met hun aanleidingen, oorzaken en gevolgen*
- *van individuen en (meestal kleine) groepen;*
- *betreffende oriëntatie, aanschaf, gebruik, onderhoud en afdanken (consumptiecyclus)*
- *en huishoudelijke productie (zelf doen)*
- *van (schaarse) goederen en diensten*
- *uit de commerciële sector, overheidssector en huishoudelijke sector,*
- *leidend tot functievervulling, en het bereiken van doelen en waarden,*
- *en hiermee tot tevredenheid en welzijn,*
- *lettend op korte- en langetermijneffecten,*
- *en de individuele en maatschappelijke gevolgen.*

Consumentengedrag is dus enerzijds concreet gedrag, fysiek en waarneembaar, zoals het kopen van een GSM. Anderzijds is consumentengedrag ook mentaal en niet waarneembaar, zoals het besluit om minder vet te gaan eten, en gebak en snacks te laten staan. Het gedrag kan beredeneerd en weloverwogen zijn zoals bij de aankoop van een huis en de keuze van een hypotheek. Het kan ook impulsief zijn zoals een bestelling aan de bar. Vaak is het gewoontegedrag, zoals iedere keer hetzelfde merk kopen of elke werkdag in dezelfde trein stappen.

Niet alleen de handelingen, ook hun aanleidingen en oorzaken worden in de beschouwing van het gedrag betrokken. Laten consumenten zich in de winkel door een display met speciale aanbiedingen overhalen tot een aankoop? Trekken consumenten zich wat aan van de mening van anderen? Verder spelen ook de gevolgen van het consumentengedrag mee. Op basis van de gevolgen en de realisatie van de verwachtingen ontwikkelen consumenten gevoelens van tevredenheid en besluiten ze tot een herhalingsaankoop. Er zijn ook maatschappelijke gevolgen zoals maatschappelijk welzijn, milieubelasting en toename van waarden zoals materialisme.

Consumentengedrag is niet alleen individueel gedrag, maar ook groepsgedrag. In een huishouden wordt overleg gepleegd, worden taken verdeeld en worden besluiten geno-

men (Kirchler, 1999). Mensen gaan samen naar de bioscoop en op vakantie. Samen naar een spannende voetbalwedstrijd kijken is veel leuker dan alleen. Veel consumentengedrag vindt plaats ten behoeve en onder invloed van anderen. Hierdoor verschillen de koper en gebruiker van een product of dienst. Een consument koopt bijvoorbeeld levensmiddelen in voor het hele gezin, inclusief Whiskas en Bonzo voor de kat en de hond.

Net als in de economie gaat het bij consumentengedrag om schaarse goederen en diensten. Het consumentengedrag van verse lucht voor de ademhaling bestaat gelukkig nog niet. Drinkwater is helaas wel een schaars goed waarvoor moet worden betaald.

Goederen en diensten

In tabel 1 zijn enkele goederen en diensten als voorbeelden gegeven. Hierbij worden twee dimensies onderscheiden: tastbaar *versus* ontastbaar en individueel *versus* collectief.

Goederen zijn tastbaar en concreet; diensten zijn ontastbaar en abstract. Vaak hebben goederen ook ontastbare eigenschappen zoals de vormgeving van een auto en van kleding. De functies van goederen zijn ook ontastbaar zoals het rekenvermogen van een computer of de autoriteit van een tijdschrift. Anderzijds hebben diensten vaak tastbare elementen: een diner in een restaurant heeft naast ontastbare aspecten zoals sfeer en bediening, het tastbare aspect voedsel. Vaak ook koopt of huurt men een combinatie van goederen en diensten zoals een lease-auto en een kopieerapparaat. Het tastbare product is dan aangevuld met (onderhouds)diensten en garanties van functievervulling. Veel goederen en diensten hebben dus zowel tastbare als ontastbare eigenschappen.

Tabel 1 Voorbeelden van goederen en diensten.

	<i>Tastbaar Goederen:</i>	<i>Gemengd</i>	<i>Ontastbaar Diensten van:</i>
<i>Individueel</i>	Levensmiddelen Kleding	Restaurant Autoreparatie	Kapper Huisarts
<i>Huishouden</i>	Wasmachine Auto	Kinderverzorging Autoverhuur	Belastingadviseur Architect
<i>Collectief</i>	Straatverlichting Tolbrug	Onderwijs Bejaardenzorg	Politie Huismeester

Individuele goederen en diensten zijn gebonden aan een persoon, bijvoorbeeld voeding, kleding en de diensten van de kapper en de huisarts. Huishoudelijke goederen en diensten zijn gebonden aan een groep personen in een huishouden, bijvoorbeeld een auto, wasmachine of een schilderij dat in huis hangt. Ook zijn er diensten die aan huishoudens worden verleend zoals door een belastingadviseur en een binnenhuisarchitect. Collectieve goederen en diensten kunnen door veel personen worden 'geconsumeerd'. Collectieve goederen en diensten zijn hier niet beperkt tot overheidsgoederen en -diensten. Ze kunnen ook door commerciële bedrijven worden aangeboden. Voorbeelden van een collectief goed zijn straatverlichting en de aanwezigheid van politie om de veiligheid van burgers te garanderen. In dit voorbeeld zijn een commerciële toltunnel, een milieudienst en de aanwezigheid van een huismeester in een flatgebouw ook collectieve goederen en diensten. De consumptie van cultuur zoals een bezoek aan het Stedelijk Museum

of ontspanning in de Efteling, is het individuele gebruik van een collectieve dienst. De natuur of een gerenoveerde stadswijk zijn tastbare collectieve goederen.

In onderzoek bestaat nog te weinig belangstelling voor de uitvoering en kwaliteit van diensten, hoewel het onderzoek hiernaar de laatste jaren toeneemt. In veel diensten vindt een coproductie plaats waarbij de consument ook een deel van de dienst zelf uitvoert door de gewenste dienst te specificeren en mee te werken aan de uitvoering van de dienst. Denk hierbij aan een patiënt in een ziekenhuis of een restaurantbezoeker (Van Raaij en Pruyn, 1998).

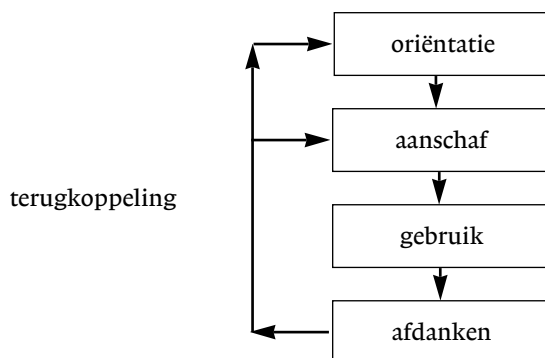
In dit essay gebruiken we een ruime definitie van het consumentengedrag. We zijn allen consumenten van individuele en collectieve goederen en diensten, van kunst en cultuur, van educatie en televisieprogramma's, van orde en veiligheid, van natuurschoon en gebouwde omgeving. Consumptie is niet de vernietiging van productie, zoals vroegere economen als Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus en John Stuart Mill beweerden. Consumptie, of liever de positieve gevolgen (het nut) van de consumptie, zijn het doel van de productie. Onze definitie van consumentengedrag omvat dan ook veel meer aspecten dan gebruikelijk is in de economische wetenschap.

Consumptiecyclus

In het consumentengedrag kan een consumptiecyclus worden onderscheiden met de volgende fasen. Zie figuur 1. Dit geeft aan dat het consumentengedrag herhaaldelijk hetzelfde patroon volgt.

- Oriëntatie: probleemherkenning, zoeken naar en afwegen van alternatieven, en besluitvorming.
- Aanschaf van goederen en diensten, de feitelijke transactie van kopen en betalen.
- Gebruik en onderhoud van het product of dienst.
- Afdanken van het, meestal duurzame, product, weggooien, inruilen, verkopen op de tweedehandsmarkt.

Figuur 1 *Consumptiecyclus*



Tussen deze vier fasen bevinden zich terugkoppelingen. Het gebruik van goederen en diensten geeft informatie over de kwaliteit en draagt bij tot een verdere oriëntatie en deskundigheid. De afdankbeslissing hangt vaak samen met een vervangingsaankoop. Een consument ruilt bijvoorbeeld zijn 'oude' auto in bij aankoop van een nieuwe auto. De marketing is traditioneel gericht op verkoop en in dit kader wordt dan vooral gelet op de

fasen oriëntatie en aanschaf. Nieuwe benaderingen in de marketing benadrukken niet alleen het klanten winnen, maar ook klantenbehoud (retentiemarketing). In deze nieuwe benadering is ook de studie van het gebruiksgedrag van belang. Vanwege milieu-eisen komt er meer aandacht voor de vierde fase van de consumptiecyclus: het afdankgedrag van goederen.

Niveaus van consumentengedrag

Het consumentengedrag bestaat na vaststelling van het budget uit een generiek, modaal en specifiek niveau. Zie tabel 2. Op het generieke niveau besluit iemand bijvoorbeeld een auto te kopen en geen OV-kaart te nemen. Op het generieke niveau worden vaak alternatieven vergeleken met onvergelijkbare attributen: op vakantie gaan of de wasmachine vervangen, iemand een vulpen of een theaterbon cadeau geven. Op het generieke niveau vindt ook de afweging tussen besteden, sparen of lenen plaats. Het consumentenvertrouwen speelt hierbij een belangrijke rol hoe het vrij-bestedbaar inkomen wordt besteed. De Index van het Consumentenvertrouwen (ICV) is een determinant van de bereidheid tot besteden, kredieten, sparen en beleggen (Van Raaij en Gianotten, 1990).

Tabel 2 *Niveaus van consumentengedrag*

		<i>Alternatieven</i>	<i>Betekenis</i>
<i>Generiek niveau</i>	Besteden of sparen? Budgetallocatie Categorie A of B?	Onvergelijkbare alternatieven	Algemene waarden
<i>Modaal niveau</i>	Subcategorie A of B?	Matig vergelijkbare alternatieven	Domein-speci- fieke waarden
<i>Specifiek niveau</i>	Merkkeuze Keuze leverancier	Vergelijkbare alternatieven	Voordelen (benefits)

Na het generieke niveau volgt het modale niveau, als het gaat om de keuze van het soort auto (sedan, sportwagen, space wagon of een busje) of het soort vakantie (stad, strand, bergen, avontuur of rust). Op het specifieke niveau gaat het om het merk en het type auto: een Volvo 480 ES. Marketingmanagers zijn vooral geïnteresseerd in de specifieke merkkeuze en vergeten de eerder gemaakte generieke en modale keuzen. Ten onrechte, want soms kiezen consumenten niet op een specifiek niveau tussen een BMW of een Mercedes, maar op een generiek niveau tussen een tweede huis of een zeilboot. Maatschappelijk is het generieke niveau van groter belang dan het specifieke niveau van merkkeuze. Dergelijke generieke keuzen krijgen nog te weinig onderzoeks aandacht.

Strategische goederen en diensten

Niet alleen het beschikbare inkomen beperkt het consumentengedrag. Een andere belangrijke aanleiding en beperking van het consumentengedrag is de aanschaf en het bezit van strategische producten (Arndt, 1976). Dit zijn goederen die de aanschaf van een reeks complementaire goederen uitlokken en soms nodig maken. De aankoop van een eigen huis is aanleiding tot de aanschaf van meubels, tuinaanleg en -inrichting. De aanschaf van een auto heeft de aankoop van benzine, onderhoud en onderdelen, autovakanties en soms zelfs een caravan tot gevolg. De aanschaf van een strategisch product is meestal een generieke keuze. De onderlinge afhankelijkheden en volgorden tussen goe-

deren en diensten, vaak de ‘consumptieladder’ genoemd, heeft nog te weinig onderzoeks aandacht gekregen (Van der Zwan, 1979).

Drie productiesectoren

Zoals al in de definitie is aangegeven, worden goederen en diensten geproduceerd in de commerciële sector, de overheidssector en de huishoudelijke sector. In de commerciële sector worden goederen en diensten aangeboden door bedrijven en personen met een winst oogmerk. De overheid produceert sociale diensten zoals maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, verzorgt de vervoersinfrastructuur van auto- en spoorwegen, ruimtelijke ordening, diensten van politie en brandweer, straatverlichting, basisonderwijs, paspoorten en andere documenten. Sommige van deze diensten worden individueel afgenomen zoals een paspoort. Andere goederen worden collectief geconsumeerd zoals straatverlichting en beveiliging door politie. Er is een politieke ontwikkeling om diensten te privatiseren en uit de tweede naar de eerste sector over te hevelen. Denk hierbij aan het openbaar vervoer en Arbodiensten. De opvatting van veel politici is dat deze diensten na privatisering door marketing en marktwerking effectiever zullen gaan functioneren.

De derde sector, huishoudens, produceren ook goederen en diensten, vaak voor zichzelf, soms ook voor anderen. Moeders breien truien voor hun kinderen of kleinkinderen. Vaders brengen ze naar school of naar de hockeyclub. Vaak bestaat de keuze voor een huishouden tussen ‘zelf doen’ of ‘kopen’. Zelf een maaltijd bereiden of naar een restaurant gaan. Zelf de tuin verzorgen of een tuinman laten komen. Vaak ook is er een combinatie van ‘inkopen’ en ‘zelf doen’. De ingrediënten moeten worden gekocht voor de maaltijd die men zelf bereidt. Combinaties van productie in de commerciële en huishoudelijke sector komen veelvuldig voor. Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar huishoudelijke productie en de taakverdeling en het overleg hierbij tussen partners (Kirchler, 1999). Ook in het kader van emancipatie en opvoeding zou onderzoek naar huishoudelijke productie en taakverdeling meer inzichten kunnen opleveren voor de ontplooiing van individuen en huishoudens.

Effecten van consumptie

Een criterium voor het nut van een product of dienst is de technische en instrumentele functie vervulling en het bereiken van doelen en waarden met de consumptie. Het bezit van goederen en diensten is doorgaans geen einddoel, maar een middel om een ‘levensdoel’ te bereiken (Pieters en Van Raaij, 1992). De vakantiereis is bijvoorbeeld een middel om avonturen te beleven of kennis te maken met een andere cultuur. Het gebruik van goederen heeft vaak ook een communicatieve en expressieve waarde naar anderen. Met de keuze van goederen en merken tonen mensen hun eigen voorkeuren en identiteit. Een uiteindelijk criterium is de tevredenheid en het welzijn van de gebruikers.

Bij consumptie kan men op de korte- en de langetermijneffecten letten. Het kortetermijneffect van alcoholgebruik is een roes van euforie en tevredenheid. Het langetermijneffect van overmatig alcoholgebruik kan ziekte en mentale achteruitgang betekenen en maatschappelijke kosten met zich meebrengen. Alcohol wordt dan ook wel een ‘onverdienselijk’ goed (*‘demerit good’*) genoemd. Bij ‘verdienselijke’ goederen (*‘merit goods’*) daarentegen is het kortetermijneffect onaantrekkelijk, maar zijn de langetermijneffecten gunstig. Een voorbeeld is een dieet waarbij men zich op korte termijn veel moet ontzeggen, maar waarbij men op lange termijn gezond blijft. Een voorbeeld van een ‘verdien-

stelijke dienst' (*'merit service'*) is een spaarrekening bij een bank. Hiervan heeft men op de lange termijn profijt. Zie tabel 3. Er is veel onderzoek gedaan naar het spaargedrag en de verschillen in de spaarquote tussen verschillende landen (Wärneryd, 1999). Vooral bij gezondheidsvoorlichting is onderzoek gedaan naar consumptie en gezondheid.

Bij consumptie kan men ook op de individuele en maatschappelijke gevolgen letten. Iemand kan door weer en wind naar zijn werk fietsen om bij te dragen tot een collectief goed zoals een schoner milieu. De fiets is dan een verdienstelijk goed. De gebruiker van een speedboot daarentegen kan zelf genieten van de sensatie van snelheid, maar overlast bezorgen aan vissers, zeilers en dieren in het natuurgebied. De speedboot is dan een onverdienstelijk goed. Zie tabel 3. Er ontstaat een 'sociaal dilemma' tussen individuele en collectieve gevolgen van consumptie. Er is in Nederland en ook in andere landen veel onderzoek gedaan naar de gevolgen van het consumentengedrag voor energieverbruik en milieubelasting.

Tabel 3 *Gevolgen van verdienstelijke en onverdienstelijke goederen*

	<i>Verdienstelijke goederen</i>	<i>Onverdienstelijke goederen</i>
<i>Aantrekkelijk</i>	Collectief Lange termijn	Individueel Korte termijn
<i>Onaantrekkelijk</i>	Individueel Korte termijn	Collectief Lange termijn

Normatief, voorschrijvend, voorspellend, beschrijvend?

De studie van het consumentengedrag kan, zoals gezegd, benaderd worden vanuit verschillende perspectieven. Genoemd zijn marketing, marktonderzoek, voorlichting en consumentenbeleid. Het is hiernaast goed om de doelstellingen te onderscheiden waarmee het consumentengedrag wordt benaderd. Is het de bedoeling het consumentengedrag zo goed mogelijk te beschrijven en te verklaren? Of gaat het erom het gedrag te voorspellen? Of willen we consumenten helpen optimale beslissingen te nemen en hun nut te maximaliseren? Er kunnen normatieve, voorschrijvende, voorspellende en beschrijvende benaderingen onderscheiden worden.

Normatieve benadering

In de normatieve benadering van het consumentengedrag staat voorop dat het structureren van het keuzeprobleem en de beschikbare informatie de consument kan helpen een goede beslissing te nemen. Het is dus vooral een verbetering van het beslissingsproces en een bewaking dat belangrijke aspecten niet over het hoofd worden gezien. Als we consumenten helpen om betere beslissingen te nemen, leren we de consumenten *hoe* ze het best kunnen beslissen en niet noodzakelijk *wat* zij moeten beslissen.

Er is nog te weinig onderzoek verricht dat aangeeft hoe informatie het beste gestructureerd kan worden om consumenten te helpen betere beslissingen te nemen. Dit onder-

zoek is gericht op ‘procesrationaliteit’ (*hoe*) en niet op ‘uitkomst-rationaliteit’ (*wat*) (Bettman, 1979). Procesrationaliteit omvat kennis van procedures, zorgvuldige evaluatie van alternatieven en omgaan met informatiebronnen en informatie zelf. Het is overigens moeilijk vast te stellen wat nu precies een ‘betere beslissing’ is. Het kan hierbij gaan om efficiëntie (een doelmatig en snel proces) en effectiviteit (een doeltreffende uitkomst van het proces, met minder fouten). Efficiëntie en effectiviteit bepalen de productiviteit van de consument als beslisser. Er zou meer onderzoek gedaan moeten worden om ‘informatiesituaties’ of contingenties van informatieaanbod te ontwikkelen om consumenten productiever te laten zijn.

In de economie wordt getracht met normatieve regels het consumentengedrag te verklaren. De rationele mens staat hierbij centraal. Deze ‘homo economicus’ streeft ernaar zijn nut te maximaliseren of te optimaliseren. Uiteraard proberen consumenten meestal zich verstandig en rationeel te gedragen. In veel gevallen blijken consumenten zich echter niet aan deze normatieve regels te houden en impulsieve besluiten te nemen waar ze later spijt van krijgen.

De normatieve benadering staat ook centraal in het consumentenonderwijs.

Consumenten wordt geleerd hoe ze het best beslissingen kunnen nemen. Impulsiviteit wordt sterk ontraden ten gunste van het vergelijken en afwegen van alternatieven. In consumentenvoorlichting komen ook normatieve elementen voor. Het doel van voorlichting is dat consumenten hun budget ‘zo goed mogelijk’ besteden. Ook in de marketing ontbreken de normatieve elementen niet, alleen zijn deze normatieve elementen gericht op de keuze van een bepaald merk of een bepaald alternatief. In reclame worden soms keuzeregels gesuggereerd die voor de consument ‘het best’ zouden zijn, maar in feite het beste zijn voor de adverteerder. In consumentenvoorlichting en -onderwijs wordt gepoogd consumenten dit te laten doorzien. Hierdoor zouden ze minder gemakkelijk verleid kunnen worden door reclameboodschappen.

Voorschrijvende benadering

In een voorschrijvende (prescriptieve) benadering gaat men een stap verder dan de normatieve benadering. Bij de voorschrijvende benadering schrijft men voor wat de consument het best kan beslissen, gezien het budget en de doelstellingen van de consument. Bij budgetvoorlichting aan consumenten worden vaak prescriptieve aanbevelingen gedaan over bestedingen en besparingen om het budget optimaal te gebruiken. Voorlichting heeft bijna altijd prescriptieve elementen. Prescriptie kan gemakkelijk als betuttelend worden ervaren en ontnemt consumenten hun vrijheid. Het helpt consumenten slechts in een bepaalde situatie, maar helpt consumenten niet om ook in nieuwe situaties betere beslissingen te nemen.

Voorspellende benadering

In de voorspellende (predictieve) benadering gaat het vooral om voorspellingen van toekomstig consumentengedrag. Het voorspellen van een continue trend in gegevens (tijdreeksen) is vaak redelijk betrouwbaar. Het voorspellen van discontinuïteiten is veel minder betrouwbaar. Hoe zullen consumenten reageren op een nieuwe reclamecampagne, op een innovatief product, of op een prijsstijging van benzine? Economen leggen sterk de nadruk op voorspelling, soms ten koste van beschrijving of verklaring. Er worden (rationele) hypothesen gesteld en hieruit worden voorspellingen afgeleid. Friedman (1953) stelt zelfs dat het model er niet toe doet, als de voorspelling maar juist is. Als bij-

voorbeeld sterrenbeelden het gedrag van consumenten zouden kunnen voorspellen, zou Friedman hiermee gelukkig zijn, hoewel hij dan niet zou begrijpen waarom en hoe deze voorspellingen geldig zijn.

Ook marketingmanagers zijn meestal meer geïnteresseerd in de voorspelling van het gedrag dan in het onderliggende model van het consumentengedrag, terwijl juist het onderliggende model het mogelijk maakt om ook in nieuwe situaties een voorspelling te doen. De vraag uit de praktijk naar gedragsvoorspelling is meestal niet gemakkelijk te beantwoorden door onderzoek. De praktijk vraagt meer dan onderzoekers kunnen leveren. Als onderzoekers zich volledig op deze praktijkvragen zouden richten en bijvoorbeeld alleen historische tijdreeksen en trends zouden analyseren, zou het wetenschappelijk onderzoek weinig bijdragen tot het inzicht in en verklaring van het consumentengedrag.

Beschrijvende en verklarende benadering

Tenslotte is er de beschrijvende (descriptieve) en verklarende benadering van het consumentengedrag. Hierbij wordt geprobeerd de factoren die het consumentengedrag beïnvloeden, zo goed mogelijk te beschrijven en in kaart te brengen, bijvoorbeeld in de beslissingsregels en -procedures zoals de consument die gebruikt en in de sociale invloed die vanuit de omgeving op de consument wordt uitgeoefend. In de meeste tekstboeken over het consumentengedrag (Engel, Kollat & Blackwell, 1968; Howard & Sheth, 1969; Kroeber-Riel, 1992; Van Raaij en Antonides, 1997) staat de beschrijvende benadering van het consumentengedrag centraal. De beschrijvende en verklarende benadering geeft doorgaans het meeste inzicht in de factoren die bepalend zijn voor het gedrag. Vanuit de beschrijving kan het gedrag beter worden verklaard en voorspeld.

Diverse optieken

De studie van het consumentengedrag wordt om begrijpelijke redenen sterk gestimuleerd vanuit de marketing. In het marketingbeleid van ondernemingen is kennis van de consument immers van wezenlijk praktisch belang. In de optiek van de marketing bestaat overigens vooral interesse voor de eerste fasen van de consumptiecyclus, de oriëntatie, het aankoopgedrag en merkkeuze, en veel minder in de fasen van het gebruik en afdanken van producten. De laatste jaren is er meer aandacht voor 'after sales'. Door verhoging van de tevredenheid met het product of de dienst tracht men klanten te behouden. Het gaat er in de marketing echter vooral om het koopgedrag van producten en merken te beïnvloeden. Naast de marketingoptiek zijn er optieken vanuit de huishoudkunde en milieukunde. In deze optieken wordt meer aandacht gegeven aan het gebruik en verbruik van goederen en diensten.

Als de eerder genoemde niveaus van consumentengedrag gecombineerd worden met de fasen van de consumptiecyclus ontstaat tabel 4. In deze tabel is aangegeven waar de aandacht van de wetenschappelijke disciplines, die zich met het consumentengedrag bezighouden, en het consumentenbeleid en -voorlichting vooral op is gericht. Economisch-psychologisch onderzoek komt in alle cellen van tabel 4 voor.

Tabel 4 *Onderdelen van het consumentengedrag*

	<i>Oriëntatie</i>	<i>Aankoop</i>	<i>Gebruik</i>	<i>Afdanken</i>
<i>Generiek</i>	Huishoudkunde Economie Voorlichting	Huishoudkunde Economie Voorlichting	Huishoudkunde Milieukunde Voorlichting	Milieukunde Voorlichting
<i>Modaal</i>	Marketing Voorlichting	Marketing Voorlichting	Milieukunde	Milieukunde
<i>Specifiek</i>	Marketing	Marketing Voorlichting	Marketing	-

Marketing

Vanuit de marketing houdt men zich vooral bezig met de modale en specifieke keuze. Kiezen consumenten voor een auto- of een vliegvakantie (modaal niveau)? En als ze voor een vliegvakantie kiezen, welke bestemming en welk reisbureau, tour operator en luchtvaartmaatschappij kiezen ze dan (specifiek niveau)? In de marketing staat de keuze van een productgroep, productvariant, type en merk centraal. In de marketing staan ook de eerste fasen in de consumptiecyclus (oriëntatie en aankoop) centraal. Gebruik en afdanken van producten krijgen minder onderzoeks- en beleidsaandacht. Vanuit de optiek van concurrentie en marktaandeel moet het accent wel liggen op beïnvloeding van de aankoop en de aankoopbeslissing van consumenten.

De marketing houdt zich vooral bezig met goederen en diensten in de marktsector. In de toekomst zal de marketing zich ook meer bezig dienen te houden met goederen en diensten uit de overheids- en non-profitsector. Ook charitatieve instellingen houden zich vooral met het oog op de fondsenwerving met marketing en donatiegedrag van consumenten bezig. Of omgekeerd gezegd, leveranciers van overheidsdiensten moeten zich meer gelegen laten liggen aan de kennis en ervaring vanuit de marketing.

Huishoudkunde

In de optiek van de huishoudkunde en de economie van de huishoudelijke sector staan de consument en het huishouden centraal (Hagenaars en Wunderink, 1990). Het gaat erom een ‘maximaal nut’ te bereiken met de gegeven arbeidskracht, duurzame goederen, financiële en andere middelen. Het huishouden wordt gezien als een bedrijfje waar arbeid, geld, kennis en kapitaalgoederen, bijvoorbeeld gasfornuis, wasmachine en koelkast, gebruikt worden om nut en welzijn te produceren voor de leden van het huishouden. Wanneer is het goedkoper zelf te produceren en wanneer is het beter om goederen en diensten in te kopen? Zelf het huis schoonhouden is economisch niet voordeliger als de betreffende vrouw of man op de arbeidsmarkt een veelvoud kan verdienen van het bedrag dat men aan een huishoudelijke hulp kwijt is, mits deze hulp aan de eisen voldoet. Het huishoudkundig perspectief beweegt zich vooral op het generieke niveau. Zie tabel 4. Het gaat erom of het huishouden een auto, een caravan of een boot bezit, en niet zozeer welk merk. Het bezit van deze goederen bepaalt het recreatie- en vakantiegedrag. Het merk is hierbij van secundair belang. In vergelijking met het consumentenonderzoek vanuit de marketing is het onderzoek vanuit de huishoudkunde ondervertegenwoordigd.

Vanuit het huishoudkundig perspectief is nog veel onderzoek te doen. Denk bijvoorbeeld aan onderzoek en advisering over financiële planning (pensioen- en spaarplannen voor toekomstig inkomen), sociale zekerheid, onderwijs- en loopbaanplanning, en ook

advies over levensstijl en kleding. Maken consumenten realistische toekomstplannen? Hoe ver reikt hun tijdhorizon? In welke mate kunnen consumenten deze plannen en voorkeuren realiseren? Hebben consumenten eigen beheersing (*internal control*) over hun situatie of laten ze zich leiden door de omstandigheden (*external control*, fatalisme)? (Van Raaij, 1986).

Milieukunde

Het perspectief van de milieukunde is vooral gericht op de latere fasen in de consumptiecyclus: het gebruiken en afdanken van producten. Hoe kan de duurzaamheid verlengd worden door 'beter' met de producten om te gaan? Hoe kunnen de mogelijkheden voor milieuvriendelijk gedrag verbeterd worden in de afdankfase, bijvoorbeeld door gescheiden inzameling van huishoudelijk afval? Overigens zijn ook de eerste fasen van de consumptiecyclus van belang, omdat consumenten in deze fasen milieuaspecten zoals energieverbruik en duurzaamheid in hun keuzen kunnen 'meenemen'.

Onder invloed van milieuvraagstukken zal de marketing overigens ook meer aandacht geven aan de laatste fasen van de consumptiecyclus, het gebruik en afdanken van producten. Vanuit het milieuperspectief is het van belang te weten óf en in welke mate consumenten bereid zijn de auto minder te gebruiken of zelfs af te schaffen.

Vanuit ministeries zoals Economische Zaken, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Verkeer & Waterstaat en Landbouw en vanuit het RIVM worden veel opdrachtonderzoeken uitbesteed en uitgevoerd naar de beïnvloeding van het consumentengedrag in een duurzame richting. Het overheidsbeleid om dit te realiseren is slechts een smalle tegenstroom tegenover het marketinggeweld om de consumptie te bevorderen. Het budget voor voorlichting over de gevaren van het roken is minimaal vergeleken met de uitgaven van de tabaksindustrie aan reclame, sponsoring en andere nog toegestane vormen van marketingcommunicatie. Voorlichting over energiebesparing is minimaal vergeleken met de advertenties voor auto's, vliegreizen en andere energieverbruikende consumptie.

Voorlichting en consumentenbeleid

In het consumentenbeleid en in consumentenvoorlichting ligt de nadruk vooral op het generieke niveau. Hoe besteden consumenten hun budget en hoe gaan ze met producten om? En hoe zou dat beter kunnen? Welk consumptieniveau en welke tevredenheid bereiken ze ermee? Voor het consumentenbeleid van de overheid zijn vooral de tevredenheid en het welzijn van consumenten van groot belang. Voor de Consumentenbond is vooral een 'juiste' keuze van producten en diensten door consumenten wezenlijk. De voorlichting van de Consumentenbond gaat vooral over de specifieke product- en merkkeuze bij de aankoop, gebaseerd op vergelijkend warenonderzoek.

Te weinig consumentenonderzoek wordt uitgevoerd waarbij het belang van de consument zelf vooropstaat. In de jaren 80 was de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumentenaangelegenheden (SWOKA) toonaangevend met consumentenonderzoek ten behoeve van de overheid en de consumentenorganisaties. Consumentenonderzoek vanuit dit perspectief bestaat nog wel als opdrachtonderzoek vanuit ministeries, maar is nu in omvang minder aanwezig dan in de jaren 80.

In de optiek van de consumentenvoorlichting en -educatie staat het algemeen belang centraal. De voorlichting kan gegeven worden vanuit een milieuperspectief ('Een beter milieu begint bij jezelf'), een optimale budgetbesteding, een goede studiekeuze ('Kies exact'), het voorkomen van gevaarlijke situaties en ongevallen in en om de woning, een gezondere voeding ('Let op vet!'), gezonder leven en vele andere perspectieven. Het consumentenbelang valt overigens vaak samen met het algemeen belang. Gezonder eten en leven is voor de consument persoonlijk en voor de gemeenschap van belang. Gezonder levende consumenten doen minder snel een beroep op de gezondheidszorg en hebben minder ziekteverzuim op het werk.

De zwaartepunten van consumentenvoorlichting liggen op gezondheid en veiligheid en de financiële situatie van de huishoudens met een laag inkomen. Veel andere zaken zoals productaansprakelijkheid worden onderling geregeld tussen producenten en consumentenorganisaties. Het is een gebied met nog relatief weinig onderzoek, ondanks de activiteiten van de SWOKA in Nederland.

Concluderende opmerkingen

In dit essay is een definitie gegeven van het consumentengedrag. Hieruit is duidelijk gebleken dat het consumentengedrag veel breder is dan waar velen in eerste instantie aan denken. Het gaat om goederen en diensten uit de markt- en overheidssector en om huishoudelijke productie. Het gaat niet alleen om de aanschaf van goederen, maar ook om het gebruik en het afdanken ervan.

Door de grote variëteit van het aanbod en de grote verschillen tussen consumenten en hun informatiemacht en vrij-bestedbaar inkomen is het er niet gemakkelijker op geworden. Maar totaal onvoorspelbaar is het consumentengedrag zeker niet, zoals sommigen nogal fatalistisch beweren. Creativiteit en alertheid op nieuwe ontwikkeling is voor onderzoekers steeds meer een vereiste om consumentengedrag in de toekomst te kunnen beschrijven en verklaren.

In dit essay zijn de verschillende perspectieven gegeven van waaruit het consumentengedrag bestudeerd wordt: marketing, huishoudkunde, milieukunde, consumentenvoorlichting en consumentenbeleid. Deze perspectieven hebben hun eigen benaderingen, zoals de normatieve, voorschrijvende, voorspellende, beschrijvende en verklarende benadering. Vooral het beschrijvende en verklarende economisch-psychologisch onderzoek zal het inzicht in het consumentengedrag in de toekomst verder brengen, hoewel opdrachtgevers voor onderzoek meestal een voorspelling van toekomstig consumentengedrag verlangen. Opdrachtgevers stellen uiteraard onderzoeksvragen waarop ze voor hun beleid een antwoord willen hebben. Deze vragen leiden meestal niet tot onderzoek dat de kennis over het consumentengedrag sterk vooruit brengt.

Het perspectief bepaalt niet alleen wat en hoe er onderzocht wordt, het kan ook de interpretatie van de onderzoeksuitkomsten bepalen. De uitkomsten van een onderzoek naar de tevredenheid van consumenten met autoreparaties werden door de BOVAG en de Consumentenbond totaal verschillend geïnterpreteerd. De BOVAG concludeerde dat de meeste consumenten tevreden zijn met de dienstverlening van hun garagebedrijf, terwijl de Consumentenbond daarentegen concludeerde dat de meeste consumenten juist onte-

vreden zijn. Het verschil tussen beide interpretaties bleek verklaard te kunnen worden uit de neutrale antwoorden, die door de BOVAG geïnterpreteerd werden als 'tevredenheid', terwijl de Consumentenbond de neutrale antwoorden tot de 'ontevredenheid' rekende.

Het wetenschappelijke perspectief zou gericht moeten zijn op een correct gebruik van wetenschappelijke resultaten, gebruik van adequate theorieën en hiermee op een betere beschrijving en verklaring van het consumentengedrag. Vanuit de economische psychologie is een begin gemaakt het consumentengedrag als zodanig te benaderen, los van de perspectieven, belangen en toepassingsmogelijkheden. Het consumentengedrag kan zo een eigen discipline worden met nauwe banden met de cognitieve en sociale psychologie.

Een tweede belangrijk aspect is dat de toepassingen van het consumentengedrag nu vaak gebaseerd zijn op oude en verouderde theorieën. Zo is in veel kringen, ook bij economen, de theorie van de cognitieve dissonantiereductie (Festinger, 1957) van ruim 40 jaar geleden nog steeds populair als verklaring van veel consumentengedrag. Het lijkt erop dat theorieën uit een bepaalde wetenschap pas met jarenlange vertraging in een andere wetenschap doordringen. Attributietheorie (Van Raaij, 1986), als een ontwikkeling en uitwerking van de dissonantiereductie, begint nu pas door te dringen bij 'gedragseconomen' en toegepast te worden in hun onderzoek.

De taak van de wetenschap is niet in de eerste plaats het dienen van een deelbelang, noch voor consumenten noch voor marketingbeleid, hoewel universitaire marketing- en marktonderzoekers impliciet of expliciet het marketingbelang vooropstellen. In veel markt- en marketingonderzoek worden consumenten gezien als de 'targets' of 'objecten' in plaats van de 'subjecten' bij consumentenonderzoek. Er is weinig onderzoek dat van de consument als 'subject' uitgaat.

In dit essay zijn voorts meerdere gebieden aangeduid waarop aanvullend onderzoek gewenst is. Zo is er in economisch-psychologisch onderzoek nog steeds te weinig aandacht voor diensten in vergelijking met goederen. Vooral het aspect van een dienst 'op maat' waarbij de consument moet meewerken om de dienst te kunnen produceren, is onderbelicht. Er is ook nog te weinig aandacht voor de latere fasen van de consumptiecyclus: gebruik en afdanken van goederen. Veel marketingonderzoek concentreert zich op merkkeuze; er is te weinig onderzoek naar generieke beslissingen van consumenten en de keuze van strategische goederen en diensten. Vooral in de productiesector marketing wordt veel consumentenonderzoek gedaan; nog te weinig onderzoek vindt plaats naar productie in de overheids- en huishoudelijke sector. Collectieve naast individuele effecten van consumptie zijn en worden vooral op energie- en milieugebied onderzocht. Ook op andere gebieden bestaan 'sociale dilemma's' tussen individuele en collectieve gevolgen van consumptie zoals mode en adoptie van innovaties. Ook zijn er 'individuele dilemma's' tussen korte- en langetermijneffecten van consumptie. Naar deze dilemma's is geen of weinig onderzoek verricht.

Het consumentengedrag is een rijk domein voor de toetsing van economisch-psychologische, sociaal-psychologische, micro-economische, sociologische en antropologische hypothesen. Hopelijk zal in de toekomst meer aandacht uitgaan naar de verwaarloosde aspecten en perspectieven van het consumentengedrag zoals die in dit essay zijn aangegeven.

Literatuurverwijzingen

- Arndt, J. (1976). 'Reflections on research in consumer behavior', *Advances in Consumer Behavior*, 3, pp. 213-221.
- Bettman, J.R. (1979). *An Information-Processing Theory of Consumer Choice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Engel, J.F., Kollat, D.T. & Blackwell, R.D. (1968). *Consumer Behavior*. Hinsdale, IL: The Dryden Press, eerste editie.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. New York: Harper & Row.
- Friedman, M. (1953). *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hagenaars, A.J.M. & Wunderink-Van Veen, S.R. (1990). *Soo Gewonne, soo Verteert. Economie van de huishoudelijke Sector*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Howard, J.A. & Sheth, J.N. (1969). *The Theory of Buyer Behavior*. New York: John Wiley.
- Kirchler, E. (1999). 'Unbelievable similarity: Accuracy in spouses' reports on their partners' tactics to influence joint economic decisions', *Applied Psychology*, 48, pp. 329-348.
- Kroeber-Riel, W. (1992). *Konsumentenverhalten*. München: Verlag Franz Vahlen, vijfde editie.
- Pieters, R.G.M. & Raaij, W.F. van (1992). *Reclamewerking*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Raaij, W.F. van (1981). 'Economic psychology', *Journal of Economic Psychology*, 1, pp. 1-24.
- Raaij, W.F. van. 'Causal attributions in economic behavior'. In A.J. MacFadyen en H.W. MacFadyen (Red.), *Economic Psychology: Intersections in Theory and Applications*. Amsterdam: North-Holland, pp. 353-379.
- Raaij, W.F. van & Pruyn, A.Th.H. (1998). 'Customer control and evaluation of service validity and reliability', *Psychology & Marketing*, 15, pp. 811-832.
- Raaij, W.F. van (1999). 'History of economic psychology'. In P.E. Earl en S. Kemp (Red.), *The Elgar Companion to Consumer Research and Economic Psychology*. Cheltenham, U.K.: Edgar Elgar, pp. 289-296.
- Raaij, W.F. van & Antonides, G. (1997). *Consumentengedrag. Een Sociaal-Wetenschappelijke Benadering*. Utrecht: Lemma.
- Raaij, W.F. van & Gianotten, H.J. (1990). 'Consumer confidence, expenditure, saving, and credit', *Journal of Economic Psychology*, 11, pp. 269-290.
- Veblen, T.B. (1899). *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan.
- Wärneryd, K.-E. (1999). *The Psychology of Saving A Study on Economic Psychology*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Zwan, A. van der (1979). 'Het gezinsbezit als consumptieladder', *Economisch Statistische Berichten*, 64, pp. 603-609.

Over de auteurs

Prof.dr. J. H. E. Andriessen is hoogleraar Arbeids-organisatie psychologie aan de Technische Universiteit Delft, faculteit Techniek, Bestuur en Management, subfaculteit Wijsbegeerte en Technische Maatschappijwetenschappen.

Mw. prof.dr. I. D. de Beaufort is hoogleraar Gezondheidsethiek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, faculteit der Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen, Instituut Filosofie, Ethiek en Geschiedenis van de Geneeskunde.

Prof.dr. A.P. Buunk is hoogleraar Sociale Psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen, vakgroep Psychologie.

Dr. D. Draaisma is als docent Geschiedenis van de Psychologie werkzaam binnen de afdeling Theorie en Geschiedenis van de Psychologie, faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Mw. drs. P. Dijkstra is als medewerker verbonden aan de afdeling Sociale Psychologie en Organisatie-psychologie van de faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Prof. dr. E. H. F. de Haan is hoogleraar Toegepaste functieleer, in het bijzonder de cognitieve functiestoornissen aan de Universiteit Utrecht, faculteit Sociale Wetenschappen, vakgroep Psychonomie.

Prof. dr. M. C. W. Janssen is hoogleraar Micro-economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, faculteit der Economische Wetenschappen, vakgroep Algemene Economie.

Prof. dr. J. A. Michon is senior hoogleraar psychonomie aan de Universiteit Leiden en oud-directeur van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving.

Prof. dr. C. J. H. Midden is hoogleraar Cultuur en Techniek aan de Technische Universiteit Eindhoven, faculteit Technologie Management, capaciteitsgroep Psychologie en Taal in Techniek.

Mw. prof. dr. A. Mol is door de Stichting Socrates aangesteld als bijzonder hoogleraar Politieke Filosofie bij de Universiteit Twente, faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen, vakgroep Systematische Wijsbegeerte. Haar leerstoel betreft in het bijzonder de humanistische bezinning op politiek-maatschappelijke vraagstukken als gevolg van de invloed van techniek en technologie op de samenleving.

Prof. dr. W. F. van Raaij is hoogleraar Bedrijfskunde, in het bijzonder marketing aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, faculteit der Bedrijfskunde, vakgroep Marketing Management.

Prof. dr. F. N. Stokman is hoogleraar Methoden en Technieken van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen, faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen, vakgroep Sociologie.

Mw. dr. M. J. Trappenburg is als universitair docent politieke wetenschappen verbonden aan de Universiteit Leiden, faculteit der Sociale Wetenschappen, Interfacultaire vakgroep Politieke Wetenschappen.

Mw. prof. dr. T. M. Willemsen is hoogleraar Emancipatie, in het bijzonder vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Brabant, faculteit der Sociale Wetenschappen, vakgroep Vrouwenstudies.

Redacteuren

Mw. dr. V. C. M. Timmerhuis is senior stafid bij de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid.

Dr. ir. C. M. Vos was tot 1 september 1999 plaatsvervangend secretaris bij de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid; per 1 september 1999 is hij werkzaam als senior adviseur onderzoek bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Lijst van afkortingen

ADHD	Attention Deficit / Hyperactivity Disorder
ARBO	Arbidsomstandigheden-
AWS	Attitudes towards Women Scale
AWT	Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
ERP	Event-Related Brain Potentials
fMRI	functional Magnetic Resonance Imaging
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HSL	Hoge Snelheidslijn
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
ICTD	Informatie- en Communicatietechnologie en -diensten
ICV	Index van het Consumentenvertrouwen
IMP	Instituut voor Multidisciplinaire Psychotherapie
ISS	Involuntary Subordinate Strategies
IVF	In Vitro Fertilisatie
MSA	Model Social Agent
NIZW	Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn
NSCR	Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OCenW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OCV	OverlegCommissie Verkenningen
PET	Positron Emissie Tomografie
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
RSI	Repetitive Strain Injuries
SCP	Sociaal Planbureau
SWOKA	Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumentenaangelegenheden
TNO	Nederlandse organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
TUD	Technische Universiteit Delft
UNDP	United Nations Development Program
VSNU	Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidverzekering
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WODC	Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum

